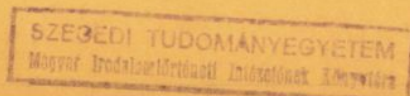

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1967

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1967. LXXI. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János
Király István
Klaniczay Tibor
Németh G. Béla
Somogyi Sándor
Sőtér István
Szauder József
Tolnai Gábor
Varga József

SZERKESZTIK

Klaniczay Tibor
Németh G. Béla
felelős szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

Komlós Tibor
titkár
V. Kovács Sándor
Rigó László
Tarnai Andor

Budapest XI., Ménesi út 11–13.

V. Windisch Éva: Klasszicizmus és szentimentalizmus a XIX. század elején 381
Nagy Miklós: Jókai a franciás romantika igézetében 409
Király István: A halál-motívum Ady Endre költészetében pályája első szakaszán 1905–1908 között 422

Kisebb közlemények

Virág Ferenc: Adalékok a törökkori Gyula epikus énekeihez. 441 — Komlós Tibor: Balassi Ferenc és Zsófia-asszony? 443 — Zsoldos Jenő: Cabet az 1830-as évek magyar sajtójában. 444 — Bódor Sándor: Néhány újabb adat Gozsdu Elek életrajzához. 449 — R. Kocsis Rózsa: Modern magyar drámai kísérletek az expresz-szionizmus jegyében. 451

Adattár

Alszegehy Zolt: Adalék a protestáns iskoladramák XVIII. századi történetéhez. 455 — Karl-Heinz B. Jüggel: Elfeljejtett magyar versek XVII–XVIII. századi külföldi disszertációkban. 464 — I. Bonnyai Sándor: Kölcsey Ferenc ismeretlen tudósítása Almási Balogh Pálnak Kölcsey Kálmán betegségről. 468 — Nagy Géza: Vörösmarty-írárok 1848-ból. 470 — Kőhegyi Mihály: Császár Ferenc levelei Tompa Mihályhoz. 473 — Rigó László: Kemény Zsigmond beszéde Kolozs megye közgyűlésén, 1842. július 26-án. 475 — Bustya Enare: Adatok Kosztolányi marosvásárhelyi előadó útjához. 478

Szemle

Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból (Bán Imre) 482
A Heidelbergi Káté története Magyarországon (Pirnat Antal) 486
H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely a reformpolitikusként (Tolnai Gábor) 492
D. Mervyn Jones: Five Hungarian Writers (Horváth Károly) 497
Varga József: Ady Endre (Kovalovszky Miklós) 498
Illés László: Józanság és szenvedély (József Farkas) 501

*

Kulcsár, Petrus: Catalogus incunabulorum bibliothecae Batthyányanae. — Szigetvári emlékkönyv Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára. — Lippay János: Pósoni kert. Bécs, 1664. — Süle Sándor: A keszthelyi Georgikon. 1797–1848. — La presse ouvrière. 1848–1850. — Emlékkönyv Tömörkény István születésének centenáriuma. — Bölöni György: Nemzedékről nemzedékre. — Tamás Aladár: Aggodalom jegyében. — A XX. századi magyar irodalom tanítása a középiskolában. (V. Kovács Sándor, Tarnóc Márton, Varga Imre, Tamás Anna, Lukácsy Sándor, Varga József, Sinka Erzsébet, Nagy Istvánné, Heverdlé László) 503

Krónika

„A magyar irodalomtudomány története” c. kézikönyv tervezete (Tarnai Andor) 511 — Az „Annales historiques de la Révolution française” magyar különszáma (L. S.) 514 — Intézet hírek (1967. április 1–június 30.) 515

V. WINDISCH ÉVA

KLASSZICIZMUS ÉS SZENTIMENTALIZMUS A XIX. SZÁZAD ELEJÉN

(Egy gyászvers-gyűjtemény tanulságai)

1.

Az irodalmi termelés ugrásszerű megnövekedése a XVIII–XIX. század fordulóján arra kényszerítette s kényszeríti ma is irodalomtudományunkat, hogy figyelmét e korszakban elsősorban a viszonylag kiemelkedő irodalmi alkotásokra fordítsa. Míg a korábbi századok irodalmi termékei a fennmaradt művek csekélyebb száma folytán pusztán létükkel az irodalomtörténetírás anyagává váltak, e korszakban már lehetséges és szükséges magasabb mérce alkalmazása, a valóban irodalmi értékű művek kiemelése az irodalmi szándékú alkotások közül — miközben a művek egyre nagyobb tömege süllyed el az irodalom alatti irodalom bizonytalan határú, homályos birodalmába. Ha a következőkben mégis arra teszünk kísérletet, hogy ebből az elsüllyedt masszából valamit a felszínre hozzunk, ezt a kísérletet az indokolja, hogy a vizsgálni kívánt alkotás — illetve alkotások gyűjteménye — néhány tanulsággal szolgál a magas irodalom fejlődési törvényszerűségeinek illusztrálásához is.

Mint irodalomtörténetírásunk az elmúlt években megállapította, a szentimentalizmus mint az uralkodó klasszikát kísérő és követő izlés- és stílusirányzat terjed el a századforduló éveiben Magyarországon.¹ A klasszika késői szakaszának nagy műfaja, a líra, hagyományos formák között új, szentimentális életérzést fejez ki; s ez az érzés teszi elégikussá az ódát is, az episztolát is, ez irányítja a költők figyelmét a mulandóság gondolatára, melynek megéneklése olykor a fájdalom átélésének intenzív kifejezésében, olykor hazafias-kulturális moralizálásban csúcsosodik ki;² olykor a lét problematikájának filozófiai igényű felméréséhez vezet el a költőt, mint legkimagaslóbban Csokonait, amikor a lélek halhatatlanságáról elmélkedett.

Hogy azután ez az életérzés rövid idő alatt szélesebb köröket hódítson meg magának, erről több irányból is történik gondoskodás. Egyfelől a társadalom megcsömörleni látszik a hanyatló felvilágosodott abszolutizmus által dogmatizmusba és bürokratizmusba süllyesztett racionalizmustól, s a felvilágosodás eredményeiből — tudatosan vagy tudattalanul — a rousseau-i elemeket kívánja magáévá tenni, szabad gondolatok helyett szabadon áradó érzésekre vágyik. Másfelől — s épp ezért — nagy hatást gyakorolnak az ennek az áramlatnak megfelelő irodalmi alkotások, nemcsak a szentimentalizmustól legkorábban megérintett költők (mint főleg Ányos és Dayka) talán viszonylag kevésbé ismert költeményei, hanem prózai művek is, mint a *Fanni hagyományai*, az 1790-ben magyarul megjelent *Hervey sirhalmái*, az 1787-ben és 1795-ben megjelenő *Young éjtszakái*, s mint a kor szentimentális jegyeket viselő s igen olvasott románirodalma.

Az érzékenység, az érzelmek kultusza a XIX. század elején szélesebben elterjedve, a magas költészet mellett természetesen a halotti költészetben találja meg legtermékenyebb talaját: ez az a terület, ahol a szentimentális gondolat- és érzéskomplexum az igénytelenebb költő számára is kifejezhetővé válik. Ennek a folyamatnak során jön létre az a műfaj, amit Magyarországon tulajdonképpen sírköltészetnek nevezhetünk, melynek szép darabjai lelhetőek

¹ SZAUDER JÓZSEF: A magyar szentimentalizmus problémái. ItK 1963. 411.² HORVÁTH KÁROLY: A klasszikából a romantikába. A MTA I. OK 1962. 249.

fel legjelentősebb költőink oeuvre-jében is, s melynek a Hajóssy Joanna emlékére összeállított kötet talán legfőbb terméke — legfőbb nem egyes darabjainak értékét tekintve, hanem éppen mint az irányzat átlagszínvonalát országos keresztmetszetben bemutató gyűjtemény.

A *Memoria posthuma . . . Joannae Baptistae Kovachich natae Hajóssy vatum coaevorum, potissimum Hungarorum polyglottis poematibus celebrata* című, kéziratban fennmaradt versgyűjtemény 1806 és 1810 között keletkezett, Kovachich Márton György neves jogtörténész és forráskiadó 1800-ban fiatalon elhunyt felesége emlékére. Kovachich — egy rosszul sikerült második házasság intermezzója után — Czetter Sámuellel metszetet készített az elhunyt első asszony Stunder dán festő által festett portréjáról. Ez a képmás az alapja Kovachich tervének, hogy soknyelvű gyászvers-antológiát állítson össze Joanna emlékére. Barátain keresztül mozgósítja az ország verselőit, szétküldve a metszetet — hiszen a felkérendő verselők sohasem látták Joannát. Utóbb még egy metszetet készített: Friedrich John Bécsben élő neves művész-szel, s ő maga rövid latin életrajzot ír az elhunytól, szintén azzal a céllal, hogy ezzel a költeményekhez anyagot, ihletet szolgáltasson. Az egész országra kiterjedő szervezkedés eredményeként 48 szerző tollából 72 költemény gyűlik össze, 40 magyar, 20 latin, 6 német, 3 szlovák, 1—1 pedig francia, angol és román nyelven. Az anyagból a fiatal Horvát István válogatja ki azokat, amelyeket közlésre érdemesnek tart, de a kötet sohasem lát napvilágot.³ Kézirat formájában is érdekes forrása azonban a kor irodalmi közzétételének, bemutatva azt, hogyan reagálnak azonos témára az ország különböző pontjain élő, különböző műveltségű, ízlésű, színvonalú költők és versificátorok.

A versek áttekintése előtt az alapjukul (illetve egy részüknek alapjául) szolgáló életrajz, a *Vita Joannae Bapt. Kovachich* című füzet is érdemel némi figyelmet.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a sok szempontból rendkívüli tudós szerző irodalmi képességekkel a legcsekélyebb mértékben sem rendelkezett; az irodalom körébe vonható alkotást ezen a füzetten kívül nem ismerünk tőle; annál inkább nyilatkozatokat, melyekben a román-olvasás divatját ítéli el. Az életrajz megírásánál sem vezette irodalmi szándék. Klasszikus értelemben vett életrajzot ír: ismerteti elhalt felesége származását, rokonságát; azután rátér (möglegyetős részletességgel) a házasság létrejöttének történetére, a fontosabb beszélgetések szavait is visszaadva (de mindig függő beszédben). Majd ismerteti a rövid házasság fő eseményeit, Joanna utazásait, gyermekei születését, végül leírja betegségét, utolsó óráit és halálát. Az életrajzírás szabályai szerint a nő (hihetetlenül precíz) külső leírása következik, majd nyelvtudása, háztartásbeli ismeretei, lelki tulajdonságai, s magatartása, életmódja házasságában. Mindezt Kovachich harmadik személyben, szándékos szárazsággal beszéli el; bár Joannát minden vonatkozásban a női szépség és a női erények rendkívüli mintaképének rajzolja, hangja eközben egy pillanatra sem melegszik át, saját fájdalmát is hideg, tárgyilagos szemlélőként adja tudtunkra.⁴ A szellemileg a jozefinizmus idején kialakuló Kovachichra a

³ A kötet keletkezésének történetét részletesen ismerteti, a költők foglalkozási megoszlását is vizsgálva Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1966 c. kötetben megjelenő Versgyűjtemény Kovachich Márton György felesége emlékére. Adatok a XIX. század eleji magyar irodalmi élet történetéhez c. tanulmányom. — A kéziratot az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzí, jelzete: Fol. Lat. 112. Másolatkötet a kiadásra szánt versekről: Fol. Hung. 152.

⁴ Pl.: „Maritus extremo sibi, et coniugi compatiens animi dolore dies, noctesque tacite carpebatur, simulabat nihilominus, vt poterat, vultum ita hilarem, vt coniunx de restituenda quidem sua valetudine anxie sollicitum crederet, de vita desperantem non animaduerteter. Frustraneo conatu adhibita sunt omnia, quae medici ad palliandum potius periculum, quam depellendum in flore iuuentutis immedicabile malum, praescribebant.” Vagy: „... nondum quadrante horae elapso, accurrit vigil ancilla, et heram in agone esse renunciat. Maritus citato gressu coniugem accedens, atque Ioannam suam inclamans, vix vno minuto volante bis adhuc caesos ocellos apertos, mox exstinctae clausos, nunquam amplius vidit. Altera die sub vesperum, frequenti concursu funus elatum, cum filio, nondum trienni, ad tumulum vsque comitatus est. Ita hoc rarum decus mulierum, velut rosa vixdum euoluta celeriter emarcuit!” (11—12.)

korszak racionalizmusa kitörölhetetlen bélyeget ütött; neki magának a szentimentalizmushoz nem lehetett köze, nyilván irodalmi termékei sem jutottak el hozzá.

S ami meglepő: ez a füzet ilyen körülmények között is „artalmazza mindazokat az elemeket, melyek a szentimentális prózára jellemzőek. A kor kutatója ezeket a hétköznapi apró dolgai iránti érdeklődésben, az intim hangulatok, a családiasság megjelenítésében, a fojtott szexualitás s a különös helyzetek kedvelésében jelöli meg⁵ — mindezek a mozzanatok, mint talán rövid ismertetésünkben is kitűnt, jelen vannak a „Vita”-ban; ha az olvasó túlteszi magát az előadás szárazságán, a szentimentális románok egy igen távoli rokonával érezheti magát szemben — aminek báját még az is fokozza, hogy valóban megtörtént eseményeket beszél el, megfelelően ezzel a szentimentális román további követelményének is.⁶ Valóban, a XVIII. század polgára a racionalista és szentimentális polgár egységéből áll elő, s azt, amivel egy kor levegője telítve van, tudattalanul az is magába szívja, aki tudatosan más régiók lakójának vallja és érzi magát.

Joanna életrajza azonban a maga egészében, mint látni fogjuk, csak néhány versnek szolgált alapjául. Más költők csak egyes mozzanatokot emeltek ki belőle, s ehhez kapcsolták verses fejtegetéseiket. Voltak azután, akiket a „Vita” ismerete nélkül Joanna portréjának látása késztetett írásra; s végül vannak versek, amelyek még erre sem tesznek célzást, s gyászukat a halálesethez, a személyhez való minden konkrét kapcsolódás nélkül éneklük meg.

A versek színvonala az antológia összeállításának módja következtében természetesen rendkívül egyenlőtlen. Jelentős költő műve csak elvétve szerepel a kötetben; a többség az irodalom második, harmadik vonalának képviselője, vagy az irodalom színvonalát el sem érő verselés terméke. Áll ez különösen a nem magyar nyelvű darabokra. Így a gyűjtemény húsz latin verse a latin nyelvű költészet menthetetlen előregedését példázza. Az ódák, elégiák, epigrammák az ókor óta ezerszer leírt, közhelyé vált fordulatok gyűjteményei; nem segít az sem, hogy az egyik szerző leoninusokban írja versét, vagy hogy a másik célzásokat tesz Kovachich második, szerencsétlen házasságára is, s a két asszony összehasonlításával kíván érdeket ébreszteni; hogy Szirmay Antal (a gyűjteménybe fel nem vett) latin versében Joanna szólítja meg a festőt, aki arcképét készíti, s ad neki utasításokat, milyennek kell őt festenie⁷ — a latin versek érdektelenné válásán mindez már nem változtat: a modernebb érzések, gondolatok behatolását a nyelv megkövesedett korlátai lehetetlenné teszik. Ezeket a verseket minden veszteség nélkül kirekeszthetjük vizsgálatunk köréből. Nem kívánunk itt kitérni a szlovák és román versekre sem; ezek e korszakban már nem a magyar irodalom szerves tartozékai. A francia és angol vers nem több pusztán nyelvyakorlásnál; a hat német vers közül is csak a fele érdemel több-kevesebb figyelmet.

A magyar nyelven írott költemények között is külön egységet alkot a Száldobosi Paap család által megküldött, 20 teleírt folióra terjedő versegyveleg. A gyűjtemény egyes darabjai a Száldobosi Paap család tagjaitól s a kor asszonyköltőitől származnak; minthogy azonban ez utóbbiak is az egyik Paap kézírásával íródtak, szerzőségük kétségesnek látszik; bár az sem lehetetlen, hogy egy közkezen forgó, ma már nem ismeretes kézirat gyászversgyűjteményből írta ki őket küldőjük. Egyéni vonások mindenesetre nem különböztetik meg a különböző nevek alatt szereplő verseket, a vidéki kántorköltészet művészietlen termékeit. Nagy részük feltehetőleg nem is Kovachich felszólítására íródott: néhány adat, név megváltoztatásával e versek tetszés szerint felhasználhatóak voltak, s nyilván használták, toldozták-foldozták is őket már évtizedek óta. Nagyobb részük párosrímmű tizenkettősökben készült, de vannak közöttük leoninusok, szapphói szakaszok, disztichonok is, sokszor értelmetlenségig zavaros részle-

⁵ KOCZTUR GIZELLA: A magyar szentimentalizmus európai hátteréről. ItK 1964. 420—421.

⁶ WÉBER ANTAL: A magyar regény kezdetei. Bp. 1959. 43.

⁷ Kovachich levelezése. OSzK Kézirattár. Quart. Lat. 43. 21. köt. ff. 87—88.

tekkel, a versformával való, a szerző minden energiáját lekötő küszködésnek világos jeleivel. Valamennyi darab a legalsóbb szintű alkalmi verselés terméke, többségükben szokványos gondolatokkal, primitív verselési megoldásokkal, régimódi, még a barokkban gyökerező képekkel, s befejezésül a gyász vallásos szellemű feloldására tett kísérlettel. Egyes versek a férj, a jóbarát, az elárvult gyermek, „egy keresztény filozófus” nevében íródtak, anélkül, hogy ez egyenítene őket. Néhány vers a „Vita” ismeretét is elárulja, s ennek egyes adatait foglalja rímekbe; az egyik elég érzékes leírását adja a fiatal asszony szépségének, a kollégiumi költészet hagyományait érzékeltetve;⁸ a másik az életrajz néhány adatát közli, s Kovachich tudományos érdemeit magasztalja:

Ennek uri párját; Kovachichnak hívják,
Zölde palma ágát az irigyek vivják.
De hijában mert ő tartván oly okossan:
Hogy nálla marad mert meg fogta markossan.
Írási el hatnak az unokákrais!
Törvényre utat szab s historiákrais.
Ekesíti király fényes hivatala
melyre érdemiért őt fel magosztala.
...
Jaj menyire bánom! hogy már ben setétült,
Házában fényesség helyett most setét ült.⁹

Ami e Száldobosi-féle gyűjteményt irodalomtörténetileg némileg érdekessé teszi: az egyfelől egy mélyen az irodalom alatti szinten élő versehagyomány írásos rögzítése; másfelől annak bizonyítása, hogy a klasszikus versmérték magyar nyelvű alkalmazása már a XIX. század első éveiben gyakorlat volt ebben a rétegben is — ha e költészet gondolati, érzelmi tartalmának felfrissítésére az antik versforma nem is volt képes.

2.

E versek leválasztása után a gyűjteménynek 25 olyan darabja marad, ami valamiféle irodalom- vagy művelődéstörténeti tanulssággal szolgálván, megérdemli az ismertetést: 22 magyar nyelvű és 3 német. A gyűjteményt két nagyobb terjedelmű költemény vezeti be: Czinke Ferenc és Bozóky Mihály, a halotti verseiről ismert maróti kántor és jegyző megkísérelték a „Vita”-t verses elbeszéléssé átalakítani. Bár egyikük sem volt képes arra, hogy az alapul szolgáló szövegből hiányzó költőiséget a maga tehetségével pótolja, munkájuk így is szolgál tanulságokkal.

Az egyetemi katedrát a vers írásának évében, 1807-ben elnyerő Czinkének ez a mű legterjedelmesebb verses alkotása: mintegy 600 hexameteres sorban, „vitézi versekben” dolgozta át Kovachich 16 nyomtatott lapon megjelent szövegét.¹⁰ Bár versét fordításnak nevezi, az előtte fekvő forrással elég szabadon bánik: egyes részekben ugyan szinte gondolatról-gondolatra halad, másokat azonban rövidebben foglal össze; a függő beszédet általában közvetlen párbeszéddé alakítja, olykor a száraz elbeszélő szöveget jelenetben oldja fel; másutt

⁸ Fol. Lat. 112. f. 138.

⁹ Uo. f. 145.

¹⁰ Uo. ff. 17—32. „Kovachichné Hajóssy Joánna élete. Deákul írta halálát sirató férje. Magyar vitézi versekben fordította Czinke Ferentz. Budán 1807.” Az idézetek a 24, 25, 28, 31, 32. foliókról valók.

rövid lírai kitérésekkel szakítja meg az elbeszélés fonalát. Központja, mint Kovachich eredeti-jének is, a Pozsony megyéből Pestre érkező fiatal nő találkozása kérőjével, s a házasság elhatározása:

... Szíves szókkal szállítja Joánnát,
kérdi: Van-é még kedve, Budán így lakni, tovább is?
Férjhez menni van-é hozzá szándéka? Vagy inkább
viszszamegyen, hajadon fővel? Majd ő, ez utolsó
sajnos esetre, saját költségén, visszavitetné,
fényes ajándékok mellett! — Mosolyogva, pirúlva
súgta Joánná, hogy ő — örömebb itt marad; egy jó
férjet lelteni reméll őbenne; nagyobbra betsülli
minden ajándéknál, már most is!

...
Tűzzé vált a' férjfi; kezét tsókolta, nem egyszer,
a' szép, már nem tsak, vendégnek: „Hát jegyesem vagy?
Majd feleségem, egészsz holtig? Jegyesed, feleséged,
holtig!”

Az esküvő, s egy szeredi (Joanna apja halálára történő) utazás után Joanna gyermeket vár:

Újj gondokba merült a' férj: órája közelget
a' viselős gazd'aszszonynak. „Emlékezetét hogy
szenteljük? ha szerentsétlen szülése — ! Ne mond ki!”
Félbe szakasztja szavát Kovatsitsnak Nánika, mint a'
nyárfa levél, reszketve: „Tovább, jó bátsi, ne mond ki!
Mit gondolsz? Emlékezetét — ?” Így kérdi továbbá
a' sógort, simogatva. „Van egy Dánus fi, barátom,
híres képiró Stunder!” Tapsolva ugrott a'
nénjéhez virgontz kérdőnk, trétsélni, nevetni.
Meglett a' portré. „Szép! Jól van lelve! Tsak a' szó
hijja! De nem tom mit keresek még rajta!” Sok ilyen
képzeletek tzövekelték a' nézőket előtte.
órákig bámulva. „Hogy én ítéljek; — utólszor
így felel egy szép aszszony: — ama' — nem mondhatom, a' mit
érzek! — ama' természeti tűz nints benne! Mosolygó
szája, szemöldöke, kék szeme, mind az övé; de, hibázok,
meglehet — anyja tűzét az egészben nem lelem, én nem!”

Joanna betegségének és halálának elbeszélése után Czinke rövid külső portrét fest, megragadva az alkalmat a nemzeti nyelv magasztalására is, majd ezt követi a jellem portéja, szép bevezető sorokkal:

Láthatatlan Lélek! Te felelj, hogy fesselek? A'mint
a' szelet — a' mozdulatból, a' melly, szemeinkbe
ötlik, ama' mozgó, hajlongó fák tetejéről;
a'forgó füstből, porból; a tengerek ingó
habjaiból. Hát a' mozdulat fesse Joánnát:
Lelki tehetségit külső mozdulati fessék,
's a' szív fő indulati. — Fel van vonva előttünk
a' vászon; fessünk!

S végül a záró sorok:

A' Múzsák tziprust ültettek. Verseket írtak,
több nyelven zengetve, sokan, emlékeztére;
a' ki nem esmértem, magam is! Szép képe hevített,
írni. — Tudós Kovatsits! Munkádat látod előttd:
Múzsád, és Múzsám: egy szép anyjokra ütöttek;
ortzajok — testvér; gyönyörű a' gyenge külömbség!
A' Te deákod után, így szól a' Nemzeti Múzsá;
így jegyzé szép testénél szebb lelke Joánnát!

A verses elbeszéléstől bizonyos báj nem tagadható meg. Rokona az a polgárias, elbeszélő elemekkel teli episztolaköltészet, melyet Virág művelt ekkortájt, Verseghy *Égfi Ferenc* c. terjedelmes verses regénye,¹¹ és bizonyos fokig, nyelv és forma síkján, érintkezik a *Lúdas Matyi* művészetével is. De Czinke elbeszélésének színhelye a főváros, szereplői polgári életmódot folytató, városi emberek, megnyilvánulásaik erre a társadalmi osztályra jellemzőek. Irodalomtörténetünkben még kutatásra vár a hexameterekben előadott, polgári környezetben játszódó, érzelmes történetnek a típusa (mely minden bizonnyal a *román* erősödő divatjával egyidejűleg alakult ki a század elején). E munkában néhány sikerült jeleneten kívül a szerző érdemül tudhatjuk be azt a készséget is, amellyel az eddig ünnepi méltósággal áramló, emelkedett tartalmakat kifejező hexameterrel az eleven beszéd, párbeszéd visszaadására vállalkozott. Ha a munka napvilágot lát: bizonyára érdeklődésre, talán sikerre is számíthat a románokon nevelkedett olvasóközönség körében.¹²

Czinke verses elbeszélésének viszonylagos modernségét Bozóky Mihály munkája még jobban aláhúzza.¹³ Bozóky valamivel rövidebb versét a deák-költészet dallamait idéző hatosoros strófákban írta. Forrását rövidebben kivonatolta, mint Czinke, s antik képekkel bővítette ki, a mitológia jelenségeit magától értetődően travesztálva a köznapi életre. Joanna nála így érkezik Budára:

El érkezet hát Joanna
Második ékes Dianna
Szép szűz koszorújában.
Thetis sem vala ékessebb;
Sem Helena felségebb,
Trójának várássában.

Bozóky a történet fő fordulatainak elbeszélése mellett gondot fordít Joanna Kovachich által leírt jellemképének bővebb visszaadására is, Joánnát (már forrásán túlmenően) mint az „új módi” ellenségét mutatva be. A szentimentalizmus vonásai a versben nem találhatók fel; a befejezés Bozóky szokott műfaja, a szokványos búcsúztató költészet felé hajlik. A Czinkével való összehasonlítás talán arra a különbségre is fényt vet, ami a város és falu átlagos kulturális színvonala, tudatformáinak korszerűsége között olykor már ekkor megmutatkozik.

¹¹ Verseghy F. *Égfi Ferenc*-e megj. ItK 1930. 195—218. (Közli HORVÁTH KONSTANTIN).

¹² S talán arra is alkalmas, hogy a Czinkéről kialakult, egyoldalúan elítélő képet némileg módosítsa, felhívja a figyelmet a nem nagytehetségű tanár jószándékú irodalomfejlesztő törekvéseire is. (Mint erre WALDAFFEL JÓZSEF is utal: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből* 1780—1830. Bp. 1935. 191—192.)

¹³ Fol. Lat. 112. ff. 50—61. „Kovachich Márton Úrhoz intézet tükör, melyben meg boldogult édes hűtőssének... példás életéhez kaptsolt ártatlan erköltsait által láttya...” Az idézet: f. 55.

A gyűjtemény két másik költője témáját a pásztori költészet keretei között kívánta megverselni: az öreg Baróti Szabó az egyik, s az egyébként ismeretlen egri érseki számvevő, Naidhart Antal a másik. Baróti Szabó eclogájában (melyben a pásztori költészetet már csak néhány külsőség jelzi) Dózsa és Vibád beszélgetnek hexameterekben „Dóris”-ről.¹⁴ Magasztalják szépségét, de megállapítják, hogy nem ez a lényeges, hiszen

... El-húllnak
A' jól-illatozó kerteknek gyenge virági.
Tsak belső szépségen nints az halálnak hatalma.

Így rátérnek (a „Vita” alapján) Joanna erényes viselkedésének, majd kitűnő tulajdonságainak ismertetésére:

... Négy nyelven szóll vala, 's négyen
Írt-is. Az asz'onyi nem' jelesebb munkájijhoz értett;
Értett a' tántzhoz. Nézték, 's tisztelve tsudálták
Ritka tulajdonait. De nem óhajtotta, hogy ott-kín
Töltsön üdőt: házát jól el-rendelni, tselédit
Munkában foglalni, saját példájival őket
Jóra vezérteni, kedvesb volt mindenkor előtte.
A' Gazd-asz'onyság epedett, nem kétlem, halálán.

Megdícsérik idős férjéhez való szeretetét, hűségét:

A bolygó szerelem távul járt tőlök. Eléggé
Nem győzőm Dórist itten dítsérni: szabad volt
Férje meg-engedvén, sőt únszolván-is, hogy olykor
Menne magát mulatni. Felelt mosolyogva: Te-benned
Van minden mulattságom: Te-kivüled egyéb mást
Nem kívánok, ha melletted vagyok; hogyha, midőn írsz,
Tolladnak szaporán-járását nézem; eszembe
Sem jut az únalom.

A beszélgetők a jó nevelésre és a reliigióra hivatkozva szakítják végül félbe társalgásukat. A vers azokat a mozzanatokat emeli ki a „Vita”-ból, melyeket a női nem elé példaként kíván állítani. Az antik gondolatkör és képanyag azonban, amely Baróti Szabó költészetére jellemző, ezzel a témával idegenül állt szemben, s így a személytelen vonásokkal felrajzolt alak halvány-nyá, vértelenné válik az oktató célzatú sorok között. A vers nem mutatja a szentimentalizmus érzékenységét, bár egy női élet néhány intim vonásának felvázolása, gyöngéd bemutatása által kapcsolódik annak témavilágához.

Baróti Szabó verse lényegében még ugyanannak a klasszicizáló költészetnek a terméke, mint a Bozókýé, ha elvállik is a rokokó énekköltészet formáitól; jellemző viszont, hogy a mottói szerint ugyanerre a költészeti hagyományra visszanyúló Naidhart Antal — aki egyébként az *Erdélyi Múzeum* hívei közé tartozott (mint előfizető szerepel neve az 1. füzet 178.,

¹⁴ Uo. ff. 76—79. „Tekintetes Kovachich Mártonné... rézre metszett képére.” A beszélgetők neve a Szabó Dávid névből készített anagramma. A mellékelt levélben Szabó magas korával mentegődzik, ha a vers Kovachich várakozásának nem felelne meg; ez esetben tegye félre. Szabó érdekesen indokolja, miért választotta ezt a műfajt: „Ego, ut eo fusius... in demortuae laudes excurrere possim, dialogum adhibui. Hoc versus genere et plura complecti licet, et minus apparet e poeta historicum fieri.” (Uo. f. 75).

a 6. füzet 192. lapján) — mily magától értetődő módon forrasztja össze a régies bucolicum carmen-nal az új érzékenységi költői terminológiáját.

Párosrímmű tizenkettőskben írott verse ihletét az antik és a későlatin költészetből meríti.¹⁵ A fejezetekre bontott, mintegy 450 soros költemény Ovidius, Horatius mellett Sannazaro, a XV—XVI. századi olasz-latin idill-költő, a jezsuita Vanière (akinek latin mezőgazdasági tankölteményét többször is lefordították magyarra) és Konarsky (a XVIII. századi lengyel közoktatásügy nagy alakja, latin versek, politikai művek írója) munkáiból veszi mottóit, elárulva ezzel költői példaképeit, akik közt Faludit is ott sejthetjük. Okolicsányi Imréhez — aki a vers írására felszólította — intézett bevezető levelében az alkalmi verseiről feltehetőleg ismert költő utal a témához (mely „érzékeny, és behat egészen szívemre”) való vonzódására, mivel „öröm s gyönyörűség nékem gyötrellem is”. Mentegetődzik műzsája „tsekélysege” miatt:

Meg volt akaratom; mélyen is éreztem
Szántam, sóhajtottam, és meg is könyveztem:
Tsak nem olly szerentsés színekkel festhettem,
Mint kívántam, vagy mint — itt ben érezhettem.

Következik az elővers, mely a halál hatalmát és könyörtelenségét vázolja, majd „Dámon Laurájánál utolsó órájában” címen a haldokló asszony férjének szenvedélyes, önmagát emésztő kesergését halljuk:

Hulljatok Könnyeim, e' gyászos halomra
Ne is jussatok már többet nyugalomra.
Mig egy tsepp könnyem lesz, sirjatok szemeim
Véget se érjeteK sűrű keserveim.
Vagy ha nints O Párkák annyi kegyességetek,
Hogy Laurát adhassa vissza keménységetek:
Változtassátok hát kővé bús szívemet
Hogy ne érezhessem e' veszteségemet...

De mégsem kíván felejteni, hiszen:

Többnyire érzékeny a' jobbik teremtmény:
A' szív — mely nem érez, tsak egy vad kódarab,
Szép szabadságitól megfosztott jeles rab.
De az — a'melly nemes 's nagy indulatokat
Bir 's gyakorol szinte égi virtussokat,
Az; — mely embertársa betsét megisméri
Tetteit az Égnek tettzéséhez méri,
Az a' szív — nem maga a' Fedhetetlenség? —
Ime pedig ez az merő Érzékenység.

A következő fejezetben „Melpomene indul Dámon vigasztalására”, s felszólítja a gráciákat, sirassák vele együtt Laurát:

Ah vessétek is el a' vidám rozsákat,
Tsak a' komor tziprus illet bus ortzákat.

¹⁵ Uo. ff. 39—48. „Laurának azaz ... Hajossy Joanna Kisaszszonynak Dámon' u.m. ... Kováchich György Úr' ... hitvessének szép emlékezetét így kívánta az alá irt megtisztelni és ditsőíteni.” Az idézetek a 40, 43, 45—46, 48. foliókról valók.

Nem tzipra hirdetés légyen zokogástok,
Nem himes gondolat a' ti bánkodástok:
Hanem a'mint érez ártatlan szivetek
Folyan öszsze velem a' ti keservetek.

...

Erdőt, mezőt, vizet indítsunk sirásra
Tsizet, fülemlét köz szánakodásra!
Sok elnefelejtset sirja tetejére
Vessünk, 's borostyánt is emlékezetére.
Messük Laura' nevét ide minden fába
Melly szép! melly jó is volt, írjuk egy sziklába!

Melpomene éneke az egész természetet gyászba borítja:

Az ő énekére a' fák is hajlottak,
Ágok és levelek jajszóval hullottak. —
Mindenek bánatba annyira merültek,
Hogy magán a' mélyebb fájdalomon örültek.

A következő fejezetben megjelenik „Laura Genius képében”, s a gyászoló férjhez vigasztaló szavakat intéz: Laura végtelen boldogságban él, férje vegyen magán erőt, szentelje tehetségét fia nevelésének, s a hazáért végzett, hazaszeretetet ébresztő munkájának. Végül a halál álmot bocsát Dámonra, akinek lelkébe ezalatt beárad a Laura szavából származó „Enyhülés”.

A nem tehetség nélkül megírt pásztori elbeszélés érdekesen mutatja a kor ízlésirányainak teljes összeolvadását: a magyaros versforma természetes módon telítődik antik elemekkel, keveredve ugyanakkor az „érzékenység” szinte programszerű hangoztatásával, s a szentimentalizmus lényegének világos meglátásával („magán a mélyebb fájdalomon örültek”). A középeurópai szentimentalizmusra jellemző az is, ahogyan a feszültség — vallásos mozzanatok inkább mellékes hangoztatása mellett — a hazáért végzett munka gondolatában nyer feloldást.

Ezzel az elbeszélő jellegű versek sora le is zárul. A kisebb versek első csoportjának — ha a magyar költészet időbeli fejlődésének menetét kívánjuk követni — azokat a verseket tekinthetjük, melyek a halotti versek hagyományaihoz kapcsolódva a tárgyat a vallás szemzőgéből közelítik meg. E csoport darabjai általában párosrímű tizenkettősökben íródtak, s a kor irodalmi ízlésirányait csak kevésbé tükrözik. Mégis, a szokványos halotti költészettől már jelentékeny mértékben eltávolodtak: Takács Károly nagyváradi pap Kovachichhoz intézett episztolában, a kor kedvelt műfajában fejti ki, hogy a halál elkerülhetetlen, de Joanna az égben van, ahol férje ismét találkozhatik majd vele.¹⁶ Mocsáry Antal főszolgabíró, Kazinczy, Fáy, Vitkovics barátja, felesége halála felett érzett saját fájdalmát kapcsolja egybe Kovachich bánatával, nem annyira a legfőbb hatalomtól várható vigasztalásra, mint a hátramaradottak szenvedéseire, keserűségére, halál-várársára helyezve a hangsúlyt egyébként gyenge versében.¹⁷ A verse szerint 80 éves Szatmári Király Pál ügyetlen, minden költőiséget nélkülöző verse régimódi barokk ötlettel Hajóssy Joanna nevéből kiindulva nyugtatja meg Kovachichot, hogy Joanna hajóját az égbe kormányozta.¹⁸ A vers érdekessége viszont, hogy Joanna „ditső utazását” Montgolfier („Mongolfi”), Blanchard léghajójával hasonlítja össze; ezek „a felhőkön felül pompásan uszkálnak”, csakhogy Joanna magasabbra szállt:

¹⁶ Fol. Lat. 112. ff. 88—91.

¹⁷ Uo. ff. 121—124.

¹⁸ Uo. ff. 130—131.

E' hajóba nem volt egyéb a léleknél
 Melly könnyebb 's nemesebb akármí szeleknél
 De Mongolfi 's másbann több terhek valának
 A' mellyekkel fellyebb már nem juthatának.

A vallásos ihletésű versek közül messze kiemelkedik Szász Mózes kolozsvári unitárius deák *A dítsósággal meg-koronáztatott ember* című verse.¹⁹ A később már csak prédikációkat publikáló Szász filozófiai ismereteit olvasztja össze vallásos meggyőződésével, lét és halál kérdéseire általános érvénnyel keresve választ. A hangvétel Csokonai halotti versére emlékeztet:

Lenni, — 's el-enyészni. — ezen két fel-tétel
 Alá szorítatott minden véges létel.
 A' sugáros naptól el-kezdvén, egészszen
 Le egy kis por-szemig, minden dolog lészen;
 Egy titkos erőnek teremő szavára
 Lételt 's ábrázatot öltözvén magára.

E létezők azonban változásnak vannak alávetve:

Azonban, egy olyan nemű planetában
 Mely a' Változásnak reng karikájában,
 Mindennek, a'mi van benne, — természete'
 Minéműségéből folyik enyészete:
 A' lévő-részeknek öszv'-alkottatások'
 Végénél kezdődött már szélyel bomlások;
 És így, azon óra, mely a' lételt adta
 Már annak bizonyos részét el-ragadta.

' Így az ember is

Abronsát kerülvén a' véges lételnek
 Alájja-vettetett ezen fel-tételnek.

Pedig

Milyen nagy az Ember önön tetteiben,
 És meg-mérhetetlen tehetségeiben!
 Gondolkozásában egy Istennek látszik,
 Fogásiban fenntebb valóságot játszik:
 A'mi szélyel van a' teremtes' sorában,
 Benne mind-az egygyütt vagyon egy summában;
 'S hát, ezen teremtetett dolgoknak remeke
 Még-is tsak egy vadon természet' gyermeke?
 Mely ön' gyermekeit gondoson neveli
 'S fel-nevelvén éhes gyomrába be-nyeli?

Vajon az ember is

Él azért, hogy légyen, 's leszsz azért, hogy éljen,
 Izzad, a'nélkül, hogy jutalmat reméljen,
 'S majd ha kéntelenes rollját el-játszodja
 A' Fatum egy örök sirba' bé-tapodja.

¹⁹ Uo. ff. 62—69.

Csakhoggy míg más lények ösztöneik kielégítésével befutották a számunkra kijelölt kört,
az embert

Ingerli valami, hogy ő egyenessen
Vont ösvenyén elébb, meg elébb siessen:
Mezittelen lép-bé világ'piatzára
'S majd arannyat selymet öltözik magára,
Érzékenységből formál mesterséget
Tapasztalásiból szíva eszességet.
Szabadsággá szüli a' vad ösztönöket
Ember-szeretéssé a' rugó erőket, —
E'ként törekedik szűnés-nélkül elé
A' tökéletesség' idealja felé.

Az okok láncolatát követve, a földi létezők között egyedül az ember az, aki képes felismerni
isteni eredetét, teljesíteni a vallás által körülírt rendeltetését. S így

Mikoron le-hajtván fejét az enyészet'
Sorvadott ölében a' testi természet,
Ama nem földi rész, halhatatlan lélek
Diadalmi hangon kiáltja, hogy: Élek!

...
Az én emberem ha por-testét le-tészi,
Útját egyenessen tzelja felé vészi
Mely-is az erköltsi tökéletesedés,
'S az ehez mért jókban való részesedés.

Az ember céljáról, a lélek halhatatlanságáról szóló rövid fejtegetések után a költő befejezésül
emelkedett hangon fordul Kovachichhoz:

Im' érdemes Férfi! ki boldogult párod'
Sir-bóltját szomorú képzelettel járod,
Mások midőn az ő hamvait tisztelik,
Tám múlandó sorsunk' kárát énekelik,
Vagy pennát fognak, — a' Teremtő szayára
Figyelmező Halál' pirongatására, —
'S midőn ellenséges színben le-festették,
Azzal nemünk előtt rettentőbbé tették;
Én , süket lantomon a' már el-zengettem
Gyász' tiszteletemben más útát követtem;
Ugy néztem az Halált, mint egy vezér-kezet
Mely rendeltetésünk' tzelja felé vezet,
A'mely ellen sirni, és panaszkodni,
Annyi, mint tzelunktol vissza-vonakodni. —
Nem könnyezvén tehát a' por-testnek holtát,
Zengettem: az Ember' ditsőséges vóltát.
Mert mi-is lett volna illendőbb tisztelet
Hajjossy Joannád' tetemei felett?

Szász Mózes bonyolult gondolatokat sokszor erőteljesen, tömören kifejező, nagy hagyományt, szinte archaikus formákat, s modern filozófiát egybeötvöző verse a régi magyar

költészet megújulásának ugyanarra a lehetőségére utal, melyre Csokonai búcsúztató költeménye: a gondolati-filozófiai tartalmak bevonására a költészet körébe. A kor műveltségvilágnézeti körülményei magyarázzák, hogy ez elsősorban a halotti versek területén történt meg, de „A lélek halhatatlansága”, mely mellé szerény társként Szász Mózes versét is odaállíthatjuk, azt bizonyítja, hogy e formák között is megvolt a mód korszerű irodalmi művek alkotására.

Szász búcsúztatójával a vallásos jellegű versek sorát le is zárhatjuk. Legfeljebb Pertsényi Nagy László alkaioszi versekben írott *Lantolag*-jára utalhatunk még, melyben a szerző — aki egy hosszú latin verset is írt a kötetbe — sablonos fordulatokkal fejt ki, hogy az erkölcs is a halál járma alatt nyög, de hogy Joannának csak a teste halt meg.²⁰ Egyébként — mint látni fogjuk — több vers fog még röviden az elszakadt házastársak vízszontlásának reményére utalni, ez a gondolat nem kap azonban bennük központi hangsúlyt.

A versek második csoportja az örök életet a jó hírnév fennmaradásában látja és ígéri. A hírnév antik eredetű gondolatának hangsúlyozása, mely többnyire a női példakép hírnevének modernebb gondolatával együtt jelenik meg, általában a klasszikus versformák használatával jár együtt. Így Horvát István ódájában,²¹ mely alkaioszi strófákban beszél el, hogy míg más nők „kegyekkel teljes életét A vad üdő feledésbe hozta”, addig Joanna emlékét fenntartja képmása:

Már értzbe metszett angyali képeden
Bámúljuk a' fris gyöngé vonásokat;
Már benne a' példás szemérmet,
'S ékeidet riadozva zengjük.

Bár Joanna leróttá „e galibás világ” adóját,

Élnek Nagy Árnyék! képed által
Mindeneket követésre vonszó

Nemes sajátid, míg feleségeket
Nevel Hazánk, 's mint férjedet áldani
Nem szűnik a' bölts: ugy Te benned
Kérkedik a' Magyar Ég Leánya.

A verset a végső sorokból kicsendülő nacionalizmus teszi korszerűvé, s Horvát Istvánra igen jellemzővé. Hasonló jellegű, s ugyancsak alkaioszi sorokban íródott Vitkovics egyik, Kovachichhoz intézett verse, mely szintén Joanna emlékének fennmaradását ígéri, de Horvát versénél kevesebb invencióval, a klasszikus formák öncélú gyakorlásaként.²² Vitkovics összegyűjtött költeményeiben ez a vers nem is szerepel. Értékesebb a másik, eredetileg Egri Vidényi József név alatt megjelent óda,²³ mely szapphói versszakokban a rózsát szólítja meg:

Szép virágoknak fejedelmi dísze,
Rózsá! ah milyen rövid a te léted!
Harmatos hajnal' keletére éledsz,
... Estve kihervadsz.

²⁰ Uo. f. 98.

²¹ Uo. ff. 117—120. Kézirat és nyomtatvány.

²² Uo. ff. 103—106. Kézirat és nyomtatvány.

²³ Uo. ff. 84—87. Kézirat és nyomtatvány.

Hadd legyen: Gyöngy szál! ne sirasd kis élted';
 A mi szép és jó hamar elveszendő.
 Nézd, ama' kedves Kovachich Johanna,
 Mint te, kisorvadt.

Mielőtt azonban a költő engedné, hogy a bontakozó szentimentális kép úrrá legyen verse felett, rátér Joanna emlékének fennmaradására, hiszen képét „tükörül, méltán örök értzbe véste / A szerető férj”.

'S háladó könnyek' folyamával önti
 Megjelelt sírját; epedőn sohajtgat
 Értte még kisdéd Fia, 's ösmerősi
 Hamvait áldgyák.

A kit illy buzgón keseregnek, a ki
 Hült porának hírt nevet érdemelhet,
 Rózsa! az boldog, 's noha egy tavaszt tölt
 Élte, soká élt.

Ezekhez a nagyon alkalmoszerű versekhez csatlakozik néhány további, melyek szintén Joanna emlékének fennmaradását ígérik, de ezt nem az arckép élményéhez kötik, mint fentiek, hanem összekapcsolják Joanna érdemeivel, a „virtus” dicséretével. Így Falusy M. jurátus, aki a kollégiumi verselés ügyetlenül alkalmazott fordulataival párosímű tizenkettősökben magasztalja Joanna csak képről ismert szépségét, Baróti Szabó versére emlékeztető fordulattal „a virtussal egyesült szépséget” találva igazán megörökítésre méltónak.²⁴ Kiss Áron pataki togátus deák „Érdem oszlop”-a, melyet „ama Virtusok öszve omlott templomának” aszklepiadészi strófákban emelt, a halál kegyetlenségének, Joanna érdemeinek („az angyali szépség edjesedett virtusival”) válaszása után elég zavarosan fejeződik be a viszontlátás reményének és a virtus halál feletti győzelmének hangoztatásával.²⁵ Az egyébként gyenge vers azonban meglepően érzékletes, barokk, sőt manierista ízű (s bizonyára ábrázolásokra alapozódó) képet fest a megszemélyesített halálról:

Gyász látás! — Ni Halál sárga ruháiba
 Öltözködve jelen meg szemeink előtt,
 Forgó északi szél ront ki be horpadott
 Mellyéből ropogás között,

Markában ki fenett szablya —: dühösködő
 Öldökléseiből rá tapadott aludt
 Vérről vonva —. Rakás öszve penészedett
 Csontoknak tetején kaczag.

Pillantásaiból nemzi ki a setét
 Vég álomnak örökk ópiumát. — Jeges
 Kőrmének hidegét senki sem álja ki
 Hogy vég óra ne lepje meg.

²⁴ Uo. ff. 107—109.

²⁵ Uo. ff. 110—113. „Érdem oszlop, melyet ama Virtusok öszve omlott templomának . . . emlékeztetére emelt Kiss Áron.”

Az ódon — bár mégis eleven — ábrázolás mellett szinte modernül hat Okolicsányi Imre Joanna virtusát, híre hervadhatatlanságát magasztaló, három Balassi-strófából álló, inkább feliratszerű, a Young éjszakáit, Gallt, a frenológia, Lavatert, a fiziognómia megalapítóját (ezekre az arckép kapcsán Naidhart is utalt) emlegető, de zavaros kis verse.²⁶ Joanna méltatását, az erkölcs és szépség együttes pusztulásának siratását tartalmazza Kemény Miklós páros-rímű trocheusi tizenötösökben írott, sablonos verse is, (a kötet egyetlen klasszikus-rímes darabja), mely a találkozást az „örök hallgatás” honában helyezi kilátásba.²⁷ Itt említhetjük meg végül Aranka György bonyolult szerkezetű, tizenkét soros strófákban írott versét, mely Kovachich nevében szól Joanna „boldog árnyékához”, a gyötrődés hangjait a virtus magasztalásával kötve össze.²⁸ Az eltűnt idilli boldogság rövid képe után a vers a „boldog egek újjalakosá”-hoz intézett érzelmes esdeklés hangjaival zárul.

Mindezek a Joanna halálában a szépség és a virtus pusztulását sirató, s a jóhírnév fennmaradásában vigasztalást kereső, elég heterogén versek (melyek a hangsúlyt hol az egyik, hol a másik mozzanatra helyezik), az antik forma és gondolatkör nagymérvű elterjedését jelzik, ugyanakkor azonban e gondolatkör szegényességére is utalnak: azoknak a verseknek, melyeket nem fűt a szentimentalizmus érzésbeli melegsége, vagy nem tölt be a filozófiai vagy vallásos elmélyülés, lényegében nincsen mondanivalójuk, közhelyek kifejezőjévé, alkalmi költészetté válnak a szó elítélő értelmében. E csoport legkiemelkedőbb darabja Vitkovics szentimentalizmusba hajló rózsá-verse. Ahhoz, hogy a klasszikus forma- és gondolatvilág a magas költészet színvonalára emelkedjék, költészetünk fejlődésének ebben a szakaszában valamilyen formában — akár úgy, hogy túllép rajta, mint Berzsenyi — merítenie kell a szentimentalizmus tartalmaiból.

Mielőtt ennek néhány példáját látnánk, két olyan verset kell megemlítenünk, melyek Joanna emlékét igen reálisan nem önmagában nézik, s nem sablonokkal magasztalják, hanem a fiatal asszonyban egy jelentős tudós élettársát gyászolják. Ilyen Dessewffy József néhány odavetett, de kedves és jellemző sora („quos amicitiae, non autem Falerno aut fontibus Castaliis tribueris” — írja róla maga is:²⁹

A' hires de szegény Kovatsits Györgyünknek
A'ki sok gondok közt régiség kebléből,
Annyi kintset gyűjtött magyar nemzetünknek,
A'mennyi tsak ki telt keskeny erszényéből;
Ez itt szép, hiv társa: így álott 's tekintett,
Igy hítt kellemeket ragyogó képére,
E' vidám nézéssel bő rózsákat hintett
Fáradozó férje gyötrő inségére.
Midőn bú közt Ura magát hirteltette,
Midőn őt a' tudós szívében áldotta,
Hazája tsudálná, de nem segítette,
Tsak ez vigasztalta, ez boldogította.

A másik, a hírnévben öröklétet ígérő, de felfogásában modern, nacionalizmust és bizonyos praktikus szemléletet szerzőjére jellemzően összeolvasztó vers Vedres Istvántól származik, aki fiatal éveiben írt néhány alkalmi verset.³⁰ Vedres a hazát szólítja meg:

²⁶ Uo. f. 114.

²⁷ Uo. f. 96.

²⁸ Uo. f. 81.

²⁹ Uo. ff. 82—83.

³⁰ Uo. ff. 100—101.

Hazám! Eggy pár könnyet hullass Johannára,
 A Te Kováchichod el hunyt hív társára,
 Mert: éltte virágját olly férjnek szentelte,
 Kinek nemes lelkét szent tüzed éltette;
 'S élteti még most is! 's annak gyúlt világa
 Magyar egünk fényét hozta tsillámlásba.

Joanna Kovachich súlyos munkáinak volt balzsama, ő adott számára új erőt, ösztön-
 zést. Pedig

Az ritkaság Hazám! ha munkás fiaid,
 A te fölségeden dolgozó bajnokid,
 Eggy szép, bölts és tudós Aszszonytúl segítve,
 — Mint ez volt — szent tüzed által fölélesztve,
 Olly sok áldozatot raknak oltáridra,
 Mint ez még élt, rakott Kovatsitsod arra.
 Azért: úgy tekintsed Hajóssy Johannát,
 Mint a Magyar Égnek ritka adománnát,
 'S engedd: hadd véssem föl koporsó kövére:
 H. J. maga. 's férje. által. él. örökre.

Külön csoportot alkotnak verseink közt — s nemcsak nyelvük következtében —
 a fővárosi német költők alkotásai. Ők azok, akik akár még felvilágosult racionalizmustól
 vezettetve, akár a szentimentalizmus öncélúvá válható kesergéseit túlhaladva, a gyászoló
 Kovachich számára a tudományban, a közhasznú tevékenységben jelölik meg a kiutat (mint
 a magyar versek írói között Naidhart). A legtehetségesebb köztük a valóban költő Karl Anton
 Gruber: rímtelen jambusokban írott, Kovachichhoz intézett verse szép sorokban áldoz
 Kovachichné képének és emlékének.³¹

Wenn Du bey diesem Bild der früh verblühten Blume,
 Mit nassem Blick, der Jahre Dich erinnerst,
 Die an Johannens Brust so selig Dir,
 Nur wie Momente schwanden;
 Wenn Dich im Geist der Holden sanfter Schatten
 Aetherisch liebend dann umfließt;
 So trockne schnell die Thränen von den Wimpern,
 Und leg' ermannt, die Hand an's Herz;
 Des Busens erster Sturm weicht bald der Ruhe;
 Es haftet nur das stille Angedenken:
 Denn nie verlischt das Bild der Schlummernden.
 In Deiner Seele thront das eig'ne Zeugnis
 Des schönen Lebens, das Dein Geist durchwacht,
 Diess lind're Dir der Trennung Schmerz . . .

Gruber a továbbiakban témát változtatva kigúnyolja azokat, akik lenézik a tudományt,
 s Kovachichot további tevékenységre ösztönzi; e tevékenységgel a haza jobbainak háláját
 már eddig is kiérdemelte. Rösler, fővárosi német lapszerkesztő, akinek csak néhány verse
 ismert, szokványosabb sorokban fejtegeti azt a gondolatot, hogy a föld nem tűri meg együtt
 a szépséget és a jóságot, s felvetve a hamleti kérdést is, a boldogság útját — inkább felvilágoso-
 dott, mint szentimentális módon — az emberiség üdvéért való fáradozásban jelöli meg.³²

³¹ Uo. ff. 168—171. Kézirat és nyomtatvány.

³² Uo. ff. 173—176. Kézirat és nyomtatvány.

Ugyancsak a tudósnak az emberiség érdekében végzendő feladataira hívja fel a figyelmet Krissmanits Kovachichhoz intézett, a gyászra éppen csak utaló verse.³³

Végül utolsónak azt a három verset kívánjuk bemutatni, amelyek, az előzőkkel ellentétben nem keresik a feszültség feloldását, hanem koruk ízlését legtisztábban kifejezve, a mulandóság és gyász szentimentális átélésének kifejezésére törekcsenek.

Az egyébként ismeretlen Pál László, a marosvásárhelyi kollégiumban poézist tanító diák kereszttrimes nyolcas és hetes sorokban írott *A sirhalmon termett rosa* című verse kezdetlegességei ellenére is az átélés melegével kapcsolódik a szentimentalizmus áramlatába. Az első személyben írott vers a vesztett boldogságot sirató, Joanna szépségét magasztaló — csokornaias — részletekkel kezdődik, majd rátér a gyász közvetlen kifejezésére.³⁴

Ég, föld puszta nálad nélkül
Minden liget kietlen,
Lelkemben csak gyász képed ül
'S vidulnom lehetetlen.
Óh én ezerszer szerentsés,
Boldog fia az égnek,
Már legszerentsétlenebb és
Rabja a mély inségnek.

...

Jaj! már neis ébreszszetek
Gyászos andalgásomból,
Mert vigasztalást vehetek
Tsak könnyv hullatásomból.
Hadd zokogjak ezen sirnak
Hervadó virágain,
Eltűnt édes angyalomnak,
Aluvo hiv porain.
Te kis rosa! mely e' pásint
Gyász-hanton nevedel,
A' gyöngy harmattól, 's nagy részint
A' naptól emelkedel,
Mond meg vettél é szépséget
Hivem földi részéből,
Illatozó édességet
Senyvedő kebeléből.
Ha igen, én hajnal lések,
'S könnycseppekkel áztatlak,
Piros virágodból vészek
Sirva meg tsokolgatlak.

A gyász új és új kifejezése a természet gyászában csúcsosodik ki:

Itt hol gyász széllal lengedez
A' cziprus bértz árnyéka
'S zokogó habbal csergedez
A patak omladéka,
'S fagyfalo kőd fátyolban ül

³³ Uo. ff. 219—220.

³⁴ Uo. ff. 33—35.

Az el némult bus vidék,
 A'hol pirossan nem örül
 A' hajnal s az ég sem kék,
 Itten itten eltemettem
 Mosolygo örömemet,
 Éltemnél inkább szerettem
 Hiv társom s mindenemet.

A test elporlásának néhány vonással felrajzolt naiv, de meghökkentő képe után felidézi a költő a sírra rózsákat hintő „nyájasság isteneit”, a kedves nevét jajgató visszhangot s az ég könnyzáporait — de mindez hiába; ha ő Orpheusként zokogná is el keserveit, kedvesét nem nyerhetné vissza. Rövid vallásos kicsengés zárja a verset, mely túlságosra nőtt terjedelme, laza szerkesztése ellenére is szép példája a kollégiumi verselés hagyományaira felépülő, de már Himfy költői eredményeit is ismerő korszerű érzés- és gondolat kifejezésnek, s érzékelteti azt a talajt, melyből Csokonai kinőhetett.

Már tudatos, gondos költői munka terméke a pataki protestáns paptanár, Nagy Ferenc, s az erdélyi piarista tanár, Buczy Emil verse.³⁵ Nagy Ferenc alkaioszi szakaszokban írt antik ízű elégiajának hangvétele Berzsenyi Wesselényi hamvaihoz intézett, négy évvel későbbi költeményének kezdetét juttatja eszünkbe, a hamvvedret ciprusággal illető tragikus műsát:

E' sírvedernél Melpomeném leül
 Óh boldog Árnyék! kedveseiddel — és
 Lantját bevonván gyászjelekkel
 Húrjaival jajkot kizengi.

A gyászoló szemei előtt az egész természet gyászba öltözik:

Miólta eltűnt könnybe merültt szemünk
 Elől, Szerelmünk! lételed — e' világ
 Díszével együtt egygy feketlő
 Ködbe borúlva lebeg körülünk.

Már a' virág-is, melly ez előtt reánk
 Mosolyga, meg nem bájol elébbeni
 Kellemmel, és a' sírra titkonn
 Készteni 'térni szemünk' magáról.

Nem önt Zefirnek lelke se' bal'samot
 Reánk ezen könny-fűzfa alatt; ez-is
 Bőviti bús fejűnkre hulló
 Tseppjeivel szemeinknek árját.

Nem maradhat el az elhalt árnyának megjelenése sem:

Az álom olykor visszateremteni
 Látszik nyugalmunk': mert az eget nekünk
 Megnyitja, és onnan Johannát
 Angyali dísszel előnkbe hozza.

Édes, de kínzó megjelenés! — midőnn
 Karunk ölelné visszaragadja, és
 A' véltt valóságért helyette
 Ah jaj! ölünkbe' marad csak árnyék.

³⁵ Uo. f. 95. és 126—127.

A' tsillagoknak fényes egére ha
Vetjük szemünket, már minekünk tsak azt
Mutatja, hogy túl rajta él Az,
A'ki után mi sokat kesergünk.

Óh bóldog Árnyék! a'ki miénk valál,
Ah jaj! hogy immár nem vagy — ez egy remény
Bíztat, hogy eltelvén siralmunk'
Napjai, majd poraiddal együtt

E' sírvederbenn, mostani szenyveink'
Egy hosszas éjjel fogjuk aludni-ki:
Igy végre még a' mord Halálnak
Méрге se foszt-meg örökre Tőled.

Majd a' Teremtő feltöri e' veder'
Zárját 's lehellvén isteni szelletet
Porunkba, akkor halhatatlan
Testbe viszont megöleljük egymást.

Az emelkedett hangvételt a költő végig fenn tudja tartani, gondolatait felesleges ismétlések nélkül, szilárd vázra építve adja elő; képes arra, hogy a gyász személyes átélésének érzését szuggerálja, ezáltal telítve meg élettel a kevésbé művészi alkotásokban sablonná merevedő képeket. Bár a feszültség feloldására Nagy Ferenc vallásos formában tesz kísérletet, a vers a szentimentális ihletű sírköltészet egyik legjellemzőbb alkotása, a klasszikus elemeket művészien ötvözve egybe az érzékenység mozzanataival. Buczy Emil verse rövidebb, de a görög—német irányú klasszika és a szentimentalizmus talán még megkapóbb összeolvadását mutatja be, nem annyira egyszerű, s nem is mindig szabatos gondolataival, hanem ma is modernnek ható fordulataiból, a kor szellemében (s ábrázolásaiban) gyökerező választékos képeiből létrejövő hangulatával:

Elhervadól hát? Szép-nemed' angyali
remekje! sárgúlt ró'sa van ajkadann
vír-hajnal-artzáid' mosolygó
kellemeit halaványra váltva

a' senyvedés, — elhunyt szemeid' tűz'i
ki-haltak... így így! hajtya le hervadó
fejét azon lankad'tt virág, a'
mellyet az éjszaki-szél letördelt.

Midőnn az élet' kegyjei visznek az
életre, 's kezded létedet érzeni —
eltűnsz előlünk a' tavasz' víg
hajnalaként, 's koszorúd kisárgúl

a' cypruszok köz'tt, a' szomorú liget'
árnyék'ibann, hól nem nevet élet a'
lételre, hól a' bús keservek
könnyeket öntnek az érdesre. —

...

A' tiszta jóság eggy örökös tavasz'
 ró'sáival nőtt zöld amaránthokat
 fűz oszlopod' fényes körére,
 's bús temetődre virágokat hint

Chlórisz midőnn a' hajnalok' éltető
 harmatty'i hullnak cypruszaidra, 's ezt
 zokogja: itt' nyugszól szelidség
 képe, 's az elme ditső remekje.

3.

Ha a fentiekben ismertetett versanyagból néhány általános következtetést kívánunk levonni, ezek között első kell, hogy legyen a XIX. század eleji magyar költészet sokoldalúságára vonatkozó megállapítás. Az a bonyolultság ugyanis, mely a magas költészet vonatkozásában közismert, egy lépcsővel lejjebb is megismétlődik: ebben a nem teljes értékű irodalomban, melyet az alkalmi költészet jelent. Mindenekelőtt a magyaros irányzat s a klasszika különféle ágazatainak hívei különíthetők el (e különbség formai és tartalmi jegyeivel egyaránt), épp úgy, mint a legfelső szinten — ezen a fokon legfeljebb az ún. nyugat-európai verselés formái hiányoznak csaknem teljesen; s ha a Száldobosi-féle kollekciót egy még alsóbb szintnek tekintjük: megállapíthatjuk, hogy a két iskola egymás mellett élése már e legalsóbb szintű irodalomban is megjelent.

Másik tanulságunk az lehet, hogy a versforma nemcsak formai eszközök használatát jelzi, ezen az általunk vizsgált szinten sem, hanem teljes művészi, s egyben világnézeti állásfoglalást is: míg a vallásos világnézet a magyaros versformában nyilvánul meg, addig a modernbb gondolatok és érzések kifejezésére a versírók általában valamelyik klasszikus versformát választják. Naidhart költeménye a maga hagyományos formában kifejezett klasszikus és szentimentális tartalmával egyedül áll gyűjteményünkben.

A bonyolultság azonban nemcsak a két fő irányzat egymás mellett élésében jelentkezik. Ezen belül ugyanis a magyar költészet XVIII. századi fejlődésének minden fázisával találkozunk gyűjteményünkben: az elmúlt századok hangját idéző halotti búcsúztató megnevesített változatától, s még a barokkban gyökerező képeket felrajzoló versezetektől kezdve, a Faludira emlékeztető pásztori versen, s a XVIII. századi diákköltészet hagyományait eláruló poémákon keresztül a klasszika kezdeti, majd korszerű megnyilvánulásaiig, s végül addig a pontig, ahol a klasszika már a szentimentalizmustól termékenyült meg. Kortársi párhuzamként Csokonái, Fazekas, Virág, Verseghy, Berzsenyi és Kisfaludy Sándor nevét említhettük meg, akár a feltehető közvetlen hatás vonatkozásában, akár azért, mert valamelyik költőnk — kisebb tehetséggel ugyan — de ugyanazon az úton járt, mint az említettek. Az idézetek fényt vethettek arra is, hogy ez irányzatok természetyszerűleg nem egyazon nyelven szólalnak meg: bár a téma olykor azonos fordulatokat sugallt, egészében a magyar költői nyelv fejlődéstörténetének száz éve rakódott le a Joanna emlékeztetőre írott versekben.

Az egymásra rakódó korszakok sokféleségének felel meg a költők költői magatartásának rendkívüli különbözősége is. A prédikátor, az eseményeket bizonyos távolságból szemlélő elbeszélő, az antik vates, az oktató-bölcselkedő barát, s a — külön magatartást jelentő — alkalmi verselő mellett a legkorszerűbben azok a versírók jártak el, akik a halotti búcsúztató-író kívülállását a lírai költő személyes átélésével cserélték fel, mint Nagy Ferenc, Buczy, Pál László; ide sorolhatjuk Aranka Györgyöt is.

A több irodalmi korszak egymás mellett jelentkezése eredményezi végül, hogy Joanna alakja olyan változatosan jelenik meg abban a nem nagyszámú versben, ahol személyesen is élénk lép. Czinke verses regényéből a városiasan öltözködő és viselkedő, bizonyos fokig a német városi polgársághoz tartozó asszony alakja rajzolódik ki; Bozóký életrajzában hőseit a XVIII. század vidéki magyar viseletében képzeljük el; Baróti Szabó Joannája antik megjelenésű, vértelenné eszményített alak; Naidharté már nem is önmaga, hanem antik jelkép, „génusz”; végül Vedres István és Horvát István utalásai a kor magyar értelmiségének hazafias érzésű feleségeire irányítják az olvasó eszmetársítását.

A gyűjteményünkben levonható további tanulság a tollforgatók laicizálódásának nagymértvű előrehaladása. E témakörben alig néhány évtizeddel előbb még általános volt a vallásos megfontolások központba helyezése. Most a huszonöt vizsgált vers közül ez mindössze négyben történik meg; kilenc továbbiiban a gondolat periférikusan jelentkezik, míg a fennmaradó tizenkettőben teljesen hiányzik, s a vallás vigaszát a szerzők más megfontolásokkal helyettesítik — vagy egyáltalán lemondanak minden vigaszról. Ezzel kapcsolatban jegyezzük meg, hogy úgy látszik, a szentimentális érzékenység kultusza tulajdonképpen a tudatformák elvilágiasításának eszközévé vált; olyan szférákba terelve át az egyén problémáit, melyek a vallás hagyományos eszközeivel nem voltak megközelíthetőek.

Ami pedig magát a szentimentalizmust illeti: gyűjteményünk egésze igazolja az irodalomtörténetnek azt a már említett megállapítását, hogy e korszakban ez az életérzés az, amely a legmagasabb rendű, legkorszerűbb alkotásokat hozza létre. Hogy ugyanakkor a társadalom széles köreit is mennyire áthatotta: ezt nem a kifejezetten szentimentális költemények nem nagy száma igazolja, hanem sokkal inkább az, hogy egy egri kishivatalnok tollából olvashattuk az érzékenység dicséretét, vagy hogy egy sárospataki diák is képes volt megkapó kifejezésére. De a szentimentális életérzés egyes mozzanatait, esetleg áttételes megnyilvánulásait számos olyan alkotásban is megfigyelhetők voltak, amelyek egyébként más hangsúllyal íródtak: Arankánál, Baróti Szabónál, Czinke verses életrajzában, Mocsáry kesergéseiben, Vitkovics egyik versében s a fővárosi német költőknél egyaránt.

Ha azonban a halotti költészetet a szentimentalizmus — mint bemutatni igyekeztünk — nagymértékben inspirálja is, ez a hatás kölcsönös: a halotti költészet formái, képei, hangulatai viszont a szentimentális költészet jellemző vonásainak kialakulásához járulnak hozzá. Ez a kölcsönösség, összefonódás világossá válik akkor, ha az itt szereplő költők e köteten kívüli, rokon jellegű megnyilatkozásait is figyelembe vesszük. Kiderül ekkor, hogy néhány olyan költő, akinek kötetünkben szereplő darabja a szentimentalizmus világát — művészi készség vagy ihlet hiányából — nem tükrözi, más alkotásaiban ennek az irányzatnak tudatos képviselője. Mocsáry Antalt, a felesége halálát 1803-ban érzékeny versben megsirató Nógrád megyei nemeset ez a gyász vezeti el az irodalom szentimentális formáihoz. 1805-ben *A tisztelt barátság vagy-is Aurelius és Martzia érzékeny története, de tsak: érzékenyekért!* versekben címen verses regényt jelentet meg, mely feltehetőleg külföldi minták után sablonos és rosszul megírt versekben egy boldogtalan szerelmespár történetét mondja el, a vadonba visszahúzódó bölcs öregember, a hozzá csatlakozó boldogtalan szerelmes, nemesszívű barátok, s tisztalelkű, érző szívű nő felléptetésével; az elbeszélés során csak a szerelmes férfi marad életben, hogy gondoskodhassék elhalt szerelmese (egyébként boldog) házasságából származó gyermekeiről. Az ügyetlen alkotásban a gyász őszinte, átélt kifejezésének néhány lapja is megtalálható; legérdekesebb azonban a bevezetés, melyben Mocsáry az „érzékenység” tudatos hívének vallja magát: „az érzeni tudó szívet maga természetiben” írta le, „mert lehetetlenség nintsen ezekben, 's a' természetet követtem mindenben”. Mocsáry elítéli azokat, akik az érzékenységtől idegenkednek: „Ha te — ezt le-tészed, és nem olvasod ezeket; azért: — hogy szomorúak? — úgy már előre-is szánlak — mert érzeni nem akarsz, és kerülöd az önnön árnyékokat! Ha pedig azon okból veted félre: hogy érzékenyek? — úgy te vagy az! a'kit keresek! — mert: — érzeni tanultál!” „Ha tehát még ne talántán találkozhatnának e' mostani világban olly kemény

szívüek — a'kik érzeni nem akarnának? — érezd kérlek te, a' te felebarátodnak akármelly képpen-is esetét, vagy veszedelmét!³⁶

A szentimentalizmus másik hívét Kemény Miklós verseinek lapozgatása közben találjuk meg. Joannáról írott emlékkerse jelentéktelen. 1808-ban Kőlozsvárott megjelent *Poétai érzeményses teremtménynyei* azonban az antik és rímes formákban váltakozva verselő szentimentális költőt állítják elénk. Apja halálára, egy barátja sírhalmára írott versei — ezek sorrendben az elsők között szerepelnek — mutatják az utat, melyen keresztül a költő olyan versek írásához jut el, mint a címükkel is az érzékenység körébe való tartozást jelző *Busongás*, *A holdhoz*, *Meg csalódás*, *A magánosság*hoz. Kemény nem önálló költő: a *Meg csalódás* Csokonai *A reményhez* írott versének, annak báját és könnyed panaszát súlyosabb keserűsége fordító utánköltése; a *Busongás* a *Kesergő szerelem* 8. énekét dolgozza át, az eredeti vers vázának megtartásával s elemeinek felhasználásával (de Csokonait is kiaknázva); jellemző, hogy Kemény nem is adja keserveinek okát — mint Kisfaludy a viszonzatlan szerelemben — s önmérsztő keserveit minden indokolás nélkül sírja el:

Itt — e' néma csend' völgyének
Lármátlan környékein,
A' szelid hold bús fényének
Lágy lengedezésein;

A'hol a' csermelly-follyása
Meg-ált, 's szánta sorsomat,
'S a' zöld berek' viszz'hangzása
Sokallotta jajjomat,

...
Hol a' zöld fák leveleit
Sohajtásim ingatták,
'S bé-mohozott gyökereit
Vér könnyeim itatták,

Itt — sirtam — itt panasztam
Kínnyaim özönében,
Itt epedtem — itt jajjoltam
E' tölgy-fa környékében,

Itt — a' zöld hantra le-dülve,
A' remény 's kétség között
Mély andalgásba merülve
Bús szívem itt' — gyötrődött.

...
Most-is itt' az enyészetnek
Borzasztó vidékein,
Itt' a' lankad'tt természetnek
Komor szürkületein,

Hol a' hegyek' meredéki
A' felhőkig nyúlának,
'S a kö-sziklák' düledéki
Vad félelmet mutatnak,

³⁶ A bevezetés 1, 3—4, és 7. (számozatlan) lapjairól.

Hol az erdők' bolyaiban
Zúg a' patak' folyása,
'S riaszt a' fák-udvaiban
A' bagjok' huhogása,

...
Itt kiáltom fünek, fának,
Szerentsétlen sorsomat,
Itt' a' hőlő lágy világának —
Itt'-fedezem kínomat,

Itt' sirok míg a' kietlen
Berkes völgyek meg-szánnak,
Itt' nyögök míg a' lelketlen
Kő-sziklák meg-lágyúlnak.³⁷

Találhatók a kis kötetben gondosan stilizált prózaversek is: *Lelekemhez, Síromhoz*, szentimentalizmus és sírköltészet jellegzetes termékeiként; ezek Nagy Ferenc 1807-ben megjelent hasonló tárgyú ódáinak gondolataira épülnek fel.

Hogy a szentimentalizmus és a halotti költészet milyen mértékben s milyen kölcsönhatásban irányította Buczy Emil költészetét — erre az oeuvre ismeretlensége folytán itt csak bizonytalan választ adhatunk. Buczy nagyrészt névtelenül kiadott költeményeiből sohasem jelent meg gyűjtemény, s a korszak nagy nevei között emléke elhalványodott. Holott Döbrentei nem ok nélkül tartotta őt Erdély legnagyobb költőjének, lelkes sorokban magasztalva versei szépségeit, bár bizonyos érthetlenséget, homályt vetve olykor szemére;³⁸ s nem ok nélkül írt lelkesítő dicséretet Kazinczy 1805-ben Buczy Csokonait dicsőítő ódájára válaszul.³⁹ Amennyire megítélhetjük, a finom ízlésű, igen sokoldalú irodalmi műveltséggel rendelkező Buczy Csokonai hatása alatt kezdte költői pályáját, s a klasszikával párosult szentimentalizmus érlelte saját hangját megtaláló költővé.⁴⁰ Költészetében — mint a Joannához írott vers mutatja — a sírköltészet e tartalmakkal telítetten kapott helyet.

A magyar klasszika és szentimentalizmus sajátos terméke végül Vályi Nagy Ferenc költészete is. A ma már csak az Iliász-perből ismert sárospataki tanár tudatos és tudós költő

³⁷ 14—19. l. Más Himfy-utánzókra l.: FENYŐ ISTVÁN: Kisfaludy Sándor. Bp. 1961. 166—167.

³⁸ JANCsó ELEMÉR: Döbrentei Gábor levelei Buczy Emilhez és Horváth Endréhez. ItK 1943. Klny. 4., 12.

³⁹ Kazinczy leveleiből idéz: LÁZÁR BÉLA: Buczy Emil élete és irodalmi munkássága. Bp. 1888. 10., 13.

⁴⁰ L. pl. Epedés c. versét (közli LÁZÁR BÉLA: i. m. 16—17.), vagy a következő sorokat (uo. 36.):

... Nincs öröm!
Zokogtam én s hatalmatoktól
Rettegtem óh halhatatlan istenek!
„Nem tiltja szent végzések el a könnyeket
Töllem s keserveimnek árjait” —
Mondám zokogva s hangra költek
Fájdalmaim. Egy kies ligetbe vitt
A képzet istenasszonya.
Oh! Nina, messze, messze a liget
Nymphái közt megláttalak,
De nem merék közelíteni.
Elválva társaidtól, csak magánosan
Futottad össze a liget rejtekeit,
S előttem állottál, szemeim — reád,
Szemeid reám függesztve szótalan...

volt. *Ódák Horátz' mértékeinn* című, Kassán 1807-ben megjelent kötetéhez terjedelmes „toldalék” csatlakozik. Ebben mindenekelőtt a használt versformákat magyarázza meg, majd *A' régi poézisról s' azzal való élésről* címen a versformák történetét adja elő a természeti népek első megnyilvánulásaitól az antik költészeten keresztül a latin és nem latin „kadentziás” vers születéséig, sok példával, s Herderre hivatkozva. A magyar költészetben Nagy kötelezőnek érzi az antik formák használatát, kivéve az istentiszteleti énekeket, a társasági dalokat s a köznépi énekeit, végül a példabeszédeket. Az antik költészet tartalmi-szemléleti vonatkozásait viszont modernizálandónak tartja, hiszen ezek a vonatkozások „a' mai században más színbe öltöztenek”. E „más szín”-hez az érzelmek világa is hozzájárul: „Ha a poézis az érzékenységeknek nyelve; ha az a' lélek tüköre: úgy kell azt alkalmaztatnunk, hogy az által a' tiszta, ártatlan emberi érzés, még az olly dolgokban-is, melyeknek matériája *szeretet* ne elromoljon, és megalatsonodjon, hanem segítődjön” — írja.⁴¹

Az e szellemben kibocsátott „Ódák” három könyvből áll. Első könyve a természet jelenségeinek — hegy, patak, forrás, eső, szélvész, villámlás, szivárvány, hajnalcsillag, nap, fellel — szentel egy-egy ódát, magasztalva bennük a teremtet. Néhány kifejezetten vallásos óda mellett a költő azután az érzéshez, az okossághoz, a reménységhez, az álomhoz, a műsikához, a műsákhoz, a poézishoz intéz ódákat, (ezeket bevezetésében himnusznak nevezi) kifejtve bennük — sokszor erőteljesen, művészien — a kor klasszikus költészetének szokásos gondolatait, olykor Berzsenyire emlékeztetve, bár kisebb tehetséggel, kisebb változatossággal. Míg azután a harmadik könyv alkalmi, s az 1805. évi eseményekhez kapcsolódó politikai verseket tartalmaz, addig az első könyv utolsó darabja, *E' világ vége* a világ összeomlásának apokaliptikus színezetű megjelenítésével sajátos versciklus nyitánya is egyben. A negyven versből álló második könyv ugyanis a magyar halálköltészet egyedülálló gyűjteménye: néhány kivétellel valamennyi darabja az ember halandóságának problémájával foglalkozik; Nagy Ferenc filozófiai verseknek nevezi őket. (E könyvben kilenc azoknak a verseknek a száma, melyekben a mulandóság kérdése nem kap fontos helyet, illetve nem áll kifejezetten a középpontban; viszont az 1. és 3. könyv összesen szintén negyven versből négynek tárgya ismét a halál, végítélet, öröklét kérdése, kilenc pedig több szakaszon keresztül foglalkozik ugyanezekkel.) A kiindulópont változatos; míg azonban a lélek halhatatlanságáról, a sírhoz, az éjszakához, egy sír köoszlopához írott versek természetszerűleg foglalkoznak a halál gondolatával, addig meghökkentő az a morbiditás, mely a költőt a pillangó, a tavaszi kikirics, a jácint, a gyöngyvirág, az ibolya, a „plánta-csira” megéneklésekor az elmúlás fájdalomának kifejezésére inspirálja. Az egyes versek gondolatmenetében sok a hasonlóság: a költőt a természet alkotásainak pusztulása — vagy megújulása — saját létének mulandóságára emlékezteti, hogy azután érzései vagy e mulandóság rezignált átélésében, vagy egy túlvilági élet reményében csúcsosodjanak ki. Bár így a tartalom nem sokrétű, s a képek, gondolatok — mint Berzsenyinél is — ismétlődnek olykor, egyetlen témáját a költő változatosan, átéléssel, erővel, olykor realizisztikusan énekl meg. Szépen fejezi ki e halálköltészet ars poeticáját *A' temetőkert* c. vers:

Nem, én nem irtódzom piáno hangzatú
Lantomat, oh Nyugalom'
Szent Kertje! hantjaid között

Zengetni: tsendesenn ledűllök e'gyepes
Halmok alatt, kinyitom
Szívem', hogy abba folyjanak
Vigasztalás'id, 's rólad éneklek...

⁴¹ Ódák Horátz'mértékeinn. Kassa 1807. Az idézetek a 262. és 271. lapokról.

A temető békéjének, a túlvilági lét reményének vázolója után a költő mulandóság-líráját a szerelmi költészettel állítja szembe:

Én itt, — hol a' Hóld-is barátkozik velem,
Czélus ezer szemeit
Végasztalásúl rám veti,

'Szerelmes'imnek-is ditső árnyék'ival,
Mellyek ezen szomorú
Síronn lebegnek, szólhatok —

Lantolni kész lések. — Te óh tsendes vidék!
Több örömekre vezetsz
Mint Ámor önnön lantos'it.⁴²

A könyv egyik legszebb darabjában: *A' hajnalhoz*⁴³ a költő a hajnal örökös megújulásával állítja szembe saját léte egyszeri voltát:

Nem, nem halsz te meg, óh mennyei termetű
Nap testvérje, ditső Hajnal! az ég örök
Ifjúságot adott néked, örökre nyílt
Ortzádról soha nem fogyó

Vidámság mosolyog: sárga palástodat
Minden nap' leveted; földre lehúllatod
Rózsákból kötözött újj koszorúd', hogy azt
Hervadt szín ne borítsa-el.

...
Így reggelre, midőnn a' nap előtt kijössz
Minden tsillagokat verni homály alá,
Ifjú dísz mosolyog homlokadonn viszont,
'S ortzád színe befesti az

Erdőknek tetejét: újjra szövött arany
Színű köntösöd a' tsillapodott vizek'
Híg tükrébe lövell lángokat, és azok'
Mélységébe' lobogva ég.

Így újjúlsz te meg, így vissza teremtetik
Oh százszor gyönyörű Hajnal! elébbeni
Ifjúságod. — Az én lételem, ah! nem így
Tart; minden nap emészti azt.

Föld' testvérje vagyok: mostoha szoptatóm
A' természet, adott díszemet egynehány
Vidám reggelek el-múlva létepedesi
Rólam, hogy mosolyogja majd

A' vénség' keze közt testem' elasszodott
Kóróit...

⁴² Ódák. 159—162.

⁴³ Uo. 113—116.

Ugyanez a gondolat ismétlődik — még fájdalmasabb hangsúllyal — *A' kikirtshez intézett második ódában:*⁴⁴

Téged' legelső lételednek hajnalán
Énekkel a' madár köszönt;

Tsudálja díszed' a' patsirta 's a' nap-is
Tsókol meleg sűgárral:

Én bús Szüléimnek patakzó könnyei
Köztt vettem által léttemet

Magam kiáltottam magamra Jajt, midőnn
Ezen világba béhozott

Tsak egy burokkal fedve a' természet, és
Elhagyni kezdett engemet;

Forró szerelme vált hideggé, 's ott hagyott
Füldokva vérem' árja köztt. —

Rád életet fuvall Zefir' lehellete:
Rám a'. Halál a' sír felől

Lassann apasztó szelletet fú 's titkosann
Fogyasztja mérge éltemet.

Magától adódik az összehasonlítás Fazekas Mihály *A tavaszhoz* írott versével, a tavaszi kikiricsről ebben írott, szelid derűt árasztó soraival. A gyöngyvirághoz intézett ódában a költő finom bájjal írja le a virág szépségét:⁴⁵

Tégedet egygy hatalmas
Kéz remeklett, melly az eget raktaki tsillagokkal.

Ez maga gyöngyözé-ki
Homlokad'; s mejjed tele ez füzte ezüsttharanggal

Mellynek aranyba foglaltt
Nyelve, ingatván Zefir, ezt zengi: nagy a' Teremtő.

De ez a szépség is rövid életű. A költő a virág hervadását ezúttal nem saját elmúlására vonatkoztatja: e versében a virágtól kíván új erőt nyerni:

Jőjj ide, még köszöntlek
Egyszer, és halj meg; de azért éneklek nevedről

Hólttad után-is, óh jőjj!
Válj lehelletté, gyönyörű! bennem, erőddel élessz.

Más versek a virtus megörökítő hatalmában keresnek feloldódást, mint a méltóság-teljes, antik ízű megnyugvást az érdem demokratikus felfogásával párosító *Egy sir' kőoszlopához*.⁴⁶

⁴⁴ Uo. 127—130.

⁴⁵ Uo. 133—135.

⁴⁶ Uo. 162—163.

A' puszta név, ha bár aranybetűk között
 Tündöklék-is, ha nints az Érdem' Templománn
 Felírva, majd az összvetörtt hitvány kövek
 Között, örökre néma hant alá temetetik.
 Tsupánn az Érdem, és Minerva tartja-fel
 Nevünket, elromolhatatlan oszloponn.

Ugyanígy A' *halálhoz* szóló, a megsemmisített halált hagyományos eszközökkel festő,
 s a borzalmat modern gondolattal feloldó óda:⁴⁷

Küld gyilkosul rám — meglehet — a' komor
 Vénséget, óltsd-el hűltt éreimbe' víg
 Érzés'im; ortzámonn, letépvén
 Disszeimet, hasogass barázdát.

De, zárd-le rostás felleg alá szemem'
 Fénnyét; takard-el tőlem ezen remek
 Világot, a'mellyet sokáig
 Néztam örömmel, örök homállyal.

Verd által e' test' kéréit a' dühös
 Fájdalmak éles törjeivel; szegez
 A' kínok' ágyához nyiladdal
 Megkötözött tagaim', 's fagyaszsd-meg.

...
 Rettents, hogy e' test, majd mikor e' világ
 Halomba tűz közt dűlni-fog a' porok
 Közül ki nem fejtődik, és a'
 Semmibe tűnik örökre léttem.

...
 Én 's égi Músám durva hatalmadat
 Nem fogjuk a' sír' vedreibenn soha
 Érezni: minket halhatatlan
 Virtusaink az Egekre visznek.

Folytathatnánk a példákat. Ennyi is elég azonban annak bemutatására, hogyan válik uralkodóvá a mulandóság gondolata Nagy Ferenc költészetének e szakaszában minden más élmény felett. Ez a gondolatkör már túljutott a szentimentalizmuson, annak homályos bánkódását az elmúlás fájdalmában testesítve meg. Míg Kemény Miklós idézett költeményében a fájdalmas érzések túlcsoordulásának okáról nem szerzünk tudomást, itt a költő nem áradozik: tárgyilagosan, bár rezignáltan, olykor reménykedve néz szembe a minden képből rátekintő halállal. Hogyan jutott Nagy Ferenc a szentimentális gondolatkörtől a halál költészetéig: erre az 1820. évi, Kazinczy által kiadott kötetében megjelent, de korainak látszó ódája utal, *Óda a' reménységhez*, melyben — Csokonaihoz hasonlóan, s mégis mennyire másképpen — a reménynek tesz szemrehányást meghiúsult biztatásáért:⁴⁸

Már nints nyugalmam? [;] virtusimért igaz
 Bért nem vehettem; semmibe nem lelek

⁴⁷ Uo. 164—166.

⁴⁸ Polyhymnia. 202—203.

Valódi boldogságot; élnem
Már nem öröm, gyötör a' halál is;

A' kínos élet' terhe lenyomta vig
Érzésim, és bús lelkemig elhata
A' Bánat; ostromolni kezdtek
A' nyavalyák leverő nyilokkal.

Már nints előttem semmi tsalóka tárgy
A' sir' emésztő képe lebeg szemem
Előtt; egybenn festve látom
Hogy mi vagyok, 's hova kell lemennem.

Halál emeld fel hát nyilad' ellenem;
Vermedbe gyűrj be; kínaimat fogyaszd,
Már látom itten senki boldog
Nem lehet. Így fizetel reménység.

Hogy alakították-e, s milyen közvetlen hatások alakították Nagy Ferenc költészetét — ezt további vizsgálatnak kell eldöntenie; említett todalékában egyedül Klopstockra hivatkozik kortársai közül, de rá is csak formai szempontból. A hagyományos halotti verselés e sajátos költészet létrejöttében bizonyosan szerepet játszott, mint ezt a költő néhány szép emlékverse, így a Joannához írott is mutatja: ezekben a gyász szokott módon, valamely halálesethez kapcsolódik, hogy azután rajtuk keresztül válják a költő az egyéni gyász megéneklőjéből általános érvényű érzelmek, gondolatok kifejezőjévé. E gondolkör néhány érdekes darabja az említett 1820. évi *Polyhymnia* című kötetben is megjelent (így *A' halál' háza* c. látomás); a kötet azonban, mely a költő pályájának minden szakaszából tartalmaz különféle versformákban írott verseket (három szonettet is), egészében kevésbé jelentős és modern, mint az 1807. évi ódák. Nem tévedünk talán, ha elsősorban Nagy Ferenc ez elfelejtett kötetének tulajdonítunk jelentőséget a magyar klasszika és a magyar szentimentalizmus fejlődéstörténetében: mint amely ez utak egy állomását minden más ismert alkotásnál hívebben, s nem is költői szépség nélkül mutatja be.

Amikor a szentimentális érzés- és gondolatvilág átadja helyét — és eredményeit — a romantikának, a halotti költészet is háttérbe szorul az irodalom műfajai körében. Elsősorban hagyományos formáiban él majd tovább a század harmincas éveig, bár arra is vannak nyomok, hogy a hagyományos keretek közé is behatolt, ott teret nyert az a laikus felfogású mulandóság-költészet, melynek századeleji körképét a Hajóssy Joanna emlékére összeállított antológia nyújtotta.

В. Виндиш Ева

КЛАССИЦИЗМ И СЕНТИМЕНТАЛИЗМ В НАЧАЛЕ XIX ВЕКА

Научный очерк знакомит со сборником траурных стихов созданный в первом десятилетии 19-го века. Сборник стихов был составлен известным специалистом по истории права, издателем юридических источников Мартон Дьердь Ковачичом в память умершей молодой супруги. Научный очерк исследует стихи на венгерском и немецком языках запланированной антологии на многих языках. Писатели стихов только в небольшой части были известными поэтами, большая часть их была известна только стихами написанными по какому либо случаю, а несколько писатели стихов были совсем неизвестные лица. Сборник весьма пригоден для исследования настоящей литературы и литературного общего вкуса.

Анализируя стихи можно вывести то заключение, что в эту эпоху в Венгрии сосуществовали различного рода литературные традиции: следы поэзии стилей рококо, барокко можно найти в стихах точно также, как и традиции древней поэзии коллегии. В литературном смысле более ценные стихи написаны в классическом стиле и форме времени; однако полную ценность означают только те стихи, в которых элементы классического идейного мира соединились в одно с элементами сентиментализма. В то время как с одной стороны сборник стихов доказывает широкое распространение сентиментализма во вкусе венгерского общества того времени, с другой стороны дает тоже возможность показа нескольких характерных особенностей сентиментализма, в первую очередь связей с погребальной поэзией.

В конце, научный очерк переходит к одному забытому тому стихов Ференца Надь Вали, одного из авторов антологии. Этот том является в Венгрии единственным в своем роде плодом погребальной поэзии созданной из смеси классических и сентиментальных элементов.

JÓKAI A FRANCIÁS ROMANTIKA IGÉZETÉBEN

1. A korai novellák

A következőkben erős válogatással kívánunk szemlét tartani a pályakezdő Jókai művein. A teljességre törekvés éppoly távol áll a dolgozattól, mint az életrajzi vizsgálódás. Fontos szempont a továbbiakban egyéninek és eltanultnak, maradandónak és átmenetinek különválasztása, s amennyire a terjedelem meg a kutatás jelenlegi foka engedi, kitérünk a rokon törekvésű magyar kortársakra, az egyes irányzatokat jellemző vonásokra. A franciás romantika tüzetesebb ismertetését nem végezhetjük el, kétségtelen azonban, hogy irodalomtörténet-írásunknak fontos feladata lesz annak tisztázása, mi az, ami belőle megmaradt a francia nyelvhatárok között, s nem sugárzott ki irodalmunkra: ez a magyar romantika sajátos struktúráját, szelektív irányelveit világíthatja meg majd.

A *Politikai divatok* visszaemlékezésszámba menő első fejezetei bizonyítják, hogy Petőfi ösztönzése nélkül a határozatlan, habozó természetű fiatalember nem szakadt volna el oly gyökeresen és gyorsan az osztálya diktálta életformától. A jogászkodással megfért a műkedvelő frogatás, igazolta ezt a komáromi Beöthy Zsigmond meg Tóth Lőrinc példája, s maga a költő szintén ügyvédbojtárként készült el legelső novelláival, sőt regényével is. Petőfi és a Tízek azonban magukfajta embert, csupán a tolla után élő literátort akartak belőle faragni, s a tervnek nagyon is kedvezett Frankenburg visszalépése az Életképektől. 1847 júliusában Jókai váratlan gyorsasággal egy népszerű és jónevű folyóirat szerkesztőjévé emelkedett, akitől nemzedéke most már a fiatalok orgánumának megteremtését és győzelemre vitelét várta. A kis kör politikai hitvallása ekkortájt még eléggé körvonalozatlannak bizonyult, alig-alig vált még el a haladó nemesi ellenzék közös állásfoglalásától, annál feltűnőbbek és határozottabbak irodalmi vonzalmai: szenvedélyes igent mondanak a francia romantikára, Heinékre, nemet az osztrák—német biedermeierre, passzív, múltba vágyó romantikusokra. „Valamennyien franciák voltunk” emlékezik vissza az író, Irinyi József pedig türelmetlen hangsúllyal hirdeti 1845-ben: „A franciákat szeretni korunk műveltsége, szelleme s az egyetemes emberiség iránt nyíltan bevallott hódolat.”

Egy gyors szemle mintha azt mutatná, hogy a franciák követése és elismerése íróink valamennyi csoportosulására, korosztályára kiterjed ekkor. Nem ihletője-e az hugói dráma Vörösmartynak meg Eötvösnek szintúgy, mint Petőfinek, nem csap fel az öregedő Jósika Jókaihoz hasonlóan Sue utánzójának, hogy Kuthyról, Nagy Ignácról ne is beszéljünk. Mégis van különbség. Vörösmartyékat, Jósikaékat, általában az idősebb írónemzedéket elsősorban az új témák, hőtípusok, kompozíciós elvek ragadják meg, Petőfiék ellenben a lázongó franciák természetimádatára, társadalombírálatára, liberális vagy utópias szocialista politikai mondanivalójára rezonálnak inkább, írói szemléletükkel, módszereikkel kevesebb közösséget tartanak. Ez azonban csupán a Fiatall Magyarországnak egy részére áll: Petőfit valóban csak horzsolja a Sue- és Béranger-hatás, Tompa és Arany mindössze távolról tiszteli Victor Hugot. Arany a klasszikusokhoz menekül, Pákh Albert, Bérczy Károly szívesebben fordul London vagy Amerika felé, sőt Pákh maró Sue-paródiát rögtönöz. Másfelől azonban Degré, Pálffy, Obernyik szinte öntudatlan rabjai a divatos franciáknak.

És Jókai? Ilyen szempontból egyik töredékhez sem sorolható, jellegzetes átmenet a kettő között. Zsengéinek jórészből nyilvánvalóan felismerhető Hugo meg Sue epigonja, sok részletben mégis gyökeresen eredeti, esetleg Petőfitől, a népköltészettől vagy a realista törekvésű kortársi elbeszélőktől tanul. Divatos olvasmányai átmenetileg eluralkodhatnak rajta, ámde már bevesz munkáiba valamilyen önéletrajzi elemet, életképei pedig többnyire újságírói tapasztalataiból épülnek fel. A huszonkét esztendő szerkesztő el van ragadtatva Petőfi zsánerképeitől, *A helység kalapácsától*, s akárcsak barátjára, őreá is ellenállhatatlanul hat Dickens *Pickwick klubja* és *A falu jegyzője*. Ami igazán Jókaias, az többnyire még nem szereplőiben vagy környezetleírásaiban bujkál, hanem szókincse bőségében, szólásainak természetességében, nyelvi humorában és hangulatteremtő erejében. Nagyon is idegen tervek szerint épít, de a tégláit már saját maga gyúrja, égeti!

*

Mint mondtuk, Petőfit és híveit, köztük Czákó Zsigmondot s Jókait inkább az elégedetlenség, a társadalmi rend és érzelmi kiszáradás elleni tiltakozás ragadta meg Párizs hanyatló romantikájában, de a hatásvadász írói eszközök természetesen őket sem hagyták érintetlenül. Mélyreható politikai eszmét, a rendi Magyarország hű képét hiába keresnénk még ekkori műveikben, ezt e korban inkább a reformerek, főként Eötvös nyújtják. Petőfi apja feltörekvő parasztpolgár, Czákó ellenzékiiségeért üldöztetést szenvedő, aranycsinálással foglalkozó fantaszta birtokos nemes, egyiket plebejus volta, a másikat inkább deklasszáltága fordítja szembe a hatalmasokkal, egy valamilyen közös magatartásuk Jókaiéhoz képest. Kettejük megsebezte a fennálló társadalmi rend, lázongásuknak erős élményi alapja van, míg a komáromi első eminens eddig sima pályát futott, könyvből tanulja, mások nyomán érzi csak át a revoltálást.¹

Meglepetésekkel teli történet, véres és borzalmas, gyakran egzotikus motívumok, különösen szenvedély, amely ádáz konfliktusban robban ki, patetikus, majd rút és nyomasztó vagy groteszk elemek halmazása, szokatlan egymás mellé állítása: íme így jelentkezik otthon s magyar hívei gyakorlatában 48 előtt a francia romantika. A hőöket fűtő rendkívüli indulat a fiatal Magyarország írásaiban többnyire a bosszúvágy. Ez mozgatja Czákó Leonáját, Petőfi Andorlakiját, ez ég a *Hétköznapiak* Bálnai Körmös Istvánjában, a *Nyomorék naplója* névtelen főalakjában. A bosszú többnyire társadalmilag is jogos, véres zsarnokra, embertelen főnemesre, kéjenc gazdagra zúdul. Néha személyes érdek nem is fűződik hozzá, csak igazságtevő pátoz. (Pl. *A Nepean sziget* Bark Williamja.) Az ötvenes évek Jókai regényeiben majd gyorsan elhalványul a rokonszenves, ám az emberekkel meghasonló önbíráskodó alakja, azonban költőnk képzelete korábban sem fordult feléje teljes intenzitással: a gonosz erőket nemcsak valódon akarja, inkább menekülni kíván előlük egy felfokozottan tiszta és festői világba.

Sue dagályos mondatain át maga Rousseau hat Jókaira, csak hogy ő nem annyira a legendás vadember után rajong, inkább a régi egzotikus civilizációk az eszményei. A „két ezred” előtti Egyiptomban „jobban tudták érezni e szót »honszeretet« mint a felvilágosodás művelt századában” hirdeti *Az egyiptusi rózsá*, s a titokzatos közép-afrikai Hypponában (*Hyppona romjai*) oly korlátlan a szerelem hatalma, hogy a testvérek közti házasság is megengedett. Menekülni a számító ész s a rideg, csupán az átlagemberre szabott törvények elől... De ha jobban meggondoljuk, még egy másik ezeknél fontosabb rugója is volt a fiatal író fantasztikum-keresésének: neki mindenekelőtt méretre, színekre rendkívüli látvány kellett, lélegzetállító képek sora, amelyeknek megfestéséhez zengő és ritka szavakkal élhetett. Futása a jelen elől esztétikaibb gyökerű tehát, mint mondjuk az ifjú Madáché. Barta János meggyőzően

¹ Vö. SÖTÉR ISTVÁN: Jókai útja. — Romantika és realizmus. Bp. 1956. 381. Haszonnal forgattam Sötér István Jókai-könyvét is (Magyar Írók sorozat, é. n.) különösen a 61–71. l. közti részeket.

bizonyítja,² hogy az induló Madách kivált a szabályok, hideg észérvek, intézmények elleni tiltakozást akarta kifejezni romantikus műveivel. Életeszménye volt: átadni magunkat „a perc költészetének”, s gyűlölt mindent, ami szabadságát, a hangulatoknak való teljes önátadást korlátozta. Jókai élményvágya, impresszionista életérzése nem ily türelmetlen, másfelől a civilizáció-ellenesség még a pályakezdő esztendőikben sem uralkodik el rajta. A közvetlen baráti kör baloldali hegelianizmusa a szabadság folytonos terjedését, a világszellem várható hatalmas előreléptét hirdeti, az átlagos liberalizmus is dicsőíti a jelent, nem utolsó sorban technikai vívmányai miatt. A Pest—Szolnok-i vasút elkészültét cikkel ünnepli írónk 1847. szeptember 5-én, s benne vitába száll „sok egyoldalú ideolog” ellen, aki a műszaki haladást a prózaiság és anyagiasság kútfejének tartja.³

Tóth Lőrinc a *Hétköznapiokról* írt bírálatában már felsorolja a fiatal szerző leíróművészetének néhány bizonyítékát. Ezek nagyrészt katasztrófák, természeti csapások freskói vagy magyar tájképek, s elmondhatjuk, hogy mindkettővel emlékezetes sikereket aratott később is. Egyelőre mégis sokkalta nagyobb helyet foglalnak el termésében a különleges vidékeket megörökítő, veszélyt és mesterkéltséget árasztó tablók. A későbbi mérsékletnek, pontos megfigyelésre utaló mozzanatoknak itt még nyoma sincs, erről meggyőződhetünk, ha jellemző példaként átfutjuk a Moeris tó bemutatását *Az egyiptusi rózsá* lapjain:⁴ „Lenn, a napsütötte víz fenekén, látni lehetett, mint úszik villogó szemekkel az alligátor, el-eltűnve a piros korall erdők sötétjében; a homokos térek ragyogó csigákkal látszottak behintve, a csónak után aranypikkelyű dorádok serege vonult, sajátzerű melancholicus döngést támasztva a víz alatt; míg a sötétebb mélyben rémalakú polypok terjengeték százágú karjaikat . . . E közben mindig közelebb jött a kisdud sziget, tündérien ismeretlen pompában bontakozva ki a hajnal piros kódéből. A legcsodásabb alakú fák minden nevei képezének körülről kereszttülláthatlan pagonyt, melynek viruló bokrai a sík vízbe meríték csügghető ágait, vegyülve a mélyből felnőtt vadselyem fehér fürteivel s az aaron-virág liliomaival . . .

Még a lég is éltetőbbnek tetszik itt, mint bárhol az ég alatt, átfülve az ambra és myrrha illatától; ez a millió virág lehetéből egyetlen csodás névtelen fűszerré elegyült az atmoszphaera szinte csiklandó, izgató a szívet, s hozzá e csodazene láthatlan madarak hangjaiból, e virágzó tenyészet-pompa, mellyel minden ág, minden virágbokor pazaron, gazdagon volt fölékesítve. Az óriási pálma, mely leveleit a magas napfényben ragyogtatja, s a bíborvirágú acanthus, mely annak derekát körülfolylja, a tövig aranyba öltözött amaranth s az égszínű sesam, melynek méztartó kelyhét aranyszárnyú bogarak látogatják, méhek és lepkék egy alakban, — számtalan más, miknek kiveszett fájában emberi szem többé nem gyönyörködik, miket emberi kéz már nem tép le többé. — Mikor még nem volt matrona a világ, hanem ifjú mennyasszony: akkor lehetett ilyen a természet!”

Egyszerre három érzéket akar lenyűgözni e részlet. A különféle színek ragyogása alig érhet az olvasó tudatába, akit magával ragad a fűszeres keleti növények buja illata, révületbe ejt a halk víz alatti moraj s az ismeretlen madarak éneke. Idillt, könnyű lebegést szeretne nyújtani Jókai, csak hogy mohóságával inkább kápráztat és elkábít, amellet nem tud lemondani a tóban élő alligátorok, meg polipok felvillantásáról sem, pedig ennek nincs funkciója itt, a veszélyes benyomások nem a történet logikája folytán kerültek ide, hanem csupán azt tanúsítják: a szélsőséges romantika nem tud megenni az esztétikai minőségek erős tarkasága s kivált a borzalmas részletek nélkül. Feltűnik a ritka idegen szavak bősége is: *aranypikkelyű dorádok*, „*aaronvirág*”, „*ambra*”, „*myrrha*”, „*acanthus*”, „*sesam*” s számítsuk ehhez még az egyiptológia akkor sokkalta ismeretlenebbnek számító kifejezéseit: *obelisk*, *hieroglyph*. Mindez hangulatot

² BARTA JÁNOS: Madách Imre. Bp. é. n. 7—9.

³ JKK [= Jókai Mór Összes Művei, kritikai kiadás.] Cikkek. 1. köt. 305. SZEKERES LÁSZLÓ gondozásában.

⁴ NK [= Nemzeti Kiadás] 22. köt. 239—241.

teremt, a messziség és a regényes „hajdankor” légkörét árasztja, hanem a határt itt szintén túllépte a művész. Tudóskodónak érezzük s ezt méginkább elmondhatjuk a *Nepean sziget* vagy a *Marce Zäre* freskói láttán.

A titokzatos látványok közül is kiemelkedik az, amely az *Adamante* elején áll. Az óceánon kormánytalanul bolyongó vihártépte vitorlás fedélzetén halott szerelmespár: a lezuhanó árbóc végzett velük, hiába ébresztgeti őket az asszony tarka papagája. Mégis, Jókai kétségtelenül nemcsak a szénesen morbid rajz kedvéért írta meg elbeszélését, hanem a maga túlcsigázott módján egy erkölcsi lélektani tételt is meg kívánt világítani. *Adamante* fiatalon, hálaérzetből ment férjhez egy 77 éves gazdag kalmárhoz — íme a Timea—Tímár motívum első felbukkanása — szerelmet keresve démonná vált, ura meggyilkolása árán is szabadulásra törekedett. A fellengzően előadott tanulság („... iszonyú kimenetelű vétek férjül választani azt, ki mellett a szívben egy hang sem szólalt meg ... ebből fakad minden kárhozat...”)⁵ méltán foglalhatna helyet a töredékes szerelmi tárgyú elmélkedések során, amelyek az Életképek 1847-i kötetében jelentek meg *tőle Hölgysalon* címmel.

A *Hölgysalon* sokszor naiv részleteivel is azt bizonyítja, hogy az ifjú szerkesztőben él egyfajta érzelmes hajlam a lélektan iránt. Gondolkozik a féltékenységről, a vonzalom testi-lelki forrásairól, szerelmi fétisizmusról, foglalkoztatja a nők titoktartó képessége. A kor fennköltén magasztalja a „hölgyet” — talán hogy feledtesse vele s önmagával is középkorias alárendeltségét — és a dagályosságot költőnk sem kerülheti el. Itt-ott újszerűbb hangot is megüt. Lázad az egyházaktól megáldott szerelem képzetei és tilalomrendszere ellen. A *Hölgysalon* kimondja, templomi esküvő nélkül is fennállhat boldog, egész életre szóló kapcsolat férfi és nő között. Béldi Pál, a *Hyppona romjaiban* még messzebb megy. Szerinte a természetes szerelmi viszonynak a vétke is tisztább, mint az álszentek esti imája. Sokra becsülhetnénk e tételt, ha a novella egészéből szükségszerűen következne, ám erről szó sincs, mivel a történet különcködő módon azért íródott, hogy a testvérszerelem elítélését kétségessé tegye. Az író az erkölcsi törvények viszonylagosságára hivatkozik, s tételét a mesés afrikai Hypponával igazolja, ahol megszentelt szokásként virágzott a testvérházasság.

Ha e korai novellákban mindössze a társadalombírálatot vagy a korszerű eszméket értékelnénk, alig lenne mondanivalónk róluk, s a pályakezdő művészt óriási távolságra kellene helyezni a későbbi hazafias és haladó gondolatok iránt fogékony mestertől. Feltűnő az ifjú költő vallásos színezetű romantikája, amely Petőfitől és Czákótól egyként idegen: a gonosz hősök gyakran Istent kísértik, s a büntetés rettentő látomások alakjában zúdul rájuk (*A bűntárs.*) Jókai itt még közvetve sem patrióta, nincsenek magyar tájleírásai, intézményeinkről, szokásainkról szóló beszámolói. Az is meghökkentő, hogy az aktualitás iránt oly fogékony szelleme ezúttal mintha megbénulna, történetei merőben elvontak maradnak, s legtöbbjük az újkor bármely századában lejátszódhatna. Jelentőségüket így igazában a már említett esztétikai gyökerű menekülésvágy adja, amely szertelenségükben is megkapó és eredeti rajzokhoz vezet. Ez volt a páratlan, a kortársak is főleg ezt utánozták, míg a mágánások és bankárok bűneiről akár Pálffy Albert is simán elmondta a közismert romantikus kitöréseket, — gondolkunk csak Pálffy *Harlem Richard* című beszélyére.

E nagy tablók nincsenek egységbe rendezve, részleteik külön-külön sokszor egymás kárára hatnak, ám azért mindegyikük érvényre jut, erről gondoskodik az író már ekkor is pompásan kifejtett nyelvi fantáziája. Külön stilisztikai rétege alakult ki a bosszúvágy, iszonyodás, félelmetes titokzatosság stb. jellegzetesen késői romantikus képzeteire, amely erősen nyelvújítási ízű, s általában szakít a megszokottal az átütő hatás kedvéért. Dely Zsuzsa újabban írt tartalmas kéziratot doktori értekezésének gyűjtéséből⁵ pl. a *rém* előtaggal alkotott összetett szavak egész sorát emelhetjük ki (*rémhang, rémjelenet, rémvilág sőt rémszörny*).

⁵ DELY ZSUZSA: Jókai nyelvének jellemzői és fejlődése az Egy magyar nábobig. Bp. (1960).

De majd ugyanilyen kedveltek nála az alábbi jelzők: *pokoli, ördögi, iszonyú, irtózatoss, halott,* továbbá a színek közül — s ez sem véletlen — a *vörös és a sárga*.

A nagyot mondó hatásvadász szerkezetek mellett felfigyelhetünk a természeti és időjárási jelenségek, a lelki élet, női szépség, szerelem erős szenvedélyét, illetőleg finomságát, légiességét hangsúlyozó érzelmes nyelvi törekvéseire. A *tüzlélek, lángképzet, lángnyelv* egészen otthonos nála, hősnőinek szemében *napheví tűz* izzik, arcukon *báronyos virághamv*, és elég sűrűn fordulnak elő a tündér előtaggal alkotott jelzős összetételek is (*tündérszerelem, tündérenc, tündérhajós*). A túlzottan választékos *alkonyég, estszél, holdéj, délest, sőt alkonyéj* már az almanach-lírára emlékeztet, de Jókainál mindez nem kerül túlsúlyba, csak egy szólam marad a zenekarban, így sokat veszít modorosságából.

A megfigyelés, tárgyilagos ábrázolás, furcsaságok iránti humoros színezetű érdeklődés még borzalmakban és misztikumban tobzódó novelláiból sem hiányozhat. A vadromantika minden kelléke együtt van a *Hyppona romjai* cselekményében: leányrablás, elvadult hegyi táj, testvérek közti házasság, gyilkosság, földalatti út, azonban Jókainak bohókás életkép is kell: egy gólyát vezet hát szerencsétlen házaspárának udvarába, amelynek komolykodó gesztusait, ügyetlen kedveskedését jókedvtől megiramló tollal vázolatja. Mindezt nem a történet felépítése kívánja, hanem alkotói kedélye, az vágyik már valami frissre, természetesre, a túlfeszítettség és könyvtármények után. Hasonló vonásra bukkanhatunk *Az üstökös útja* lapjain. A fantasztikus keret — a szerző egy háromszáz évenként visszatérő üstökösrel újra meg újra átrepül Magyarország földje fölött — egyáltalán nem kívánna, hogy részletesen írjon a földtörténet hullóiról és óriásgyilkjairól, 1848 elején elkészült munkájának célja ugyanis a nemzeti egységre való intés, éledező természetrajzi hajlamainak mégsem tud ellenállni. Ugyanitt megmutatkozik a méla hangulatok, a nyári éj hétköznapi csodái iránti erős fogékonysága, amit jól tükröznek az alábbi mondatok: „Az éjszaka a világ költészete. Egy éjjel, a »szüzek nyara« legmelegebb éjjelén, künn feledtem magam a csillagos ég alatt, a pogánytemplom halmán nőtt buja fűben végig heveredve. A csillagok hallgatva hányták hamvaikat, közel hozzám dallos szöcske cirpelt, olykor egyes meleg szellő csapott végig a síkon, mely alatt a bokrok és fűszálak kalászaival megingadoztak, mintha láthatatlan lelkek táborát futott volna el fölöttük, hosszú palástjával végig söpörve a fenyéret. Szinte érzem, hogy a szellőnek lelke van; valahányszor arcomon végig futott, mindig mintha csalta volna lelkemet maga után.” Kár, hogy megkapó képeit nem sokkal alább már⁶ beárnyékolja a romantika sír- és kísértetkultusza.

*

Mindebből nyilvánvaló, egyéni leki szükséglet vitte költőnket a humoros életképek felé, mivel maradéktalanul már ekkor sem tudott behódolni az izgalmat és kivételességet hajszoló francia későromantikának. De a nagy történelmi áramlatok is ez irányba sodorták. A nemzeti és népies törekvések a magyar élet minden részletének megjelenítését követelték, a gyakorlatibb, elemzőbbé váló polgárosodó korszak nem kedvezett az eszményítésnek, hanem sürgette az egyénit, a hűséget, a külső és belső világ sajátos törvényeihez. Realisztikus hazai prózánk bölcsője és iskolája hosszú ideig a humoros elbeszélés. Benne a komikum megkövetelte kiélezés már Kisfaludy Károlynál összefüggött a tipusteremtés lényegkereső, alkotó folyamatával, s a hétköznapi gyarlóságok kendőzetlen felvonultatásával.

Jókai legértetesebb víg novellája a *Sonkolyi Gergely*, amelyet földije, Beöthy László még az ötvenes években is utánoz. Fordulataiban is ad újat — pl. a kérő és jövőendő apósa véletlen folytán egymás mellé esnek a farkasverembe — azonban akciója és figurái eléggé közel állnak a reformkori hagyományhoz, amint az 1853-ban megjelent *Kedves atyafiak* szintén sok mindenben emlékeztet Kisfaludy komédiáira. Az ártatlan, jóízű tréfák céltáblája egy savanyú, hiú és szenteskedő vénység, Debora néni, s a naív hangoskodó uram-bátyám, de az

⁶ NK 36. köt. 39.

író nem törekszik arra, hogy a kor polgári humoristái módján politikai vagy irodalmi szatírárt vigyen be soraiba. Városiasságát, korszerűségét nem ezzel bizonyítja, mégcsak nem is szó-játékaival, mint Frankenburg és Nagy Ignác tenné vagy egyéb feltűnően intellektuális vonással. Jókai fölényes biztonsággal vegyít diákhumort, paraszti szólást és szitkozódást, rossz helyen, groteszk helyzetben alkalmazott nemesi latinosságot, s épp ebben a fölényben mutatkozik meg felülemelkedése a táblabírói életformán. Ritkább tájszavait (*szuttyongat, kastan-kodik, elvasal*) könnyedén megértjük a szövegkörnyezetből, s mily meglepő ellentétet ad a népiességek után egy absztraktot konkrétan összerántó, stílusparódiának beillő félmondat: „... egy jókora vargabetűt kell kikanyarítanom emlékezetem tarlóján...” Petőfi *A helység kalapácsában* mutatott pompás példákat az ilyen játékra, amelynek célja lejártni, fonákjára fordítani az ünnepélyes vagy „érzelemdús” képes nyelvet.⁷

Míg a *Sonkolyi Gergely* vígjáték jellegű, a többi humoros darabot (*Házasságok desperátióból, A serfőző, Keselyő Péter*) a vaskos bohózat légköre járja át. Középpontjukban megannyi torzképszerű alak, aki az egyik komikus helyzetből a másikba bukdácsol és bőséges alkalmat szolgáltat az irodalmi paródiára (Keselyő uram fűzfapoézise), idegenszerű, tótos beszéd kigúnyolására (Hanzi, a serfőző szolgája). Több társadalmi szatírárt rejtenek magukban a *Sonkolyi Gergely*nél, hiszen *A serfőző* egyik jelenete rávilágít a hajdani nemesi felkelők gyáva szájhösködésére, értékük ennek ellenére is csekélyebb. A környezetrajz összezsugorodik, bennük a finomabb célzások, a mosolyra ingerlő ironia megszűnt, az elbeszélés minden motívuma hahotáztatni akar. E túlságosan is szembeötlő szándék taszít, az árnyalatok s az erősebb szellemi erőfeszítést igénylő humor hiánya érdektelenné teszi az igényesebb olvasót. A diákos, tótdító tréfalkozás közepette is felöltik azonban egy-egy jól megfigyelt életdarabka: Miklós öccsém, a *Házasságok desperátióból* hőse pl. kifejti, hogy nincs rosszabb kölcsönkérési módszer, mint a hosszadalmas köntörfalazás, mert alatta az áldozat elkészülhet az ügyes visszautasításra.

2. Az első regények

1846-ban a Tízek Társasága valósággal betört a magyar regényirodalomba. Pálffy a *Magyar millionaire*-vel lép föl s a június 4-én megjelenő *A hóhér kötelét*, Petőfi írását három hónapon belül, szeptember elején nyomon követi a jóbarát a *Hétköznappal*.⁸ Viharos gyorsasággal készül el majd későbbi nagy terjedelmű munkáival Jókai, ám az elsőket lassan érleli. Még Kecskeméten fogott hozzá a *Hétköznappal*hoz, 1845-ben már részleteket bocsátott közre belőle, de ezeket is átdolgozta később. Másfél esztendeig foglalkozott az 1831-i koleralázadással, (1846 decemberétől 1848 júliusáig) míg a *Szomorú napok* első hat fejezetét publikálta, s ha a lázas sodrú politikai események, majd Laborfalvi Rózával kötött házassága közbe nem szólnak, bizonyára be is fejezi hamarosan, s nem vár vele 1856-ig. Úgy látszik azonban, hogy csupán a végső simításokat halogatta eddig s nagy vonásaiban műve már a szabadságharc alatt készen állt. Fő érvünk emellett nem a feltűnő színvonalbeli különbség, amely egyfelől a *Nábob* s a *Kárpáthy Zoltán*, másfelől a *Szomorú napok* közt mutatkozik, hiszen gyenge, kényszeredett regények a Bach- és Schmerling-korszak alatt is kikerültek a keze alól — pl. *Az elátkozott család, Felfordult világ*. Sokkal inkább azt kell hangsúlyoznunk, hogy az 1849 utáni költő már nem annyira rajongója és rabja Sue-nek, Victor Hugónak, mint a pályakezdő volt, és az említett írások gyarlóságát nem a szélső romantika, hanem egészen más tényezők rovására kell írni.

⁷ MARTINKÓ ANDRÁS: A humor Petőfi prózájában. — Tanulmányok Petőfiről. Bp. 1962. 289.

⁸ A JKK-ban a két regényt SZEKERES LÁSZLÓ rendezte sajtó alá, akinek jegyzeteit sokoldalúan használok a következőkben. A jegyzetek tartalmazzák az egykori kritikai visszhangot, melyet az alábbiakban idézek is.

E két zsenge regény leltára, katalógusa mindannak, amit izgalmak és borzalmak halmozásában ez a hanyatló stílusáramlat létrehozott. A Divatcsarnok névtelen kritikusa 1857-ben joggal jellemzi így a *Szomorú napok* szereplőit: „A különféle haláljósól vénasszonyok, gyermektolvajok, házasságtörő nők, négyéves testvérgyilkosok, lelkiismeretöktől furdalt hóhérok, szökevények, bujtogatók, félvad emberszörnyek stb., stb., oly kedélyesen tarka vegyületben váltják fel itt egymást, mintha csak az új Pitavalé-t olvasnók, melyben a legnagyobb gonosztevők élete van leírva.”⁹ A divatos regényes motívumok felvonultatása kedvéért a szerző sokszor a legkiáltóbb képtelenségektől sem riad vissza: ifjabb Dömsödi, aki Kecske-mét közelében lakik, néger szolgálával hajtát végre aljas leányrablást. De vajon miért volt néger a cinkosa? Jókai ezúttal Jósika *A könnyelműek* c. regényét másolja, ahol az amerikai környezet ezt érthetővé teszi. Hasonló önállótlan átvételekre elég szép számmal akadhatunk még. A *Hét-köznapi* inkább Victor Hugo csillaga alatt született: a meghasonlott Bálnai Körmös édes-testvére a *Bug Jargal* egyik hőroszának, a tudós Rónainak előképe az *Izlandi Han* Spiagudryja, s míg a *Párizsi Notre Dame* gerince az archidiakonus buja vágya Esmeralda után, ugyanezt mondhatjuk el itt Dömsödi János gaztetteiről Zilányi Janka megszerzéséért. A *Szomorú napok* létrejöttében már egyforma jelentőségűnek látszik a V. Hugo- meg a Sue-hatás. Van itt ugyan Quasimodóról mintázott emberoncos, az *Izlandi Han*-ból átvett hóhérlak, a lázadást csillapítani akaró Kamienszka is emlékeztet V. Hugo Ordener-jére, de a középpontba állított kolerajárvány s a felizgatott tudatlan néptömeg rajza az akkor hihetetlenül népszerű *A bolygó zsidó* vezetője vissza. A Sue-élmény — amely Petőfit szintén hatalmába kerítette 1844-ben — vezette költőnket a koleralázadás dilettáns, de jó szándékú történeti feldolgozásához, Balásházy János könyvéhez, amelyből egész eseménysorozatot tett a magáévá. Feszülten izgalmas és lehangolóan kegyetlen jelenetet talált benne bőven.

A franciák befolyása oly erős, hogy még Jókai népiességét is vissza tudják szorítani, vagy igen erősen átszínezik azt. Hugókék számára a nép nevelhető, ám igen elvadult gyermek, városi tömegeiben kész prédája bűnözők szervezkedésének, reakciós és embertelen uszításnak. Velük szemben a magyar népiesség áhitattal tekint a közemberre. Számára e szó egyértelmű a paraszttal, az pedig a majdani egységes nemzet alapja, magyar mivoltunk legszilárdabb őrizője. Paraszti hibákról, elmaradottságról természetesen nálunk is tudnak, kivált a polgári liberálisok (pl. Eötvös József), csakhogy Erdélyi János vagy Petőfi számára ekkor mindez elhanyagolható részlet, melyen hazafias-demokrata meggyőződésükben túlteszik magukat. Azon nem csodálkozhatunk, hogy a *Szomorú napok* jobbagyai oly könnyű áldozatai a véres bosszúra ingerlő pánszláv izgatásnak. Többségükben nem magyarok, azonfelül 1848–49-ben számolnunk kell a népies szemlélet keserűbbé válásával. „Mi magunkat igen hosszú ideig csaltuk. Azt hittük, hogy népünk van; pedig nincs... Értünk fegyvert nem fog, szavainkban nem bízuk, terveinkben nem segít; bünteti bennünk Isten apáink vétkeit.” Jókai e 48 májusában a parasztság nehézkessége s a bécsi agitáció sikerei láttán *Congrèr-rakéták* c. cikkében megfogalmazott felismerését erősen helyreigazították a későbbi fejlemények, de az mégsem volt pusztán magánvélemény: a radikális fiatalok illúzióvesztését fejezte ki.¹⁰ A döbbszent csalódottság tört utat magának a regényben is, igaz, hogy jóval zavarosabban, Petőfi és Vasvári jövőben bízó távlata nélkül.

Mindent azonban 1848-ban sem magyarázhatunk meg a történelmi eseményekkel s nehéz lenne letagadni Sue-ék hatását a felkorbácsolt, ijesztő népiindulatok megjelenítésében. Méginkább így állunk az első művel. Itt már a mintaképeknek volt oroszlánrész az alföldi élet komorabb tónusainak kiemelésében, ami a különbségekből és a hatásvadász színezésből nagyonis kitetszik. K* város főterén pl. mély kút éktelenkedik, amelybe néha megtévedt

⁹ JKK 2. köt. 270.

¹⁰ Hátrahagyott Művek 6. köt. 36. — Megjegyzem, hogy a népiesség elméleti áttekintésénél felhasználtam NACSÁNY JÓZSEF A magyar irodalmi népiesség 1840–1870. c. kéziratosa kandidátusi értekezését.

leányok vetik szerencsétlen csecsemőiket. A Zöldhalom csárda vázlata kezdetben ugyan akár Petőfi műve is lehetne, kocsmárosnéja, az egykor pisztollyal is vitézkedő betyárszerető sem mond ennek ellent, annál inkább a szalmahegedűt nyekergető nyavalyatörős zenész alakja, aki véres halált jósol Dömsödiinek. A különös hangszer aprólékos rajza felett ott lebeg a *Párizsi titkok* hangulata: undor és borzalom dekadens keveréke. A kedélyes kollégiumi esetek egyik figurájából, Telezsákból is átmenet nélkül lesz a nagyvárosi alvilágba illő csirkefogó. Néprajzi kutatónak is becsületére való tárgyleírások s a felcsigázott irreális légkör bizzarr együttese nem éppen ismeretlen az évtizedben. Igen sok példát mutat rá Kuthy a *Hazai rejtelmek* lapjain. Írónknál azonban ez egészen átmeneti képlet, nemcsak a Sue ihletés gyengülése miatt, hanem későbbi népiességének irányváltozása következtében is. A *Nábob* szerzője aránylag keveset foglalkozik majd a falusi miliő tárgyi elemeivel, annál többet tanul a népköltéstől.

Még határozottabban elkülöníti e fiatalkori vállalkozásokat a főhősök jelleme. Bálnai Kőrmös meg Hétfalusy Imre a társadalommal meghasonlott, onnét önként visszavonuló ifjak, akik szenvedélyesen gyűlölnék és ellenségeiken kérlelhetetlen bosszút állnak. Többször rámutattak már arra, kivált Sötér István, hogy ez az embertípus a továbbiakban nagyrészt eltűnik munkáiból, amit nem is nehéz megmagyaráznunk. Jókai derűt, összhangot és valósággal gyermeki egyértelműséget szomjazott az emberi lélekben. A hősies pesszimizmust vagy a világot cinikusan kihívó sértett nemeslelkűséget kevésbé tudta átérezni. A világfájdalom azonban mélyen átítatta e nemzedék számos tagjának lelkivilágát, s különösen általánossá lett később az elnyomatás éveiben. Így költőnk sem tudott előre teljesen elzárkózni, be is olvasztotta néhány héroszába, pl. Szentirmay Rudolfba vagy az ifjú Harterba, ám legművészbet e téren Pusztafi megformálásában nyújtotta. A céltévesztettség érzése a jóbarátjuk iránt feltámadó büntudat közös Bálnai Kőrmösben s Pusztafiban, csakhogy Pusztafi már nem lesz a romantika bosszú-mitoszának hihetetlen, óramű pontossággal működő gépezete. Elbeszélőnk eszménye igazában már a *Hétköznapiak* során is a hibátlan és szelíd tökéletességű Szilárdy Leander, akit környezete meg gazdagsága eleve megőriz torzulástól, büntől. Szertartásos merevségében is a Kárpáthy Zoltánok őse, csakhogy a bűnügyi téma kedvéért néha még neki is detektívvé, magánbíróvá kell átalakulnia.

A *Szomorú napok* hősei konvencionális vagy erősen elszietett alakrajzokkal nem állíthatók be a pálya mélyebb vonulatába, kivétel legföljebb Kamienszka Mária, a férfias bátorságú feleség, aki gyors átalakulásaival is joggal emlékezteti Szekeres Lászlót a *Politikai divatok* heroinájára, Hargitay Juditra.¹¹ Azonban a lengyel asszony mindössze tervvázlat maradt, mélyebb érzelmi árnyalást akkor kapott e hőstípus, amikor a költő tollát már a hála és a hitvese iránti szerelmes csodálat érzései vezették. A lelki rugók homályban hagyása csökkentti az olvasó részvételét a rendkívüli tettek iránt — oly elemi törvényszerűség ez, amelynek érvényességéről sajnos túllontúl gyakran győz meg Jókai életműve. S ezt kell észrevennünk Kamienszka esetében is, akinek gyors alakváltozásait hókusz-pókusznak tartjuk, hisz rendkívüli teljesítményének okát, célját nem ismerjük, még jelzést is alig kaptunk arról, hogy Hétfalusy Imre felesége, s érte vállal oly különös szerepeket.

Azt, hogy a költő még bizonytalanul halad előre a nagyepika tágas határai közt, igen plasztikusan mutatja jellemrajzainak következetlensége. Közismert, hogy nála s a franciás ihletésű romantikusoknál általában, a lélektani törvény alá van rendelve a mese igényeinek, ámde ezúttal még többről van szó. Nem a cselekmény jelentősebb fordulatai parancsolnak, inkább egy-egy jelenet, szituáció kedvéért kerül sor feltűnő kibicsaklásokra. Bálnai Kőrmös Istvánnak pl. három arca van: kollégiumi és falusi miliőben csavaros eszű diák, mulatságos hasbeszélő. A szerelem merengő, nagyon zárkózott szépléleké teszi, legállandóbban mégis a világgyűlölet és az őrjöngő bosszúállás ríktó színeiben lép fel. Mintha szerzőnk a különféle irodalmi áramlatok kedvenc típusai közt válogatva sorra felprobáltatná vele a népiesség, a

¹¹ JKK 2. köt. 355.

biedermeier meg a hanyatló romantika jelmezeit! Az ördögi apagyilkos, ifjú Dömsödi elrabolja a szép Lillát, szerelmével valóságos eszelős Oféliává teszi, de ő maga rejtélyes módon boldog apává, csendes szigetlakóvá alakul át mellette egy-két hónap alatt.

Bár a fiatal író szívvel-lélekkel vallotta az irodalom irányzatosságáról megfogalmazott hugói tanítást, a *Hétköznapi*knak pontokba foglalható tanulsága nincs, időszerű politikai mondanivalót szintén keveset fedezhetünk föl benne. Ami van — a praktikus találmányok ajánlása, Kétúrfalva bemutatása s benne a modern, emberbarát nagybirtok dicsérete — jobbára a széchenyies Szilárdy Leander személyéhez kapcsolható, s ezen kívül csak a táblabírák elleni gúnyos ellenszenv érdemel említést. Annál inkább áthatja a közéleti szenvedély a második alkotást. Beszédes bizonyítéka ennek folytatásos közlésének megszakadása 1848. augusztus 20-án, amelyet a szerző később az *Életképek* december 31-i számában teljesen politikai indokkal magyarázott. Szerinte, most szláv testvéreink — azaz a szlovákok — „... buzganak legerebben szabadságunk igaz ügye mellett minden idegen ajkú honfitársaink között”. 1831-i „kegyetlenkedéseik” további felidézése így időszerűtlen, mi több „eszélytelenség”.¹² A folytatások elakadásának esetleg egyéb oka is lehetett, mégis nagyon lényegesnek kell tartanunk e nyilatkozatot, amelyből kitűnt a mű tendenciája, a pánszláv-ellenesség. A 40-es évek légköre a fiatal közép-európai nacionalizmusok érzékenységtől terhes s a magyar hegemonia fenntartása ekkor már az ébredő szláv irodalmak tiltakozásába, így a szláv kulturális kölcsönösségről szőtt Jan Kollár-féle ábrándos tanításba ütközött. A jogászkodó Jókai is írt egy elveszett komédiát a pánszláv agitátorok ellen, s gyakorlott újságíróvá válva 48-ban méginkább úgy érezhette, hogy fel kell lépnie Štur és Hurbán híveivel szemben.

Mert velejében Šturék jól induló, ám 1848-ban utat tévesztett mozgalma vetült itt vissza 1831-re, a koleralázadás évére. Igaz, a regény Bodza Tamása Moszkvától remél segítséget, míg a Bécsre támaszkodó demokrata Štur erre egyáltalán nem gondolt, de ez a változtatás logikus következménye az orosz terjeszkedéstől való akkori közkeletű félelemnek. Valamiképpen a szlovák és román agitátorok külsőségei is vegyülnek e tagadhatatlanul érdekes portréban: a római nevek és rangok használata a felkelők között pl. határozottan arra vall, hogy erdélyi viszonyok lebegnek az író szeme előtt. Költőnk a szabadságharc legutolsó szakaszát kivéve sohasem beszélt később ilyen indulattal, ekkora torzító kedvvel a nemzetiségi törekvésekről, s műve szertelen egyoldalúságát csupán akkor érthetjük meg, ha helyzete összetettségére gondolunk. Nemzeti élethalálharc kezdetén jelenteti meg műve számottevő részét, oly pillanatban, amely nem alkalmas a hazai hibák feltárására, a magyar vezetőszerepet elutasító tendenciák megértésére. Témája egy közeli jobbágyfelkelés, de túlteheti-e magát az udvarházak felgyújtásán az, aki maga is onnét való, és liberálisként irtózik a forradalmi erőszaktól? A történet első harmadában a szerző még többfelé hadakozik, Bodza Tamást és híveit éppúgy elítéli, mint a jobbágyait testileg-lekileg sanyargató Hétfalusyt, hanem az utolsó fejezetekben minden megváltozik. Itt kizárólag a fölkelők iszonyú túlkapásairól esik szó, a halálfélelemtől gyötört nemesek már megigazultak, nem éri őket írói szemrehányás. A lázadás vezetői csúfos halált szenvednek el, míg Hétfalusy fia beavatkozása révén megmenekül anélkül, hogy kellően belátná hajdani eltévelyedéseit. Ez a földbirtokosokat védő kicsengés már aligha 48-ból ered, inkább Bach évtizedére vall, amikor urak és parasztok nemzeti egységét gyakran meglehetősen konzervatív megalapozással népszerűsítette irodalmunk.

A *Hétköznapi* s a *Szomorú napok* szerkezete merőben elüt egymástól. Amaz nagy időszakaszt magában foglaló széteső életképsorozat aránylag sok passzív szereplővel, a másik néhány válságos nap elbeszélése, ahol a távoli szálak is mind belefutnak a Hétfalusy család megpróbáltatásába meg a lázadás kirobbanásába. A regényelmélet mai vizsgálói számontartják e két fő formát, pólusokként szembeállítják őket, s az egyiket élettörténetnek, a másikat krízistörténetnek nevezik. Változataikra bőven ráismerhetünk a Jókai-oeuvre-ben is: a *Hétköz-*

¹² I. m. 860.

napok kompozíciója majd a legértékesebb regények egész sorában él tovább (*Nábob*, *Az új földesúr*, *Eppur si muove*) másrészt erős koncentráltágukkal tűnnek ki a nagy elbeszélések, s egyik-másik regénye (*Fehér rózsá*, *Janicsárok végnapjai*) is. Mindkét alkotásban létrejön az Életképek füzére (bikahecc, a nagynéne rossz hírű háza, a kollégiumi kántus, csárdajelenetek, farkaskaland). Ez a szerkesztésmód nemcsak a népiességgel vagy a hazai zsánerkép-írás tartós divatjával függ össze, hanem Dickens példájával is, akinek *Pickwick klubja* nagy elbeszélőnkre egy életre szóló hatással volt. A *Pickwick* valóságos forgószínpada az angol kispolgári életnek: A korcsolyapályára, katonai gyakorlóterre, politikai meeting-re éppúgy elvezet, mint az adósok börtönébe vagy az estélyekre, és az új színhely mindig új tónusú hangulatot jelent. Amellett Dickens tozódik a helyzetkomikumban, kedveli az állatokkal való tréfás jeleneteket: a *Hétköznapi* bikaheccéhez, a *Szomorú napok* kutyaölbe bújó részeg kántorához ő adhatta az őszközézt. Ő nyújtott mintát különféle mesék, erkölcsnemesítő történetek beszövéseire, melyekben kiélhetette elbeszélői, szerepjátszói hajlamát. Ez a vonás még egyelőre nem jelenik meg költőnkéknél, várat magára a Kárpáthy család ciklusáig: a *Kárpáthy Zoltánban* Jókai már mesélteti a vak leányt, a kis Vilma barátnőjét, de ugyanez megismétlődik a *Szegény Gazdagok* lapjain is, ahol a pápa regél az erős Juonról. Boz-Dickens valójában majd csak az 50-es 60-as években lesz uralkodó csillaggá írónk szellemi égboltján. Leíró modorának plasztikus volta, sokszínű csúfondárosága jórészt még idegen a pályakezdőtől. Jókai nyersebb, mellbevágóbb hatásokra tör, megfigyelő kedve helyenkint teljesen kihagy, s ekkor sue-i sablonokhoz folyamodik, (pl. Bókváryné házatája, amely ilyen kis városban egyáltalán nem képzelhető el akkoriban).

A mesészövéssé nehézkessége és nyilvánvaló következtelenségei, kivált a *Hétköznapi*ban felötlők: az író megpendíti a testvérszeretemet zordon fátumú motívumát, aztán el is ejti, s Lilla meg Bálnai Kőrmös Pista közt még csirájában sem fejlődik ki ilyen. Szükségtelenül hosszúra nyúlik a távoli előzmények ismertetése, értekezés lesz, amely sehogysem tud dialógusba oldódni Rónai meg Szilárdy Leander között. A *Táblaláb* c. fejezet végén a saját története bonyolultságától megrettenő szerző „most szedjük össze az események fonalait” felkiáltással sebtiben summázza az eddigieket, meg sem kíséri elrejteti a póre elbeszélői közlést. Azt már sokszor megjegyezték,¹³ milyen mesterkélt módon fejlődik ki 14 hónapig tartó elhidegülés a két jóbarát, Bálnai és Szilárdy kapcsolatában. Bizony ez összetűzés nélkül az akció holtpontra jutna, s a történet több mint a felére rövidülne!

A második regény egy-két vonatkozásban fejlettebbnek mutatja költőnk technikáját. A konfliktus köré csoportosított anyag természetéből is az folyik, hogy csökken az epizódalakok, statikus figurák száma. Természetesen, simább az előzmények közlése: nem narrátor értesít Hétfalussy hajdani hatalmaskodásairól, hanem a főszolgabíró bizalmas levele, mely történetesen a felkelés szervezőinek körme közé jut. Hétfalussy Eliz viharos leányéveit, kényszeredett és szerencsétlen házasságkötését pedig egykori vőlegényének, Vértessy generálisnak feleségével folytatott beszélgetéséből ismerjük meg. Az izgatott és patetikus jelenetek hosszú sorát üdítően szakítja meg a Mirigy c. fejezet eleje, ahol Jókai merengő elvágódással emlékezik vissza a gyermekfővel átélt kolerajárványra. Az effajta nyílt líraiság később is ritka maradt, annál megszokottabb lett a szülők életének vagy saját korai élményeinek beolvasztása hősei tudatába-sorsába.

Súlyos terhek húzzák le a másik serpenyőt: a mese bonyolítása még a *Hétköznapi*kénál is erőltetettebb, ha azt vizsgáljuk, mennyire érezzük valamely fordulathoz az írói sakkhúzást. A lengyel asszony valóságos sakkkozó automatája a szerzőnek: Hétfalussyék egy községben élnek a hóhérral, mégsem tudják, hogy elveszettek hitt kisleányuk annál nevelkedik, Kamienszka ellenben többszáz kilométeres távolságból is tájékozódott erről. Ugyanúgy tisztában van a hóhér vallásos buzgalomával, a tábornok előéletével. A tett pillanatában sem nem inga-

¹³ Már Tóth Lőrinc is, vö. JKK 1. köt. 337.

dozik, sem nem téved. Csodás „önmozgó” — a kor szójárásával élve — akinek Jókai Kempelen Farkasként súgja, hogyan adjon mattot ellenfeleinek. Az érett Jókai-mű természetesen ugyanígy ismeri a mindentudó hőroszt, ám a Kárpáthy Zoltánoknál e tulajdonság erkölcsi nagysággal párosul, s főcéljuk nem a történet kusza szálainak kibogozása. Azonfelül a későbbi hősök nem is mindig a saját mestervágásaiknak köszönhetik győzelmüket. Kezükre játszik a véletlen mások önfeláldozása, vagy ellenségeik lelki megtörése.

Hosszasan időztünk a két nagyepikai műnél, de nem azért, mintha őket az egykori elbeszélésekhez képest jelentősebb esztétikai értéknek tartanánk. Ellenkezőleg: Jókai 1849 előtt nem írt egyetlen olyan harmonikus alkotást, mint a *Sonkolyi Gergely*, s általában tehetségének állandóbb és átmenetibb gyengeségei a kisepikában ekkor sokkal kevésbé zavaróak. A jellemrajz következetlenségei, a meseszöveg ifjonti nehézkessége a dolog természetnél fogva kevesebbet árthatnak a novelláknak, mint a regényeknek. Ám ezek a nagyon kiforratlan regények mégiscsak az első állomást alkotják nagyepikájának útján, s tanulmányunk elsődrendű célja e fejlődés felvázolása. A *Vadon virágaival* szemben a *Hétköznapiak* meg a *Szomorú napok* több hajlamot mutatnak az irányzatosságra, időszerű témák feldolgozására, dúsabb a hazai koloritjuk, s mindezzel a mester legjellegzetesebb vonásait villantják föl. A *Vadon virágai* viszont fakó és elmosódott díszletként állítja elénk a magyar miliőt — gondoljunk *A nyomorék naplója* esetleg *A gonosz lélek* c. darabjaira — ha egyáltalán hazai földön marad. Részleteiben is Jókai számos továbbbővítő motívumra, művészi eszközére bukkanhatunk a regények ívein a reformer földesúr, romlott oligarcha, a feltaláló Rónai éppúgy visszatér majd, mint az életkép kultusza, a több ágból szőtt és a legérdekesebb pontokon új sínparra átváltó mese stb.

Jókai írói nagyságának tán legdöntőbb, de mindenesetre legvitathatatlanabb tényezője nyelvi eredetisége és gazdagsága, amely félreismerhetetlen határozottsággal nyilatkozik meg akár legkorábbi kísérleteiben is. Míg ezek gondolatvilága, érzelmi légköre, leíró művészete többnyire távol áll még attól, amit jókaiasnak tartunk, nyelvi stílusa minden ízében magán viseli már a kivételes tehetség egyéni kézjegyét. Szótára igen gazdag, különféle életterületekhez, érzelfajtákhoz alkalmazkodva megvan a népies, régies, patetikus és szelíden érzelmes rétege. Természetesen fiatalos lendületével ezek mindegyikében el-eljut a szélsőségekig, s amint a népies életképeket túlzottan is önállósítja első regényében, éppúgy mértéktelen olykor a tájszók használatában is. Sujtások vidékiessége nem egyszer kiáltó ellentétben áll más fejezeteinek tömény neologizmusával. Csak ízelítőt adunk a nagyepikát szemelött tartva az eddigi gyűjtés tájszavaiból:¹⁴ a vetélytárs nála *eleblából*, az egymásba akaszkodó emberek *csibbenkednek*, aki elfut, az *elvasal*. Dömsödi meg fia *futóskát kezdtek futni*, a szigetre menekülő gyilkos *tocsogón* át ért a Tisza partjára. Máskor is a falusi, pusztai környezetet felidéző ereje van egy-egy ritkább szavának. Ilyen a *csapóföld*, melyből a Zöldhalom csárda kerítése illetve az eszelős Magdolna házkéménye készült, de a Duna—Tisza közét festi a *Hétköznapiak* A koplaló c. fejezetének ő-ző szóalakjai is, (*régön, mög, gyerök, embör, egyszerre*). Maga a tájszó-gyűjtés éppen nem korlátozódik nála a Kiskunságra, dunántúli, Pozsony-környéki, sőt erdélyi elemekkel szintúgy bőven él a kecskeméti környezetben. Egy-egy nyelvújítás pontos visszadására később sem törekszik, nagyvonalún vegyíti a különféle dialektusokat.

Szerencsére a romantikus érzéseket műveiben nemcsak a „rémszavak” és más hozzá hasonló harsány szóösszetételek fejezik ki. Ennél választékosabb eszköze a kérdések halmozása, amely egymagában is borzongató atmoszférát hordoz. A *Szomorú napok* elején egész sor kérdő mondatot vonultat föl,¹⁵ ám cserélgeti szórendjüket, szerkezetüket, hogy a ritmikuság egyhangúságot ne szüljön: „Ki nyitja meg száját a halálmadárnak...? Ki kényszeríti rá...? Mi kínozza a láncra kötött ebet...? Mit lát, mit érez...? Reggelre mély gödröt miért kapar...? Midőn... az asztalok, ágyak... elkezdének ropogni — ki jár ott?” [Ki-

¹⁴ DELY ZSUZSA: i. m. 31—36.

¹⁵ A kérdéshalmazról részletesen szól ZSIGMOND FERENC: Jókai. Bp. 1924. 59—60.

hagyások az idézet rövidítése kedvéért.] Ilyenkor is gyakran él a francia romantikusoknál divatba jött *style coupé*-val, amely hol hosszabb mellérendelt mondatokból álló mondatfűzér erős elaprózását jelenti, hol kurta mondatok kopogó egymásutánját. 1844 táján mindez új vívmánynak számít szépprózáinkban, a politikai újságírásban meg éppen ekkortájt kerül bevezetésre. Publicista apostolai is mind az ellenzéki fiatalokból kerülnek ki: a Pilvax köréhez tartozó Irinyi meghonosítása dicsőségéért versenyez.¹⁶ Szemléltessük a „vagdalt stílust” a *Hétköznapi* A kegyes férfiú c. fejezetének megindulásával, ahol Gyékény Márton rémregénybe illő módon fog hozzá ellensége sírjának feltöréséhez: „A sírt ma hányták föl, de ha az eső úgy akarja, holnap nem fogják nyomát megtalálni. A sír még csak föl sincs hantolva. A kegyes férfiú belevágja a sírba kapáját. Ez ellenségének sírja, a fukaré. Feldúlja a halmot . . . Sietve dülta fel a sírt. Izzasztó munkája közben sokszor széttekintett.” Olykor az ilyen előadásmód a csonka, nominális mondatok elharapódzásával jár együtt.

A leírások nemcsak a cselekményt viszik előre, nem egyedül mozgalmasságuk, több érzékzservet lenyűgöző hatásuk teszi emlékezetessé őket, hanem egy-egy jól megválasztott szókép is felszikkaszt bennük. K* város égése közben (*Hétköznapi* 1. fejezete) a vihar „vörös szárnyaival fel a felhőig” repül. „A világegyetem, mint egy nagy érc kohó, lángol; benne, mint olvadt érc láva, sötétvörös felhők tömegei hömpölygenek.” A hétfalusi lázadás előestéjén a terméketlen táj ijesztő színekbe öltözik: sápadt sötétség borít el mindent, betegséget és halált jósolva. E hangulat fenyegető voltát az elbeszélés a sárga szín folytonos hangoztatásával emeli ki. Az ég sárga, a nap fénytelen, az aszott mező színe éppolyan mint a fölkelés vezérének epe-színű arca s még a találmomra kinyitott Horatiusból is ily sorok villannak elő: „... pallida mors | Aeque pede pulsant | Pauperum tabernas, | Regumque turres!” (Porba tiporja a sárga halál a póri putrit éppúgy, mint a királyok tornyát).¹⁷

E nagy romantikus tablók megbírnák a szokatlanabb szóalkotást, a patetikus felkiáltásokat és fordulatokat is. Másként áll a dolog a párbeszédekkel. Bennük nem válhat diktátorrá az írói nyelvhasználat, alkalmazkodnia kell a köznyelv készletéhez, a szereplők sajátos lelkiállapotához. A *Hétköznapi* írója azonban nem sokat ad még a megfigyelésre, nyugodt idilli pillanatban is ekként beszélteti szerelmeséhez Szilárdy Leandert: „Leány . . . voltak-e valaha sejtelmek? Megérzted-e valaha előre . . . azt a kellemetlen, gondszerű szívdobbanást, mely . . . egy fekete táblára mutat, melyre semmi sincs írva, de amely fekete, mint a jövődő titok? . . .”¹⁸ Byront utánozó szenvedély ez a javából! Egy évtized sem telik bele, s Jókai már kikacagja az ilyen pózolás, a *Kedves atyafiak* Sós Kálmánjának hamletoskodó viselkedését jókedvű és természetes menyasszonyával szemben. Akkor már a nagy érzelmi fellebbanás pillanataiban is el tudja kerülni a dagályt, aminek jó bizonyossága a vétkes szerelmétől kétségbeeső Mayer Fanny vallomása Rudolf előtt.

Noha a dialógusok általában élettelenebbek, mint a szerzői közlések, azért itt is érződnek már az oroszláncok. Kasztot, foglalkozást, erősen kiemelt jellemvonást itt-ott markánsan éreztet a fiatal szerző. Bizonyíték lehet a táblabírák latinossága, patriarchális fölénye éppúgy, mint Bókváryné üres nagyvilági fecsegése vagy a *Szomorú napok* csizmadia céhmesterének nevetetően tudákos, ám igencsak ravasz szónoklata. Bizony a tudálékosság magát az író is elszeplőzi, aki adatokkal, idézetekkel zsúfolja tele a hétköznapi helyzetekből fakadó nyilatkozatokat is. „Hálás” példa erre Vértessy generális esete nejével: a katona ember tiltakozni akar az unalmas házimunkák ellen, s magát az Omphale jármában görnyedő Herculeshez hasonlítja. Ez a klasszicizálás jellemző ugyan Pápa meg Kecskemét eminens diákjára, adott esetben azonban sután valószínűtlen.¹⁹

¹⁶ LUKÁCSY SÁNDOR: A márciusi ifjak. — A magyar irodalom története. Bp. 1965. 3. köt. 710.

¹⁷ Szabó Lőrinc fordítása. — Ódák 1. köt. 4. költeménye.

¹⁸ JKK 1. köt. 94.

¹⁹ Vö. ZSIGMOND FERENC: Jókai mesemondása. It 1914. 357—358.

Jókai inaséveit egyaránt mondhatjuk igen rövidnek és átlagos hosszúságúnak. Saját hangját már a *Sonkolyi Gergely*-ben megtalálja a huszonegy esztendős ifjú, ahhoz, hogy valóban korszakos jelentőségű művet alkosson a *Nábobig* kell várnia. Készülődése így is sokkal rövidebb, mint Mikszáthé, Móriczé, vagy Krudyé. A pályafordulat 1848–49-ben következett be nála: a forradalom mozgalmassága kiszabadította a könyvtárlányok üvegházából, ezentúl egyre gyakrabban választotta témául a jelent és a közelmúltat, több figyelemmel fordult a jellegzetes hazai környezet és alakok felé. Az újságírás hatása is ettől kezdve érződik meg határozottan munkásságán. Az újságírásból fakad aktualitás-keresése, vitatkozó heve, ez erősíti meg szatirikus hajlamait.

Ráműtöttünk arra, hogy a franciás romantika számos vívmánya Világos után hamarosan eltűnik írásaiból. Lemond a meghasonlott, világfájdalmas hőstípusról, a bosszú mítoszáról, népábrázolásából kivesznek a pesszimista és torz vonások, s általában mértékkel nyúl a borzalmas, idegizgató motívumokhoz, bár ezek később is sokszor fakítják és rombolják még költői eredményeit. Köszönhet azonban tartós és sokoldalúan asszimilált értékeket is párizsi mestereinek: a rendkívüli látványok keresése végigkíséri egész pályáját, e törekvés sodrában lesz a magyar föld szépségeinek s majdnem az egész földgolyó érdekességeinek zseniális leltározója, így kerül sor szinte minden regényében nagy katasztrófák ábrázolására. Victor Hugoék Jókai nyelvi merészségét is felszabadítják. Szónoki pátozt, kifejezőerőre való törekvést, dallamos kérdéshalmazt mindvégig tőlük tanul. És ne feledkezzünk meg egy fontos „eszmecsíráról” sem, hogy magának az írónak kedvenc szavával éljünk: a civilizáció-ellenesség az ötvenes évektől fogva olyan tetszhalott lesz Jókai művészetében, amelynek gyakori felébredését láthatjuk még. Nélküle éppen legbensőségesebb regényeit, a *Mire megvénülünk*et és *Az arany embert* nem alkothatta volna meg.

Miklós Nagy

JÓKAI SOUS LE PRESTIGE DU ROMANTISME FRANÇAIS

Maurice Jókai [1825–1904], le romancier le plus populaire a été souvent comparé à Victor Hugo. Tous les deux avaient des traits d'affinité de génie (imagination vagabonde, pathétique etc.) et Jókai a suivi ostensiblement et a imité la prose romantique française des années de 1840. La plupart des écrivains jeunes radicaux le firent autant. Dans ses modèles français, Jókai a été touché par la révolte individualiste contre l'injustice sociale, mais l'influence de l'adoration de la nature, de l'éloignement pour la civilisation et du culte des visions extraordinaires, exotiques tout particulièrement était encore plus grande. Pendant toute sa carrière il se sentait attiré aux descriptions monumentales de paysages, à peindre des catastrophes naturelles—sociales, mais plus tard, il a montré plus de retenue dans la peinture des mystères et des dangers, sa finesse d'observation et son sens de l'humour ont été affranchis de l'influence française incompatible sous certains rapports de sa constitution. A cette époque là, l'étude des oeuvres précoces de Dickens peut être déjà démontrée, dont l'influence commençait à égaler celle de Victor Hugo. Dans ses romans, Jókai montre l'influence des idées de la tendance populaire et de Petőfi, celles-ci empêchent à une force variée l'influence de la tendance française. Si les méthodes de narration de Jókai sont comparées à ses réalisations ultérieures, la maturité encore non complète se traduit de prime d'abord, en premier lieu par la présence de l'auteur non effacée; Jókai éprouve la nécessité d'interjeter des remarques, des explications. Dans son étude, l'auteur s'étend au cours de l'analyse du style de Jókai, sur le vocabulaire caractéristique du romantisme exagéré, sur les traits de caractère dialectaux, sur le style coupé, lequel s'est répandu à cette époque dans la littérature hongroise. Le génie peu commun de Jókai se révèle à ce moment dans son style.

A HALÁL-MOTÍVUM ADY ENDRE KÖLTÉSZETÉBEN PÁLYÁJA ELSŐ SZAKASZÁN 1905—1908 KÖZÖTT

1. Életrajz és halál-gondolat

A pénz s a szerelem mellett a halál volt az *Új Versek* s a *Vér és arany* Adyjának egyik legjellegzetesebb költői motívuma. Végigkísérte ez a téma egész életét, de az érzelmi forradalom időszakában, 1905—1908 között foglalt el leginkább centrális helyet. Később háttérbe szorult, más témaköröknek — az isten s a magány mondandójának — rendelődött alá, azok színezője lett, de itt még önmagáért állt: központi téma volt. Mikes Lajos szerint *A halál útjai* címmel 1904-ben külön ciklust tervezett már Ady s az érzelmi forradalom jellegzetes témáit maradéktalanul kibontó művében, a *Vér és arany*ban meg is született ez a sorozat: a magyar ugar, a pénz s a szerelem dalai mellett önálló ciklussá álltak össze a halál-versek is. Sőt: a kötet reprezentatív nyitó verscsoportja lett *A halál rokona*. S mélyen beette magát a gondolat más témakörökbe, a magyarság versekbe, a Léda költeményekbe is. A fejlődésszak majd egészére a halál árnya borult.

A téma uralkodóvá válását részben életrajzi okok magyarázták. Ady a maga tépett idegrendszerével jóformán mindig az elmúlás közvetlen szomszédságában, halálfélelemtől szorongatva élt. Már az ideges gyermeki lélekben feltört a rettegés. Az érmindszenti ház az ó-temető szomszédságában feküdt, s amint a későbbi író *Félelem és irás* c. cikkében feljegyezte: „Féltem a közeli temetőtől . . . s a házhíjának ajtajában mindig láttam a sötétben fehér, halott árnyék-rokonaimat ki- és besuranni.” Kődöt és babonákat kavart az érmindszenti ősz, s a gyermek-Adyt ezek vették körül. „Négy éves koromban a dajkám egy kis hitvány kalendáriumképet, egy kaszás csontvázat mutatott — írta *Katinkáig* c. önéletrajzi novellájában —. Azt mondta, ez a halál. Sikoltottam, majdnem epileptikus rohamok jöttek reám.” S ezek a rohamok, a halálfélelem idegrángásai végigkísérték egész életét. Öccse feljegyzései, de a saját vallomásai szerint is már kamaszkori lázongásait ezek színezték. Gimnázista éveit alatt sokat betegeskedett, nyugtalan köhögések vettek rajta erőt, s már ekkor felismerni vélte magán a tüdővész jeleit. „Ugyis csak egy pár évig fogok élni” — mondogatta gyakorta magáról. Beléivódott a halálra való kiválasztottság érzése, ez is fokozta a szokásos kamaszkori agresszivitást és zárkózottságot. Képzeltődsre mindig is hajlamos volt ez az élet. Nem csoda hát, hogy — mihelyst megérkezett az igazi betegség, a szifilisz — végleg a pusztulás bűvkörébe került.

1904-től kezdve folyvást a hamari végre gondolva élt Ady: úgy érezte, „közel kaszál” hozzá a halál. Ott melengette magában a híres párizsi jósnőnek Mme Thébesnek jóslatát, amely szerint „harmincéves korában vagy óriási sikere lesz, vagy megőrül”. Nemcsak verseiben tértek vissza szinte állandó fordulatként a keserű szavak: „S én meghalok”; nemcsak költői fogásként írta: „Testem röpitné könnyű szél — Hádesz felé” — ténylegesen is a halál pánikjában élt. Leveleiben arról az „egy évről” beszélt, „ami nekem legfőljebb még hátra van”. A nyugtalan önpusztító életmódtól megviselt idegek ekkor rótták ki rá az álmatlanság szigorú büntetését. „Zug a fejed, kerül az álmod” — írta magáról (*A nagy pénztárnok*). Elkezdődtek a „sorvasztó, álmatlan éjjelek”, a hézagos, kicsi, fel-felkiabáló nyugtalan álmok, a folyvást az ébrenlét mesgyéjén lengő „kis bomlott” szenderek. S ezek árnyékában megnagyobbodtak

mind a betegségek, a meggyötrött idegek fokozottabban jeleztek minden szenvedést. Min minden zaklatott idegzetű, veszélylátó képzelettel megvert riasztott élet: hipochonderré vált Ady Endre is. Beteges gonddal tartotta számon „éjenti köhögéseit”, „szíve halál-zörgéseit”, kis bajnál is „mindjárt a legrosszabbra gondolt”. Szabó Dezső szavaival szólva „mint gyászos özvegy a fátyolát”, úgy hordta „képzelt vagy igazi betegségeit”. „És én olykor vért köhögök” — írta még versben is (*Vén Faun üzenete*). Hol tuberkulózisra, hol rákra gondolt, s mint minden szellemi rangjára büszke ember: főleg a megőrüléstől félt. Leveleiből folyvást a halál előtt álló életek szomorúsága szólt. Lépten-nyomon ilyen fordulatok tértek vissza bennük: „Beteg vagyok nagyon”; „betegem és vigasztalanul élek”, „olyan napjaim vannak, hogy majd megőrülök”, „ideggörcsökben vergődök”; „a teljes idegrendszeri bomlás útján vagyok”, „nagyon beteg vagyok. Közel az idegek végző felbomlásához”; „borzasztóan rosszul megy nekem”; „abszolút mozgásképtelen és neuraszténias állapot fogott tarkón” stb., stb. Barátai „képzeldőt”, „túlzót”, „kacér, kérkedő beteget” láttak benne, nem hitték panaszait. Többnyire nem is voltak azok valódiak, a szorongó képzelet teremtette csupán őket, s nem a hihetetlen tartalékokat magában rejtő gyorsan regenerálódó szervezet. Ahhoz azonban a képzelt betegségek is elegendők voltak, hogy örökös didergésben tartsák a lelket, s az idegekbe véssék a halál gondolatát. Így lett Adynak — már csak életrajzi okoknál fogva is — „rokonává”, „komájává”, „jó szomszédjává” „Halál-úr”, akivel saját bevallása szerint is „negédesen” „sok hazug széppel, babonás okkal, állal” „nagyon is sokat” „szórakozott”.

Persze, az életrajzi háttér csak fogékonnyá tesz, de önmagában még mit sem magyaráz. Hiszen az igazán nagy költészet sosem biográfiai véletlenektől függ: belső szükségszerű mondanivalók fogalmazódnak meg rajta keresztül. Petőfi vagy Shelley költészetéből nemigen lehetett volna kiolvasni tudóbajukat, s Adynál is elapadtak pl. 1912—1914 közt a halál-versek, holott betegbb volt ekkor, mint valaha is: — mint a *Margita élni akar*-ban írta — a „hős vér-fazék” robbanásától félt. De a lélek ezekben az években harcba, az élet elé indult: hogy önmagát megfogalmazza, a halál témájára nem volt szükség. Pályája első szakaszán viszont olyan gondolati-világnézeti élmények munkáltak még Adyban, melyek kifejezésére kellett a halál. S a belső mondanók képpé tömörítését csak könnyebbé tette, hogy ott lesekelt a romlás a bomlott idegekben életrajzi értelemben is. Az igazi feladat azonban nem ennek a biográfiai esetlegességnek a regisztrálása, hanem annak a tudatosítása, felszínre hozása: mi volt az a mélyebb világnézeti-tartalmi élmény, mely centrálissá tette a halál témáját Ady lírájában. Ez a tulajdonképpeni választ váró kérdés.

2. A vádló-panaszló haláltól az átesztétizált halálig

Korán jelent meg Adynál a halál témája. Halál-vers volt már első igazi költeménye, az 1893-ban írt *Megunt élet* is. A „halálvirág kelyhét” vágyott megcsókolni benne a „mindenkitől elhagyott”, „boldogtalan”, „kimerült” tizenhatéves fiú. A romantika halálélményét Kölcsey, Bajza s főleg a fiatal Petőfi szavait visszhangozta ez a költemény. De mégsem csak másolás volt, az idegen öltözékben is érződött már a saját mondanó. Mögötte volt már ekkor Adynak első igazán nagy szellemi élménye. Magáéva élte Goethe Tassójából Eleonora hercegnő szavait: „Oh, miért hogy elmúlás minden szépnek sorsa a földön”. Ott feszengett már ekkor is benne annak az érzése, hogy kibékíthetetlen egymással álom és való: az igazi szépségnek nem válhat otthonává a föld. A *Megunt élet*ben már az innen eredő keserűség szólt. S az évek során az új élmények hatására a látókör szélesbedésével az otthontalanságnak ez az érzete nem szűnt meg, ellenkezőleg: mind határozottabbá ért. A romantika örökét tovább folytató századvégi halálköltészet befogadására a lélek megért.

A kiegyezés utáni évek dezilluzionizmusa központi helyre állította az elmúlás gondolatát jellegzetes, uralkodó témává tette a halált, s ide nyúlt vissza mint közvetlen szellemi talajba Ady Endre halálköltészete is. Történelmi légüres tér volt a hatvanhét utáni: magányba szorultan,

a tömegmozgalmaktól elszakadva, partra vetetten éltek a kor lázadói. A tett útját nem lelve tiltakozásuk a halál felé fordult, az elrontott étellel szembeszegezték az elmúlás képét. A kibírhatatlanak érzett világon így állhatott csak bosszút a meddőn szenvedő s meddőn lázongó tehetetlenség. A kiábrándulás, a pesszimizmus, a hajsolt korai halál, az öngyilkosság kedves becézett gondolatá, divatcikké vált. Mintegy a belső emberi nemesség jelévé lépett elő. A lélek passzív ellenállása, engedtlenségi mozgalma, egyfajta modern szatiagriha tükröződött ezen keresztül. Vádolt, panaszkodott a maga némaságával a sok kiégett élet, a sok akart, önkéntes vég. S ez a vádló, panaszló halál a költészetnek — két motívumon át is — szerves részévé nőtt. Megőlte a századvégi világfájdalom szerint a sivár valóság az emberben rejlő hiteket, vágyakat, élőhalottá változtatta a nemes érzékeny természeteket. Létrejött az élőhalottság motívuma. S szorosan ehhez kapcsolódva megszületett a halálvágy gondolata is. Hiszen a világ gyilkos merényére a tanácsstalanság nem harccal, helytállással, hanem a gyengék, elesettek örök fegyverével, tett nélküli tettel, a halál vágyával válaszolt. A haladó mozgalmak s a haladó gondolat erőtlenségének mintegy a tükröként a halálvágy és az élő-halottság gondolata a századvégi magyar költészet jellegzetes motívumává ért. S az *Új Versek* előtti Ady Endre művészetére is rányomta ez a maga bélyegét.

A halálnak a vágya jellemezte az induló Adyt. Úgy érezte, hogy a hozzá hasonló életek „nem illenek ebbe a világba”. Egyik legkorábbi cikke az 1898 nyarán írt *Nyári estén* az elmúlás szomorú poétáját idézte, azt a Reviczkyre emlékeztető imaginárius költő-figurát, „aki az álmodozást nevezte a boldogság előcsarnokának, az álmodot hívta menyországnak, s az örökös álmatlan, megsemmisítő nyugalmat az ember boldogságra hívó céljának”. „Filozófiája eredményeként” „a csendes elmúlás, az örök pihenés” villant fel legfőbb jóként az induló költő előtt, s a pihentető, békét hozó halál sóvárgása fölsírt verseiben is. Úgy érezte, hogy „a világ az izmos butáké” s várta „az élet éjszakáját”, „az örök csendes éjt” kérte „a megváltást”, kérte „a halált”. „Akiknek sírján halvány mécs lobog — A gyötrődést azok már elfeledték, — Mi sírva élünk, ők meg boldogok” — írta a fiatal költő halottak napján a temetők lakóiról. Mind a *Versek*, mind a *Még egyszer* kötet költeményeiben ott élt a kiáltás: „Hozsánna néked elmúlás”. (L. *Éles szemmel; Üdvözlét; Az utolsó részlet; Egyedül; A halottak; Októberben.*)

Bent fészkelte már az *Új Versek* előtti Adyban a hit, hogy az igazán értékes emberek, a „délceg, szépséges, szomorú sápadt trubadurok” valamennyien „a halál völgyénekei”. A kiválasztottak sorsának látta a váratlan, korai, az önkéntes véget. Mély együttérzéssel nézett az öngyilkos életekre. A magát vastag kék szalaggal lakása ajtajára felakasztó kis debreceni színésznek, Serfőző Zseninek az öngyilkossága éppúgy megrázta, mint Révész Bálinté, a nagyváradi „szép kapitányé”, vagy egy Veszeli Károly nevezetű „bús sápadt poéta-emberé”. Cikkét írt egy „ifjú” s „derék” nagyváradi ügyvédéről, Molnár Jenőről, aki önként ment a halálba csak azért, mert „a lelke szárnyalni tudott”. Elsíratta az együttes öngyilkosságot elkövető két szép bulyáki papkisasszonyt, Juliskát és Ilonkát. „Úgy rendelteték, hogy nem nekik való helyre plántálódjanak a nemes embernövények” — jegyezte meg róluk. Saját rejtett nosztalgiáira ismert az érzékeny lelkek magukkal végző tiltakozó mozdulatában. „Oda jutunk mind, ahova te” — hangzott a halott Serfőző Zseni felett a hírlapi gyászbeszéd. A lázadó tehetetlenség az *Új Versek* előtti Adyban felnövelte már a halálvágy legszélsebésebb válfaját, beléoltotta az európai szatiagrihának, az öngyilkosságnak a gondolatát. A *tő nevetett*, a *Halál a síneken*, a *meghívott halál* nagy kísértése korán készen volt. Fiatalon igenelte már a lélek a baudelaire-i dandizmus-vallásnak egyetlen szentségét — „seul sacrement de la religion du dandysme” —: az öngyilkosságot.

Halálvágyat tükrözött vissza az öngyilkosság eszményítése. De nemcsak azt. Belejátszott apoteozisába a vádló, panaszló halál másik jellegzetes motívuma, az élőhalottság gondolata is. Saját tiltakozó indulata vitte az öngyilkost végzetes tette felé, de afelé lökte a világ rosszasa is. Lázadó volt ő, s egyben áldozat. Sorsa saját tehetetlenségéről, de a valóság lélekölő kegyetlenségéről is tanúskodott. Az öngyilkosság gondolata a századvégi halálköltészet másik jelleg-

zetes motívumával, az élőhalottság képével is szorosan egybetartozott. Hiszen az élőhalottság valójában félbemaradt, végig nem vitt, metaforává oldott öngyilkosság volt. Olyan öngyilkosság, ahol a test ugyan életben maradt, de megfagytak az érzések, szenvedélyek, eltűntek a hitek és vágyak, meghalt a lélek, felnőtt a közöny. A teljes kiégettségről s céltalanságról vallott ez a motívum: a kiegyezés utáni kor tehetetlenségérzete tükröződött rajta keresztül. „Siralomházi lelkeként” ülték pl. „harminc év után” szemben egymással Vajda elrontott életű szerelmesei, élőhalottság jellemezte a Mont Blanc-ember magányos életét. S az jellemezte Reviczky Gyula részvétet, szeretetet kérő perditáját is: „Nevethetsz, járhat szíved tündökölve — Azért te mégis meg vagy ölvé” — írta az életet, a világot vádlón a magával rokonnak érzett lélekről a költő. S a fiatal Ady Endrénél is jellegzetes, örökké ismétlődő kép lett az élőhalottság. A *Fuimus* érzésével járt a századvégi Debrecen utcáin. „Bolyongok árván, temetetlenül” — írta magáról. Úgy érezte, hogy szíve „egy kiégett katlan. Nincs benne láng: csak penyel, semmi.” „Mi lett belőlem?” — tette fel a kérdést. „Temetői fejfa”, „emberek közt járró, e nem siratott bús élőhalott” — hangzott válasza. (*Félhomályban; Kihűlve; Temetetlenül.*) A lélek a szorító környezetben nem tudott létezni: élőhalott volt.

A századvég tehetetlenségéről valló, vádló-panaszló halálköltészetének volt folytatása Ady Endre halál-lirája az *Új Versek* s a *Vér és arany* időszakában is; a korábbi jellegzetes motívumok éltek tovább: változatlanul a halálvágy s az élőhalottság gondolata jelentette a halálköltészet tartópilléreit. Ez a folytonosság mindennél jobban mutatta, hogy inkább csak a lázadó indulatok nőttek Adyban a *Versektől* az *Új Versekig*: a tehetetlenségérzés nem szűnt meg, sőt erősödött: nem a tettet, a harcot — elsősorban a halál képét mutatta fel még mindig a lélek az elviselhetetlennek érzett élet ellen tiltakozásként. De a lázadó indulat növekedése — ha a lényegét nem is változtatta meg — a vádló-panaszló halál témakörére is rányomta azért a maga bélyegét. Belső tartalmaiban mind a halálvágy, mind az élőhalottság motívuma módosult. Az élőhalottság az önhalottság képének adta át helyét, a halálvágy pedig átesztétizált halállá változott.

Nemcsak egy hasonlat volt már az *Új Versek* Adyjánál az érzéktelenné vált, kifosztott élet megjelenítésére a halálnak a képe, a vád fokozódott: s a felzaklatott, nyugtalan képzelet ténylegesen is meghaltnak láttatta az ént. A *Versek* Adyja még Vajda *Harminc év után*jára emlékeztető élőhalottként ült a *Félhomályban* „a sírra ébredt vagy felett”, az *Új Versek* költője már valóban halottként feküdt „átok-városban” „egy vörös ravatalon” s holtan simultak itt egymáshoz a „két hajdani szeretők” (*Költözés Átokvárosból; Két hajdani szeretők*). Az élet elleni vádló panasz olyan kísérteties víziókat idézett meg, mint pl. *Egy ismerős kisiú*: „nevetve, holtan” jelent meg egy „beteg, merengő”, „édes kölyök” babonás éjeken az alvó ágya mellett; szelidségében csendes néma vád volt, jelezte a megtörtént gyilkosságot: megölte az élet az emberben rejlő tiszta jó gyermeket, az „ismerős kisiút”. Nem véletlen, hogy az élőhalottságnak önhalottsággá fokozott motívuma, ez a sajátos lírai kiélezés, annál a témakörnél fordult leggyakrabban elő, ahol legizibb volt a vád, legnyugtalanabb, legfelzaklatottabb a tiltakozás: a magyar ugar-verseknek szinte állandó kísértetéhez tartozott ez a kép. A nagy indulatnak nagy megjelenítő ereje volt. S a tiltakozás nem mindennapi szenvedélye tényleges halálként élte meg az élőhalottságot. Mintha egy valóságos halottal robogott volna pl. a Gare de l'Est-ről a vonat az éjbe, mintha valóban öltek volna „a daltalan szívek” s a vad pénzmaszagok. A fokozott lázadás elmélyültebb valóság-látása teljesebbé tette a lírai típusalkotást, megjelent a szélsőségesen kiélező kép: önhalottság lett az élőhalottságból.

Módosult a növekvő lázadó indulat révén az élőhalottság motívuma, de még lényegibb változás ment végbe a halál-vágy képzetén belül. Volt ahol a *Versekre* emlékeztetőn szólt még a halál óhaja: A *tó nevetett* c. költeményben pl. a kínpok feloldását ígérte elsősorban a „félelmes ölü”, „mélyvízű tó”. Az életbe való belefáradás kívántatta a hulló, önkéntes véget. De már ennél a versnél megfigyelhető volt, hogy mennyi simogató, melengető, szépítő jelző tolt a feledést ígérő „ringató ölü”, „szerelmes ölü”, „áldott karú”, „szent sírt” jelentő

tó ele. Nemcsak az élet riadalmi taszítottak már az elmúlás felé: a pusztulásnak önmagában is igézete volt: mágnesként vonzott. Nemcsak az életre mondott nemet jelentette itt már a halál: igent sürgetett mint magánvaló is. Varázsa, szépsége, mámora volt. Ady halál-verseibe is beáramlott az a fény s ragyogás, amely *A romlás virágai* halál-ciklusa óta az európai dekadencia költészetében oly ismerős volt. A vádló panaszló halál átesztétizált halállá változott.

Közös volt Baudelaire-nél s Adynál az átesztétizált halál élménye. A filológiai vizsgálat több szembeötlő kép-azonosságot is kimutathat (pl. víg halál; a halál: pirkadat, stb.). Mégsem közvetlen irodalmi hatásról volt itt szó. Hiszen 1901-ben nem ismerte még Ady Baudelairet, s már ekkor kigyúltak nála az átesztétizált halál ünnepi fényei: „minden világok világát”, a „hajnaltalan csodás világot”, „a nagy sötétséget, szent sötétséget” idézte *Éjimidó* c. versében. Nem irodalmi átvételből eredt hát a baudelaire-i halálköltészettel való rokonság: a közös világnézeti élmény, a modern romantikának: a modernségnek választott kiútja magyarázta a belső egyezést. Hiszen ahol a lélek — a megváltódást egyéni úton keresve — az unt valóság elől a szépség távoli álomvilágába menekült: szükségszerűen mágikus vonzóerővé nőtt ott a halál. Mert mind az esztétizáló, mind az avantgarde modernség dédelgetett álma, — mind a makulátlan szennyezetlen szépség, mind pedig a végtelent átélő teljes emberi lét — csak a valóságon kívül, mint nemlét volt elképzelhető. A nemlét birodalma a halál szigete — mint Böcklin festményén vagy a nyomában születő Reger-muzsikában — új Cytherivé, álmata, szelíd, csodás helyévé változott. A korábbi komor szürke halál megszépült: sugárzást kapott. Nem az élet tagadása volt többé, annak helyébe lépett: az új, az igazi, a tökéletes életnek tűnt.

A modernség álforradalmának belső természetrajzát mi sem mutatta jobban, mint a századvég passzív lemondó halálvágyának ez az észrevétlen változása: a rajongó ünnepi haláligenlés. Megoldást, kiutat ígért a modernség programja, de nem azt adott. Nem szűnt meg, agresszív, támadóvá fordult csupán benne a tehetetlenség. A meddőn lázongó lélek a korábban fokozottabban, úgy tagadott, hogy a végre, a pusztulásra még szenvedélyesebben mondta az igent. Ahogy Bowra találóan írta a fiatal Rilke halál-kultuszáról: mintha csak Avilai szent Teréz mámoros halálszerelme támadt volna újra. A hajdani spanyol misztikus apáca az istennel való egyesülést: a modernség kínzott megszállottjai pedig nyugtalan álmaik megvalósulását várták a haláltól. Annak titkoló, izzó sötétjében rejtett mindaz, amit az élet megtagadott.

3. A halál, mint az igazi élet: az átesztétizált halál

A halál jelentette mindenfajta magányos anarchisztikus lázadás, kiútkeresés — mind az esztétizáló, mind pedig az avantgarde modernség — számára az igazi otthont; biztató rév-ként az hívott, nyugalmat az adott. Természetes volt tehát, hogy átesztétizálódott, hogy „gyönyörűség éjszakájává”, „bús nagyszerű Sötétté” változott (*Ha szemem lefoglák; A holnap elébe*): látszólagos paradoxonok jelezték e megtörtént átértékelést. Olyan képzetek kapcsolódtak össze az elmúlás gondolatával, amelyek az addigi beidegzettségek szerint feleseltek vele. A hagyományos képhasználat általában az éjszakával asszociálta az emberi véget: a halál éjéről beszélt. Adynál viszont a „halál hajnaláról” esett szó; „a halál: pirkadat” volt. (*A Halál: pirkadat.*) Eltűntek a fogalom elől a zord, szigorú jelzők. Mintha csak az ókori mitológia fátylát eloltó, szép, sugárzó fiatal hőse, az orfikus szekta Thanatosza támadt volna újra: a halál úgy ragyogott. „Boldog tenger kedves hajója ő — A víg halál” — írta a *Ködbe fűlt hajók*. „Apátok hí jóságos: a halál” — hangzott *A fiaim sorsában*. „Jó barát legyen a halálom” — kérte *A nagy álom*. Víg, boldog, hí kedves, jóságos — gyűltek a jelzők a halál köré, hangulatukban feloldódott a pusztulás minden rémsége, s végbement a legnagyobb paradoxon: a halál léletté változott. A fogalmak értelme a visszájukra fordult: *A mese meghalt* c. költemény meséje pl. akkor halt meg, mikor életre támadt: az élet jelentette a halált s a halál az életet. S kifejeződött ez a változás a fogalomhoz társított mozdulatok átalakulásában is. Schöpfung Aladár figyelt

fel rá, hogy Adynál a halál nem merevségbe öltözött, hanem járt, tett-vett, cselekedett, mintha valóban élő lett volna. Hol lovakkal, de többnyire elegánsan, modernül vonaton, automobilon, hajón utazott, így vitte magával utasait. Amint Horváth János megjegyezte, az „örök vitetés” képzete tartozott hozzá. Könnyű, lebegő, lágy, ölelő sodrást ígért az örök sötétség. Mintha egy nagy utazási iroda levette volna az ember vállairól az önmagával való törődés felelősségét: gondtalan, pihentető kéjutazásnak tűnt a vég.

S ehhez az úthoz mindenekelőtt a szépség ígérete tartozott. Megszépítette a halál még a csúnyát is. „Megszépül szatír-arcom” — írta *Az utolsó mosoly*, *A Hortobágy poétája* mint „csodaszépre” „halálra, borra, nőre” gondolt. A motívumhoz a „szép” jelző társult. S szépek voltak a vele asszociált természeti színek is. Általában holdfény ömlött el az elmúlás tájain. „Holdvilágos fehér úton” ügettek a „Halál lovai”. „Holdas éjjel” nézett szembe a magányos virrasztóval a kis falusi temető, s „egy holdas éjjel” igéződött meg érzéketlen, gondok nélküli álmódó életre a „nagy éji mezőben” a platánfa is (*A Halál lovai*; *Közel a temetőhöz*; *A platánfa álma*). S az utazás kedvelt időszaka nem a komor, zord tél vagy a késő őszi, hanem „a sugaras, a bánatos őszi-idő” volt. Nem riasztó tájakon, „rőt őszi erdők”, szüreti illatok „vörös-kék szőlőlevelek” közt vitt a halál-út (*A Halál rokonai*; *Halál a sineken*; *Elillant évek szőlőhegyén.*). A békét jelentette ez az utazás. Nem véletlen, hogy a halál-bírodalmában játszódott a *Csolnak a holt-tengeren*, a legszebb Léda-idill. S a „könytelen sírást és a békét” idézte *A halál rokona* is. Szépségével, ünnepi tájaival s békéjével mint egy álmom, olyan volt a vég. Összekapcsolódott: már-már egyet jelentett Ady képzeletében a halál és az álmom. „Mindig örültem szépet akarok” — írta *A fiaim sorsában* a maga megálmodott, elképzelt verseiről a költő s ezeknek az „álmoknak” „örületeknek” a lélek kiméráinak a halál volt „hű jószágos” apjuk. „Szép nagy komoly álmoként” „altatlan álmoként” várta *A nagy álmomban* a lélek a halált. „Álmom” sújtotta a *Temetés a tengeren* hőseit, s észrevétlenül, mint egy álomba, oly könnyedén, lágyan ment át a halálba a *Párizs az én Bakonyom* üzőtt életű szegénylegénye is. Otthont ígérőn villogtak az átesztétizált halál pompájában a szépség, a béke, az idill színei, intettek az álmom fényei. Az élet a halál vonzási körébe került. A költő „a halál rokona” lett.

Tóth Árpád Ady „legrikítóbban beteges és finomkodó” írásának tartotta *A halál rokonát*. S joggal. Ady valóban ebben a versében volt leginkább „osztrák—magyar” költő: a „monarchikus” dekadencia erre a művére nyomta rá leginkább a maga bélyegét. Nem véletlenül emlékeztetett — ahogy Vajthó László felfigyelt erre — a „bécsi Baudelaire”-nek, a napi divatot túl nem élő Felix Dörmann egyik versére ez a költemény. Nem mintha Ady ismerte volna Dörmann *Was ich liebe* c. versét, de körülvette őt is az a légkör, amely ezt a költészetet meghatározta; körülvette az élvezet, barokkizáló, operettes, „monarchikus” világ. Egy olyan társadalomnak volt itt része az irodalom, melynek már csupán a katonatiszti és a bürokratikus tartás adott valami valóság-látszatot, de hiányzott belőle minden igazi belső tartalom. Valóban a musili Kákánia volt ez: korszerűtlenség rejlett mindenütt. A formát kellett itt fetisizálni ahhoz, hogy a realitásnak legalább az illúziója megmaradjon. Kedvezett ez a társadalom az esztétizáló dekadenciának s főleg kedvezett az átesztétizált halál gondolatának. Hiszen ha Lehár-muzsikával s keringő-dallamokkal elvegyülve is, de a Monarchia egészét átlengte már ekkor a vég könnyű mámore: a halál ígézetét árasztotta ez az élve pusztuló túlrejt világ. Nem véletlen, hogy innen nőtt ki Brežina, Przybyszowski, Beer-Hofmann, Schnitzler, az ifjú Rilke, vagy a *Der Tor und der Tod* c. dramolettet író fiatal Hofmannsthal művészete. Nemcsak a fekete-sárga szín, a bürokrácia s a K.u.K. hadsereg tartotta össze ezt a világot, hanem a dekadenciának ez a sajátos, végsőkéig lágyított, elomló válfaja is: a *monarchikus dekadencia*. S ennek a környezetnek a hatása alól nem vonhatta ki magát a fiatal Ady sem. Felerősítette ez benne az egyébként is meglévő fáradt, lemondó hangulatokat. Következetesebben vitte végig így az átesztétizált halál gondolatát; a halál jegyében értékelte át az életet is; megírhatta *A halál rokonát*.

A szapphói vers kemény veretét idézte a strófaépítés, de ebben a klasszikus reminiscenciákat ébresztő keretben puha, fátyolos bánat szólt: a külső forma és a tartalom ellentmon-

dása már önmagában is jelezte a bizzar mondandót: határozottságot mímelt a gyengeség. Keményen csaptak le az adóniszi sorra emlékeztető kurta strófavégek, monotonul, kihívóan ismétlődött a „szeretem” szó. De csak a formának ez a néhány mozzanata mutatott erőt; egyébként minden távozott, lefelé hullott. Negatív jelentésű szókincs határozta meg a költeményt. A tűnőt, az elmenőt, a hervadót, a bánatot, a szomorút, a kísértetiesen intőt, az elutazót, a lemondót, a menekvőt, a csalódottat idézték az igék és a névszók. S hullást, átmenetet, eltűnést idéztek a természet színei is: a télt éreztetette *dér-esős hideg hajnalaival* a sugaras ősz. S a hullás, a pusztulás a vers során mind közelebb jött s mind átfogóbb lett. A *közelítés* és a *felnövesztés* határozta meg a költemény szerkezetét. Az első három szakasz közelített: a halál mind inkább premier planba került; a *tűnő szerelmen*, a *beteg rózsákon*, a *hervadva vágyó asszonyokon*, s a *bánatos ősz-időkön* át mind közelebbivé vált a vég, míg végül a *szomorú órák kísérteties intő hívásában* meg is érkezett. A következő három szakasz pedig felnövesztett: a pusztulás birodalmát fogták mind szélesebbre a képek. Konkrét érzékletes jelenségektől tárgult a kör az általánosító elvontságok felé, az *elutazóktól* és *hideg hajnaloktól* ment a vers a *lemondás*, a *sírás*, a *béke* felé: míg végül a világ egésze a halál ölelésébe fért. Közel került s mindent elnyelővé nőtt a pusztulás. A lélek a szakadék szélére ért. De ez a szakadék nem taszított: vonzása, mámore, boldogító szédülete volt: a költő értett hozzá, hogy kedvessé, lágygá tegye a beidegzetten komorát, fájót.

Az eufemizmus jelentette a versben az uralkodó stiláris tendenciát: az volt a jellegadó. Könnyű, lágyító körülírások s melengető jelzők burkolták a komor, ijesztő tartalmakat; „aki elmegy” mondta a vers a „meghal” helyett; hervadó nőkről beszélt öregedő asszonyok helyett; a rideg fagyasztó télnek egyelőre csak a dér hozta üzenetét, s a kísérteties szomorú órák sem riasztóak, ellenkezőleg „játsziak” voltak, intettek barátilag, a halál pedig a „nagy” és „szent” jelzőt kapta meg. Az enyhítés igénye szabta meg a kompozíciót is. „A világot” kemény csattanó szavában kihangzó, tragikusra szélesbítő szerkezetet letompította az utolsó versszak: a keretező strófaismétlés. S halk, puha szépítő szomorúságot vitt a versbe a sajátos érzés-keverés: a részvét érzetével párosította mindvégig a költő a pusztulás szerelmét. A „szeretem” szónak egymásba átváltó kettős értelme volt: mohó, igenlő, vágyat és simogató sajnálatot egyszerre hordott: a részvét lágyító érzete is benne volt, s ez is segített enyhíteni, „humanizálni” az elmúlás embertelen mohó igenlését. Sajnálnivalóvá s így emberivé vált, aminek félelmet kellett volna ébresztenie. Elérte célját az akart enyhítés: otthon érezte magát a lélek a pusztulás szélén. Az átesztétizált halál hódított. Már nemcsak halál volt ez: az életbe is benyúlt; a megsemmisülésre a modernista tehetetlenség valóság-tagadó fájdalomla már élve felkészült: Ady költészetébe jellegzetesen dekadens tartalmak áramlottak be.

A *halál rokona* tendenciát jelzett. Megszépültek az átesztétizált halál ígézetében az életnek az elmúlás körletébe tartozó részletei, vonzottak az érintkezési pontok, az átmenetek, ahol mintegy egymásba ment át a lét és a nem-lét. Az élet és halál közötti senkiföldje a lélek kedvelt tartózkodási helyévé vált: rangot s veretet kapott a betegség. Mint a dekadens költészetnél általában, az *Új Versek* és a *Vér és arany* Adyjánál is az emberi finomság, érzékenység, belső kulturáltság jele lett a kór, a testi gyengeség; szégyennek, közönségességnak, durvaságnak tűnt az egészség. Ugyanaz az Ady, aki később a *Költők tavasszal énekelnek* c. versében daccal hirdette, hogy az élet „sohasem csüggeteg” s „csak az élet ellentmondása. — A beteg” — egészség és betegség polémijában ekkor még az utóbbi oldalára állt. Készen panaszolta, hogy Musset „az éjszakák beteg lovagja” nem kell már az új idők poétáinak: „Nekünk már csak az egészség kell” — írta megvetően. A finom, érzékeny életet megnyomorító, „vad egészségű” emberekkel szembeállította az aludni nem tudók, a bromidiával élők titkos közönségét. Az emberi méltóságot és előkelőséget elsősorban náluk kereste: a betegség gyermekének tartotta a legfontosabbat: a szellemet, a művészetet és a gondolatot is „Elkuruzsolni az idegrendszerem kiválóságát nem engedem” — kiáltotta oda a *Vörös felhők alatt* c. novella orvosának a beteg idegrendszerek színes, sűrítő, nyugtalan álmaiban élő művészlelkű főhős. Úgy érezte

Ady, hogy a komplikált idegéletben „kezd dadogva jelentkezni bennünk a jövődönnek felsőbbrendű embere”. „Szenzibilitásom... a legelőkelőbb művészi tulajdonság,” — írta magáról. „Halálfának” látta a kultúrát, amely idegbajok sűrűjéből nőtt ki: „a civilizáció az ember-egyedek betegségének virulens összetétele, egy Halál-fa, mely virágzik” — vallotta a *Magyar Pimodánban* s „kellő időben megérkezett vérhaj... termékének” tartotta a zsenit.

Az átesztétizált halál költője számára kitüntető, értékelő jelző lett a beteg. Azonos sorba kerültek a „bölcsek, poéták, betegek” (*A halál rokona*). „Sejtő, beteg és finom a dalod” — írta magáról a *Menekülj, menekülj, menekülj* c. versében „Hunnia úri álmodója”; Léda „beteg csókú” szerelmét, „meleg, beteg, szegény szívét” dicsérte az *Ima Baál Istenéhez* és *A Léda szíve*. Megszépült minden fáradtság, minden passzivitás, hiszen az élet harc és tett; a halál viszont ön-elengedés, vitettség. Nem voltak ekkor cselekvő hősei Ady lírájának. Nem a férfias: az asszonyos életek jelentették számára az eszményt. Tóth Árpád vette először észre a Nyugat íróiról szólva, hogy „az egész új lírai mozgalomnak volt valami egyetemesen nőies lágyságú jellege... Magának a zord keménységű és férfiaságú Adynak is sok halk és asszonyosan könnyes verse íródott akkoriban” — írta. „Asszony-léleknek” „áme feminine”-nek nevezte magát Ady. Asszony ölébe hajtva fejét felsírt benne a fáradtság és az emlékezés: „Egykor nagy asszonyként bolyongtam —, Forró és buja tájakon, — Álmatagon” — írta *Ha fejem lehajtom* c. versében. A halál vonzaskörébe került, önmagát elengedő, álmatag, puha panaszos élet igényét jelentette az asszonyos élet intenzív vágya. Pört jelentett ez azzal a világgal, mely „nőférfiasító” volt, s amely pusztítja, eltíporja a „szegény, elasszonyosodott” életeket. Az emberi érték egyik főismérve lett a küzdeni nem tudók, fáradtak, lemondók örök fegyvere a sírás, a könny.

Kedvtelvé idézte — s sajátjává élte az ekkori Ady Musset sorait: „Le seul bien, qui me reste au monde Est d'avoir quelquefois pleuré”. „A könny, ami megkülönböztet bizonyos embereket a többi emberektől s ami őket magasrendűekké teszi” — jegyezte be párizsi noteszébe. A sírni-tudásban látta ekkor Ady a maga egyik legfőbb költői erejét. Hisz jött előtte — mint írta — „Még sírni sem sírhattak szépen”. (*Beszélgetés egy szekfüvel.*) A gyengeség is a jellegzetes adys daccal szólt, a sírásnak itt gögje, öntudata volt. Hiszen a közönséges világ ellen ezzel küzdhetett csak a halált igazi otthonának érző kivételesség. Larmoyant jelleget lopott Ady lírájába ez a beteges, szenvedő érzékenység. Nemcsak Léda volt a „könnyek asszonya”: az *Új Versek* és a *Vér és arany* kötetnek folyvást visszatérő szava lett: a sírás és a könny. *Álmodón mámorral, könnyes szemmel, könnyes göggel, ... vén könnyeket ejtven egy pergamentre, három őszi könnyecseppel, a csókok és könnyek alkonyatán, könnyes csókkal és csókos könnyűvel* éltek a versek lírai hősei. A *sírókat* szerette Ady. *Víjjogva, sírva* szállt a héjamadár, *nappalba sirt be* minden csókos est, *sírva szaladt* az oda nem érő vágy, a *sárban sirt* a ledőlő Olymp.*

A biedermeier romantika óta nem hullt még annyi könny a magyar irodalomban, mint az érzelmi forradalmárnak, Ady Endrének a verseiben. Asszonyos lágysággal telt meg a költészet. A halál birodalma kiszélesedett. A pusztulás áramló varázsa megszépítette az élet halál-zónáit is: a magukat elegendő, asszonyos, fáradt, síró, beteg életekre fény vetült; a lélek a bomlás, a romlás, az erőtlenség minden jelenségétől megigéződött. Otthonra lett, de ugyanakkor el is vesztette önmagát. „Az Élet és a Halál nagy szomszédságát” érezve — mint a költő írta — minden ingóvá, bizonytalanná vált. „Bizonytalan minden. Az életünk, a halálunk, a szerelmünk, bátorságunk, a hazafiságunk” — hangzott a szava. Elrelativizálódott, ellényegtelenedett teljesen a világ: eltűnt minden cél, minden fogódzó, dekadenciába hullt az egyéni lét.

* A könny s a sírás motívumával kapcsolatban idézett versek: *A könnyek asszonya*; *Jártam már Délen; Délibáb-ösöm Kód-városban*; *A befalazott diák*; *Három őszi könnyecsepp*; *A fehér csönd*; *Egy párizsi hajnalon*; *A Halál rokona*; *Héja-nász az avaron*; *A másik kettő*; *Félig csókolts csók*; *Géme az Olimpusz alatt*.

4. Párizsban járt az ősz: idill és tragédia

Visszajára fordult az átesztétizált halál gondolatában az individuum magányos lázadása. A tehetetlenség tiltakozásából csak a tehetetlenség maradt meg: a tiltakozás belenyugvássá, behódolássá, fegyverletétellé változott. S ha valakinek, hát Ady Endrének meg kellett éreznie ezt. Hisz ő elsősorban nem menekülő, hanem lázadó volt: érzelmi forradalmár. Ha a megváltódást még egyéni utakon kereste is: tiltakozó indulatát már tudatosan társadalmi okok fűtötték. Az individualizmus arisztokratikus gőgjével telítve is: ott munkált benne a társadalmat látó felelősségérzés. Ott élt benne a „mégis” daca, a „mégis” morálja, a bele nem nyugvó morális kevélység. Nem volt még elég ez az etikus dac ahhoz, hogy a modernség individualista kiútját végleg elvetve áttörjön a halál bűvkörén: de ahhoz elegendő volt, hogy a pusztulás varázsának észrevegye riasztó fonákját is. Az átesztétizált halál ígézetében élve is meg tudta látni Ady a halál-igenlés felelőtlenségét; meg tudta látni pl. — ahogy Az Ópium c. cikkében beszámolt róla — a *Lutin* matrózainak a tragédiáját.

Francia tengeralattjáró volt a *Lutin*, s elsüllyedt, mert a kapitánya ópiumot szívott; matrózainak meg kellett halniuk, „mert olyan valaki parancsolt nekik, akinél már összefolyt a két legnagyobb mindenség a létezés és a nem-létezés”. „Ez megrendítő akárhogy nézzük — fűzte hozzá a történethez Ady —. Hiszen nem a Quincey-ké s nem a Baudelaire-eké mégsem ez az élet. Nem a mienk, akik esetleg tagadjuk, becsmételjük s könnyen levetjük. Hanem akik szeretik s ezek vannak többen, sokkal többen. És megrendítő, hogy az élethez ragaszkodók sorsa, hányszor van az életet nem becsülő kezekben. Ez gyalázatosság. Jogunk van mindenféle ópiumokban keresni az élet gyógyszerét, de csak a magunk bőrére.”

Többször szám első szemében fogalmazott cikkében a költő. Mintegy jelezve, hogy még nem mint a dekadencia ellenfele, hanem mint annak hitvallója, nem mint az élet szerelmese, hanem mint a „halál rokona” beszélt. Nem kívülről — belülről bírálta saját típusát. De ennek ellenére is vallomás-erejű volt ez a kritika. Az érzelmi forradalom individuális kiút-keresésének ellentmondásossága tükröződött benne. Megmutatkozott, hogy ha a halál felé futott is a maga reménytelen meddő lázadásában a magányos egyén, de végső soron mégiscsak lázadásról volt szó: a lélek mélyén ott élt — a céltalan menekvést mintegy korrigálón — a felelősségérzés. S ez fel tudta mérni az átesztétizált halál gondolatának valódi tartalmát. A vég motívuma kettős arcot kapott: az átesztétizált halál értelem-fosztó, nihilt jelentő halállá, a céltalan élet céltalan halálává: *abszurdizáló halállá* változott. Nemcsak ringató menedéket jelentett, de egyben vádat is. Szembenézve vele a pusztán élvező-szemlélődő élet — az esztéta élet — érezni kényszerült a maga nyomasztó értelmetlenségét. A dekadenciának nemcsak ernyedtsége, békéje, csöndje, de vádló, felkavaró komolysága is volt: az önmagával eltelt rezignált, idilli dekadencia tragikus dekadenciának adta át helyét.

Az esztétizáló s az értelem-fosztó halál kettősségét szem előtt tartva lehet csak igazán megérteni olyan verseket, mint pl. *Párizsban járt az Ősz*. Két részre szakadt hangulatilag ez a költemény. Más törvényeknek engedelmességet az első két szakasz s másoknak az utolsó kettő. Az első részben a halság, a lágyság, a nyugalom uralkodott; az szabott formát. Nesztelenek, elomlók, simulók voltak a mozdulatok: „szökött” „suhant” az ősz, „ballagott” a költő; hangulattá oldva „kis rőzsedalokként” égtek a szenvedélyek. A szófajok közül a melléknévek álltak előtérben, a második részben mindössze két melléknév akadt, itt viszont hét volt a számuk. Szabályosan, az ötödik szótag után felezték a sorok, egyenletesen oszlottak el a rövid szótagok: ringattak a ritmikai vezérmotívumot jelentő creticus-ok, choriambusok.

A második részben minden tépettebbé, zajosabbá, megkavartabbá vált; az egyensúly megbomlott. Ha előbb a halság, itt már a zajgó nyugtalanság parancsolt. Mintegy a vers szerkezeti irányát jelezve „nyögő lombok”-ként tértek vissza az utolsó sorban a kezdeti „halk lombok”. Sietős, hirtelen mozdulatok, lármás indulatok tépték a csendet: a Nyár „hőkölt”, az ősz „szaladt”, a levelek „röpködtek”; bevágott két hangutánzó szó („züm, züm”); az első

részben még „ballagni” lehetett, itt már a hiányos mondatként álló „egy perc” izgatottsága, váratlansága uralkodott. S rikítottak, szélsőségekbe csaptak, a remegés, a kacagás, a nyögés kiélező skáláján mozogtak az érzelmek is. A világ idegessé vált: végletek közt mozgott. A szó-fajok közül az igék szerezték meg a hegemoniát, az első rész hat igéjével szemben — az igeneveket is számítva — itt tizenegy állt. Mozgóbbá vált a nyelv. A mondatok száma majdnem azonos maradt, de az első részben csak három főnév szerepelt alanyként (az én, az ősz, s a dal), a második részben megkétszereződött a számuk: majd minden mondatnak más alanya volt; mint a mozgóképeken gyorsan, ugrálón változtak a beállítások. Hol az ősz, hol Szent Mihály útja, hol a falvelek, hol a perc, hol a nyár, hol pedig a költő állt alanyként. A hangok zenéje vibrálóbb lett, az első részben szépítő alliterációk ringatták a verset („füstösek, furcsák, búsak, bíborok”): itt szabálytalanul, a mélyben recsegték csak a gyakori r-ek, s érdes muzsikát adtak a túlsúlyban lévő zöngétlen hangok. A cezura szabálytalanná vált: általában nem feleztek többé, hanem kapkodva idegesen osztódtak a sorok; nem helyezkedtek el arányosan: összetorlódtak a rövid szótágak. Az első rész ciklikus anapestusokkal futó jambikus sémáját choriambusok és creticus-ok zenéjére is át lehetett még szerelni: ez itt lehetetlen volt; zihálódobban, kihagyásosabban rohant a ritmus. Nemcsak a logikai-grammatikai tartalom, a nyelvi megformálás is jelezte, hogy az első és a második rész közé az „elért az ősz” baljós mozdulata választó vonalat húzott: tragédiába ment át az idill.

Az elemzés általában a halál gondolatának becsapó hirtelenségével szokta indokolni a két rész közötti hangulati eltérést. Egyet azonban figyelmen kívül hagy ez a magyarázat. Megfeleldeznek róla, hogy a halál sejtelve nem a második részben tűnt fel, már az első két szakasz idilljében is adva volt: „arról hogy meghalok” — szóltak a dalok: a lágyság, a csönd, a béke is a halál árnyékában várakozott. Nem élet és halál, hanem a kétfajta halál, az átészttétizált és az abszurdizáló halál nézett itt szembe egymással; a dekadens szépség ringató, zsongító hangulataiban élő lélek érezte meg a vágyott halál riasztó visszaját. Az első részben az elmúlásnak még fénye, ragyogása volt, egy diszparát halmazás a láng és a szomorúság színeit keverte egybe, „füstösek, furcsák, búsak, bíborok” voltak a dalok; a második részben a pusztulásnak már csak baljós tragikuma látszott, az ősz a maga „tréfás faleveleivel” gúnnyal, fölénnel fentről „kacagott”: óriás közönybe vetve remegett a világ. A felszín halállal kacérkodó lágyság, elomló hangulatai mögül feltört az élet értelmetlenségének tragikus érzése, látszott a megoldatlanság. A modernség halált ingenlő hazard kalandjába tragikus pátoz vegyült.

1906 augusztusában, Párizsban írta Ady a *Párizsban járt az Ősz*t. Ez a minden emlékezés szerint feledhetetlen, fénylő, játékos párizsi nyár váltotta ki a versnek a gondolatát. „Ennek az 1906-os nyárnak őrzöm máig legszebb emlékét” — írta évek múltán is Bölöni ezekről a hónapokról: „boldog, gondtalan gyönyörűséges élet volt ez”. S mégis, mögötte leskelt a szomorúság. Nagy hőség uralkodott Párizsban azon a nyáron, de olykor egy-egy esős nap is közbeszólt. S Bölöni szerint egy ilyen napon a Bois ázó fái közt kocsikázva született meg a költői ötlet, s a Szent Mihály út közelében, szemközt a Luxembourg-park nyári fáival, a kis Gambrinus kávéház teraszán kapta meg a vers a végső formáját. Egyik leghangsúlyozottabban párizsi költeménye volt ez Adynak, nemcsak keletkezési hely szerint: költőileg is. A Párizs szót emelte ki a cím, ezt dobta élre egy merész inverzió, a város két jellegzetes konkrétnak, a Szajná és a Szent Mihály útját idézte a vers. Hozzáartozott itt Párizs a mondandóhoz, formai elem volt, hangsúlyozott jelenléte a vers igazabb megértését segítette elő.

Művészként, a szépség emigránsaként érkezett 1906 nyarán Párizsba Ady, a megváltás ígértét jelentette számára ez a város, az újkori Athént; a „modernség” békítő, feledtető otthonának tűnt. Olyan versek, mint *Párizs*, az *én Bakonyom*, *Absolon boldog szégyene* tanúskodtak erről. „Hív majd a Szajna s egy csöndes éjen — Valami nagy-nagy, — Bús semmiségbe beleveszek” — írta a *Párizs*, az *én Bakonyom*. Az átészttétizált halál önmagát elengedő, fáradt, lemondó hangulataiba vágyott elveszni a Duna szökevénye. S ezt a hangulatot vitte versebe a *Párizsban járt az Ősz* is. Ezért villant fel benne egzotizálón annyi távoli párizsi fény. A Szent

Mihály útja a Quartier Latin szívében feküdt, diákok, kis kávéházak, könyvkereskedések inkább köznap, mintsem ünnepi helye volt, magyar szemek számára mégis örökre Párizs legfénylőbb útja lett: a költői képzelet egy el-nem múlt nyár tündéri ragyogását terítette fölé. Az ünnep, a béke, a rév Párizsának jelképeként költözött versbe a Boul' Mich'. Lobogtak Párizs varázsos színei, de csak azért, hogy érződjék mögöttük a céltalanság, a reménytelenség. Párizs sem lehetett menedék, ide is beszökött az ősz: Szent Mihály útján nyögő lombok alatt a semmibe bámolt az emberi lét.

A tegnapkal indult múlt idővel kezdődött a *Párizsban járt az Ősz*. S jelen idővel fejeződött be: a mához ért; „tegnap beszökött” hangzott az első, s „én tudom csupán” szölt az utolsó rész. Már-már mint emléket mondta a költő a Szent Mihály úti eseményt. A szerkezeti egység megteremtésére kellett ez az Adynál szokatlan, visszatekintő időkezelés. Ő általában nem emlékezett, hanem cselekedett, megélt, jelen időben beszélt. Itt viszont szüksége volt a múltra. Az emlékezés révén könnyebben tartódott meg azonos dalkeretben a két ellentétes előjelű rész; a hangulati feleselés ellenére sem volt szerkezeti törés: az idill és a tragédia — az időbeli távolyítás révén — egyazon versbe fért. De a kompozíciós szükségleteken túl tartalmi okok is megkivánták a múltból a jelenbe haladó időkezelést. A két fajta hangulat értékrendje fejeződött ki rajta keresztül. A „füstös, furcsa, bús, bíbor” dalokat zengető halállal, az átesztétizált halállal szemben a tragikus halál, az értelmetlenség volt a jelen. Az volt a döntő. Egy percig tartott csupán a nyárban az ősz, mégis a tőle kiváltott döbbenet volt az állandó. „Én tudom csupán” húzta alá a kitett személyes névmás, s a „tudom” kopársága a bizonyosságot. A morális felelősség nem engedte meg a dekadencia elomló hangulataiban való játékos elveszést. A költő szorongva élt: az emberi lét végzetes komolyságát tudatosítva szölt a költemény. Az átesztétizált halál egyben abszurdizáló halál volt. A modernista dekadencia álmegoldásaival szemben az élet megoldatlanságát jelző nagy kérdőjeleként feltűnt a nihil, az értelmetlenség.

Kitörés volt ez a dekadenciából? Semmi esetre sem. Ellenkezőleg: végzetesebbé, sorszerűbbé vált a tehetetlenség. Nem szűnt meg, csak a semmihez ért az individuális kiütkezés. S mégis — ellentmondásosan bár — a dekadencia kiteljesedése egyben annak kritikája is volt. A játékos — esztétizáló-idilli — dekadenciával szemben mintegy „etikus”-tragikus dekadencia volt ez. Éppúgy, mint Dosztojevszkijnél és Kafkánál lelkiismeretet kapott az ernyedtség. A megoldatlanságban nem áltatta magát többé azzal a lélek, hogy megoldáshoz ért.

5. A halál mint a lét értelmetlenségének tükré: az abszurdizáló halál

Nem a halál félelmétől: az élet reménytelenségének, kiüttalanságának megérzésétől kaptak tragikus pátoszt Ady értelem-fosztó, abszurdizáló halál-versei: nem a pusztulás — az élet üressége riasztott bennük. Egy halál árnyékában, Léda anyjának temetése után, született meg pl. a híressé vált *A fekete zongora*. De a halál csak ürügy volt: valójában a lét kiszámíthatatlansága, őrlő szeszélye tükröződött a versnek a mélyén.

1907. július 3-án halt meg Váradon özv. Brüll Samuné, született Itern Cecilia, Léda édesanyja. Léda ekkor már állapotos volt: távirat hívta haza Párizsból Magyarországra. Ady aggódva utazott elébe. Bécsben a Westbahnhofon várta Medve Miklóssékkal együtt, s onnan kísérté le a temetésre. Végignézte a szertartást, végignézte Adél fájdalmát. Léda feljegyzései szerint fel-felzokogott ő maga is, tépettek voltak az idegei: rossz előjelnek tűnt ez a halál: „Most nagyon-nagyon kétségbe vagyok esve. — írta barátnőjének Párizsba Léda —. Nem is tudom, hogy és mint lesz. Hogy nem kaphattuk meg ezt a boldogságot, mit a gyermek által reméltünk, zavartalanul... Úgy vagyok, mintha minden összedől volna előttem.” S így érezhette ezt Ady is. Így térhetett vissza a temetés után Váradról Pestre. S mint ezen a nyáron általában mindig, Vésziék nyaralójában Dunavarsányon töltötte ekkor is a hétvégét. Estefelé, az ottani parkban, a kerti asztalnál versíráshoz készült; szokásához híven mellette állt a bor. Bent a lakásban az egyik Vészi-lány, Lenke hegedült, s az értelmetlen döbbenetekre

beállított lélek mint valamiféle rejtélyre figyelt az áradó hegedűszóra. Kapcsolatot és összefüggést nem keresett: mintha titokzatos, távoli helyről jött volna a zene. Régi, céltalan, ostoba éjszakák hangulatát szívta magába; „sötét rossz lebuja” emléke kísértett: a nagyváradi bodegában hányszor húzta hajnalig Vak Gyula; az Ó utcai „kakasos ház”-féle nyilvános házakban vak zongoristák verték hangszerüket. Feltolult minden olyan zajos, régi emlék, hol önmavesztőn, reménytelenül, züllésbe hulltan sodródott a lét. Kedvező volt rá a pillanat: Az alkonyi kertbe becsapó zeneszó az élet céltalanságának, kiszámíthatatlanságának szimbólumává nőtt. Megszületett *A fekete zongora*.

Vicclapok örökös témája, az értelmetlenség riasztó minta-verse lett ez a költemény. Nem utolsósorban Ignótus híressé vált paradoxona miatt. „Akasszanak fel, ha értem. De akasszanak fel... ha hat-hét irodalomban sok vers akad ilyen egész értelmű, ilyen mellet és elmét betöltő teljes kicsengésű” — írta a *Vér és arany* kötet megjelenése után a Magyar Hírlapban a verset nagyon is jól értő Ignótus Hugo. Mint általában mindig, az elegáns, szellemes fordulatot többre becsülte itt is a pontosan megfogott igaz gondolatnál. Az életnek erre a zseniális rögtönzőjére mindig is jellemző volt valamiféle problémákat elhárító, játékká oldó okos könnyedség: a stílus nála már-már világnézetet pótoló, wilde-i típusú paradoxonokkal szerette megoldani a legnehezebb, legbonyolultabb kérdéseket is. Ötlet-filozófiája azonban ebben az esetben visszavágott rá: a szellemes baráti szó akaratlanul is Ady ellen lett érv. Az idézett részlet első mondata szállóigévé vált: *A fekete zongora* az értelmetlenség modell-darabjává csúfult. A rajta való viccelődésben azonban nem Ady Endre s nem is Ignótus, hanem a századelő félfudális magyar társadalmá lepleződött le. Tragédiák készültek a mélyben, fegyverkeztek már a huszadik század eljövő borzalmái, s ez az önmagával eltelt, szűklátókörű, operettes világ illidt akart, s nem értette *A fekete zongorát*. Nem pusztán egy verstől: korától maradt el.

Allegória volt *A fekete zongora*, de a sajátos, adys látomásos allegóriák közé tartozott; azok közé a versek közé, melyekben egy nyugtalan, ideges vizionáló látás szétvetette, több szólamúvá, sejtetővé tette az eredeti közvetlen jelentést. A versben ott derengett a látomást elindító allegorikus kép; az a kép, amely számtalanszor s többek közt Arany egyik költeményében is felmerült már — jóval Ady előtt. „Ez az élet egy tivornya” — írta Arany János s ez a gondolat élt ott az Ady-vers mélyén is. De míg Aranynál a maga okozati összefüggésében, logikai rendjében bontakozott ki a kép: Ady vizionáló látása mindent összekuszált. Nála nem a logika, a szabadon engedett képzelet adott törvényt.

Mint a szintetikus kubista festményeken: részeire hullt itt az eredeti téma s egy teljesen új képet rakott össze a fantázia a szétszórt elemekből. Új összefüggésekbe kerültek a duhajkodó éj különféle mozzanatai. Egy metonímia abszolutizálódott: a tivornya egyik részlete, a zongora az egész helyett állt s megszemélyesítések révén kísértetiessé nőtt, a középpontba került. Minden vele kapcsolódott össze: a mulatók kusza hangzavara, a sírás, nyerítés, a „vak mester” tépő-cibáló keserősége, az egyén hangulata, a fejfájás, a szem könnye s a le-fölhorgadó sírva vigadást jelző „tornázó vágyak tora”. A megteremtett új összefüggések s az őket erősítő refrén-szerűen ismétlődő mondat révén („Ez a fekete zongora”) jóformán már csak a fekete zongora látszott; a maga titokzatosságával; hangsúlyozott feketeségével mindenre ráborult.

Ez a képet szétbontó s változott szerkezeti rendben újból összerakó — transzformáló látás azonban a vízió mozgásának csak az egyik irányát jelezte: másfelől — ezt kiegészítőn — adva volt egy sajátos jelentés-montírozás is. Elmosta a vers menetében a rohanó látomás a határt a hasonló s a hasonlított között, különféle stílári eszközökkel egybeolvastódott a kettő. Ha tivornyan — szokás szerint — bor ömlött a padlón, itt már a vér folyt; ha ott az éj volt boros, bolond, itt a szív vált azzá; ha ott a mulató hetykélkedett vígan s zuhant önmagába ismét leverten — sírva-vigadón — itt egy megszemélyesített absztrakció révén a tornázó vágyak tora tűnt fel: élet és tivornya nem hasonlított — egybeforrasztódott. A transzformáló újja-szerkesztés s az asszociatív jelentés-montírozás által több lett a képi alapot adó multság,

mint pusztán az emberi élet allegorikus megfelelője: sejtelmeket ébresztett, távlatokat nyitott. Nem a mindennapokban, de a szokatlanban, csodák közt, az emberi értelmén túli messzeségekben járt már a lélek. A vers mintegy a mindenségből hozott híreket: megjelenítette a gazdátlan kozmoszt.

„Bolond hangszer” — lökte előre rögtön a verskezddés a központi élményt: a kiszámíthatatlan világban való élés riadt döbbenetét. Az „őrült” értelemben hangzott el itt a „bolond” szó, s az őrült lelkiállapotával rokon részegség hangulatát idézte meg a második sor is: „Fusson akinek nincs bora”. Végig kijelentő módban szólt a költemény, csak ez a mondat volt felszólító: a megőrült világból futni kényszerült a józanság, az ész. Az indító „bolond” szó hangulatát fokozták az idegesen rángó, s túlsúlyban levő rövid szótagok, ezt fokozta az értelmi és a verstani hangsúlyt feleselően szétoztató ritmus, a hangsúlyos szótagok zöme thesisben állt: a vers zihált, kapkodott. S a „bolond” szóban előredobott hangulatot növelték a versen végigvonuló — többnyire diszparát jellegű — halmazások is („sír, nyerít és bűg”, „téli, cibálja” stb.). Megőrült a világ: sírást, nyerítést, bűgást, könnyet, fejfűgást, tort és vágyakat kavart egyűvé. A fekete zongora szomorú hangjában szűrnyű, riasztó disszonancia, az elszabadult értelmetlenség szólt.

S ennek az óriás értelmetlenségnek volt része, darabja az egyén kis világa, az ő élete is: a szerkezet sodra egyre inkább az én felé vitt. Az első versszak még harmadik személyű, a második már végig egyes szám első személyű ragokkal haladt: a kompozíció is jelezte, hogy a világ kozmikus őrületéből nem vonhatta ki magát az egyéni sors. Az őrület képzetét idéző „bor” és „bolond” szót a „boros, bolond szívem” jelzős szerkezetben az énnel kapcsolatban ismételt meg a vers végén a költő. S a céltalanságot mintegy betetőzőn feltűnt a *kiömlök* ige, megjelent a nagy értelmetlenségbe végleg beszűvő egyéni halál. S mintha csak a sűrűn alkalmazott, hangsúlyozottan nőrímek is folyvást efelé mutattak volna (*bora-zongora; cibálja-melódiája; tora-zongora; vére-űtemére*): minden lefelé vitt. Nem volt menedék: a kiszámíthatatlanság közös végétébe hullt az emberi lét.

S mindezt kívűlről, szándékoltan higgadt, fölényes, szinte oktató hangon mondta a költemény. Rövid kijelentő mondatok követték egymást. A halmazások s a rövid szótagok idegeségét egy zömében nominális stílus ellensúlyozta, s folyvást visszatért a fölényes rámutató, magyarázó mondat: „Ez a fekete zongora”. S nem volt véletlen az sem, hogy a tragikus pátoszú *őrült* helyett a fölényt éreztető, kissé lenéző *bolond* szót mondta a költemény. Ellentét volt a közölt mondandó és a közlés mikéntje között: mintha csak egy fűsult, kissé már cinikus orvos fejtegette volna hidegen, józanul a halált jűsűlő biztos kűrleletet. Nem panaszoalt a lélek: megállapított. Jobban érzűdűtt így a megvűlthatatlanság. Az ésszerűtlenség ezzel a higgadt, fölényes oktató hanggal őnmaga ellentétévé, — ésszerűvé vűlt: természetesnek tűnt; az élet lényegi tartozékává nűtt.

*

Eltűnt A *fekete zongorában* az értett, rendezett, megmagyarázott világ: mintegy magától szűlalt meg sírva, nyerűtve, bűgva a hangszer a vers elején. Minden ősszfűggés homályba veszett, csak a nyerűtő zongora látszott. A világ kűnzűl őrtelmetlensége tűkrűzűdűtt az ábrázolásnak ezen az ősszfűggésekbűl kiűlűlű *kiszűgetelű* saűűtságán át. Őrtelmet a jelenségeknek mindig az ősszfűggés ad, s mint általában, itt is a zűrzavart jelenűtette meg az okok magyarázűl lűncolatábűl kiszűkűtű, elabszolutűzűlalt magányos részlet. A kiszűgetelű technika világnézet volt. Nem vűletlen, hogy erre épűlt Ady nűhűlt idéző halál-kűltészetének egyik legjellegzetesebb darabja, a *Sűrűnű, sűrűnű, sűrűnű*. A részlet állt itt az egész helyén: formát kapott az abszűrdűtűs-érzés.

Végig szeműlytelen igei alakokat sorakűztatott fel a *Sűrűnű, sűrűnű, sűrűnű*. S többnyire a mondat elejére rakta ezeket az igeűveket a kűltű. A gyakoriság és az elhelyezés egyaránt jelezte — mint Schűpfűlin tanulmánya s Kűmlűs Aladár szűp elemzése erre rámutűtű — az infiniti-

vosok központi szerepét. Ezek s a hangulatilag velük egyenértékű határozói igenevek hordták a mondandót. Elvágódott rajtuk keresztül minden összefüggés. Nem látszott a cselekvő személy, meghatározatlan maradt az idő, csak a várni, kérdezni, csengetyűzni, lóbálni stb. elvontsága szólt, keményen, parancsszerűen. De éppúgy, mint a cselekvő személye: az őt nógató parancsolónak a kiléte is homályba vészett. A bizonytalanba, az ismeretlen szférájába vitt át a konok monotonióval ismétlődő -ni végződésű, határozatlan, személytelen nyelvi alak. A meghatározatlanság volt itt a központi nyelvi tényező.

S éppúgy, mint ez, az idegenbe, a bizonytalanba lökött a képek hangulata is. Ady protestáns volt, mégis a Nagykárolyban elesett katolikus egyházi szertartások mozzanatait idézte meg itt: „ezüst sátrak” emelkedtek, csengettyű szólt, tömjén-ár lengett, keresztet lóbtak gyászban, súlyos ezüstben ministráns gyerekek. A szuggerálni vágyott rejtélyeshez, titokzatoshoz ez a középkori templomok mélyéből áramló képanyag illett. S ezt egészítette ki a riasztó, komor környezet, a lírai inszenírozás; a fázó, babonás éj, a zörgő árnyak hada, a síri harangszó. Kioldott a megszokott, értett világból ez a sok kísérteties éjféle kép. S a művészi izolálást kiteljesítette, betetőzte végül a megjelenített cselekmény.

Egy temetési menetnek, még a legfurcsábbnak is lett volna értelme, ha látszik, hogy kit temetnek s miért. De a vers épp ezeket az értelmező mozzanatokat hallgatta el. Eltűntek mind a miért-ek. S ebben az összefüggések nélküli, szétoldott világban a monotonul ismétlődő főnévi igenevek konok parancsoló jellege még nyomatékosabban érvényesült. Nem pusztán mondattani funkciót jelentett itt a parancs: tartalmat közölt. Az ókori istenek legnagyobb büntetése, Sziszüphosz és a danaidák kínya érződött: megszólaltatta a vers az értelmetlen cselekvés minden szenvedését. Várni kellett, s nem kérdezve, hogy kit temetnek, muszáj volt kísérni egy idegen halottat; „komor pappal, néma szolgálkkal” kellett vonulni „mély, tárt sírok” felett. Egy céltalan világba vetve, céltalan tetteket kényszerült végrehajtani a lélek. Értelmetlenül élt. Éppúgy, mint Rodin Adytól megcsodált fejetlen, kezetlen Loholó ember c. szobrán a „Homme qui marche”-on: átsütött a versen „emberi sorsunk mély szomorúsága”. Mozgássá, cselekvéssé fordítódott le a céltalanság-érzés.

A költemény végén váltott a szerkezet. Az utolsó három strófában már nem a temetés menete folyt: a belső didergés tört fel; megszólalt a mellet verő, mindent megbánó, térdeplő büntudat, felhangzott a „sírní, sírní, sírní” címben is kiemelt komor panasza:

Testamentumot szörnyűt írni
És sírní, sírní, sírní, sírní.

S ez már nem larmoyant, lágy, puha sírás volt. Úgy hangzott a befejező, érzelmdúsító négy-szeri ismétlés („Sírní, sírní, sírní, sírní”), ahogy Ódry Árpád szokta volt szavalni ezt valaha: tragikus döbbenettel, messze kiáltón, legfelső fokon. A sírásnak itt keménysége, komorló mélye, vádja, pátosza volt: a lét értelmetlenségén érzett kétségbeesés szakadt fel benne. Érezni lehetett — az *Egy templom-alapító álma* c. Ady-vers szép szavával szólva — a XX. századi világfájdalom alapérzését: az „oktalan szomorúságot”. Érezni lehetett, hogy a megbánandó bűn maga az élet volt.

Kafka fantasztikus vízióira emlékeztetett a *Sírní, sírní, sírní* hangulatában és megformálásában egyaránt. Kiszigetelő technika hozta létre itt is a művészi látomást. A realista fantasztikum — mint pl. Mikszáth *Új Zrínyi*ásában — az összefüggések mélyebb megértésének volt művészi eszköze: Zrínyiék feltámadásán át a hősi jellemnek a kiegészítés világában való otthontalansága lepleződött le. Kielező formái mozzanatként a lényegyet hangsúlyozta, az összefüggéseket magyarázta itt a fantasztikum; az irrealizáló vízióban viszont épp ellenkező szerepet töltött be. A részlet abszolutizálásával, valószínűtlenbe növelésével teljesen elfedni kívánt itt az író mindenfajta okot adó, megvilágító kapcsolatot. Ez volt Kafka alkotó módszere s az övéihez hasonló irracionális látomásokat idézett meg az *Új Versek* és a *Vér és arany*

idején nem egyszer Ady Endre is. Általában jellemző volt rá ekkor a fantasztikus víziók kedvelése, s kiváltképp az abszurdizáló halál motívuma kapcsán tűntek fel gyakorta verseiben ilyen irreális látomások. Ez a témakör volt ennek a formai mozzanatnak igazi otthona: eredetét, legmélyebb tartalmi gyökereit ez leplezte le. Összefüggött egymással a nihilt jelentő halál témája és a fantasztikus vízió művészi eszköze: az élet értelmetlensége tükröződött mindkettőn keresztül. Annyira szörnyűnek, abszurdnak s kiszámíthatatlannak látszott itt a világ, hogy minden elképzelhetetlen megtörténhetett benne. Az értelem-fosztó halál árnyékában nyeríthetett a fekete zongora; elindulhatott a *Sírni, sírni, sírni* rejtélyes temetési menete; roboghatott a költő Lédával együtt a Halál automobilján; loholhatott lila ég alatt a rég halottak pusztáján, nyargalászhatott éjfélről hajnalig kacagva s dobogó szívvel koporsó-paripáján, lóghatott egy nagy szív zakatolva fényes üstökén az alvó felett, s beléphetett — akár egy Kafka-novellában — a „sápadt orvos”, s „valaki a régiékből” a zsoldárokat éneklő, angyalt váró költőhöz karácsony éjjelén a nagy szomorú házba. Az abszurdá vált világ a fantasztikus látomások rejtő otthona volt. (*A Halál automobilján; A rég-halottak pusztáján; Az én koporsó-paripám; Álom álom helyett; Egy jövőd karácsony.*)

*

S ehhez az örült, nem-értett világhoz óriás, elnyelő idegenség, közöny tartozott. A kiszámíthatatlanság és az érthetetlenség formai utalói mellett feltűntek az idegenséget idéző szavak, motívumok. Kulcsszóként kísértett a „*süket*” és a „*vak*”. Nemcsak a fekete zongora mestere volt vak, nemcsak a Disznófejű Nagyúr álma volt süket: süket és vak homály vette körül az érzékeny, érző, emberi életet, „*süket este*”, „*vak este*” fedte a világot: megjelenítődött a mindenség közönye. S ezt idézte az embertől független tárgyak és dolgok örökös kacagása is. *Kacagott* Adynál a halál, *kacagott* a sírhalom, *nevetett* a nap, a virágok *büszkén kacagtak* fel az égre; tavasz *kacagott* a magányos hegyek lábainál, kék hajnal *kacagott* be a szobába a nyugtalan alvóhoz s *kacagva szórta* kék sugarait. *Kacagó szél* suhant el itt a nagy ugar felett, *kacagva szaladt* Párizsból az ős, *kacagott* a nádas Midász király körül. A kacaj jelölte többnyire a dolgok, a világ érzéketlen, hűvös közönyét, a halál közönyét. A személyes élet vágyaira, törekvéseire nem együttérzően: fölényesen, kacagva, idegenül nézett a mindenség. Az egyén egy részvétlen, hideg, idegen világban élt, személytelenül, pusztá adatként. Mint a hotelszobák lakóit: úgy vette körül a kacagó, süket szenvtelenség. Nem véletlenül lett vessé Adynál „a hotelszobák lakója”-kép, megélte rajta keresztül a világban való otthontalanság kínzó érzetét.*

„Az életnek senkire sincs szüksége” — írta keserűen egyik prózai cikkében Ady, s ezt fejezte ki *A hotel-szobák lakója* c. költeményében is. Majd végig egyes szám harmadik személyben beszélt benne magáról a költő: „Öreg legény, boldog legény hajh, — Nem sújtja soha Tűzhely-bánat: — Egyedül él és sorra lakja — Olcsón a kis hotelszobákat” — írta. Úgy szólt a vers az énről, mint egy idegenről. A központi mondandót tükrözte vissza ez a harmadik személyű nyelvi alak: az idegenséget, az elszemélytelenedést. A világnak az az óriás közönye érződött, melyben csupán egy közömbös, idegen harmadik személy, egy ő, egy száraz köznapi formula „harminchat szám harmadik emelet” volt a nagy Egyetlen: az érző, szenvedő, gondolkodó én. A személytelenséget, az otthontalanságot hangsúlyozta az igeragozás, s ezt hangsúlyozta „az itt vagy Svájcban vagy Budapesten” minden mindegye is: elveszett a nagy, tág

* A *süket* s a *vak* motívum kapcsán idézett versek: *A fekete zongora; Harc a Nagyúrral; Költözés Átok-városból; A sárga láng*. — A kacaj-motívum versei: *A halál automobilján; Henrik úr lovagol; A gazdagság álma; Sárban veszett hó; A nyári délutánok; Uzsorás Khiron kertje; Havasok és Riviéra; Álom álom helyett; A magyar Ugaron; Párizsban járt az ős; Midász király sarja.*

világban az egyén. Nem látszottak a versben ismerős arcok. Még a halálról sem egy tulajdonnév, egy személytelenítő köznév adott hírt: *pincér* jelentette a megtörtént véget, oly egykedvűen, mint ahogy közölni szokta valamely jelentéktelen tárgy elveszését vagy egy pohár törtét. Az ember hotelszobák közönyében élve önmaga ellentétévé, *én-ből ő-vé*, személyből dologgá változott: elidegenedett világba került.

A vidámság verse volt *A hotel-szobák lakója*. Két versszakban négyszer megismételve strófafközi és strófan belüli refrénként tért vissza benne a hetyke kiáltás: „Öreg legény, boldog legény, hajh.” De ez a vidámság nem valódi — ironikus volt: a szomorúság leplezte vele magát. Nem véletlen, hogy nem a magas hangalakú „hejh”, hanem a mélyhangon szóló csendes bánatot, sóhajt ringató „hajh” indulatszón át beszélt az állítólagos boldogság, öröm. Felelt egymással a szavak jelentése s az igazi értelem. Látszólag az otthontalanság dicséretét zengte a vers: valójában az idegenség keserűségéről, az otthon-nem-lét fájdalmaról szólt. Egy rezdülésszerű iróniát hordtak magukon a szavak. A „tűzhely”-t s a „bánat”-ot forrasztotta egybe pl. egy birtokos jelzős összetételbe a költő, „tűzhelybánatról” beszélt, holott a két fogalom nem illet össze, a tűzhelyhez elsősorban az öröm s nem a bánat képze te tartozott: a széthúzó, paradox összetételt az öngúny formálta ki. S ott kísértett ez végig a versen.

Furcsán alakultak Adynál a boldogság kritériumai. Azért érezte a hotelszobák lakója „boldognak” magát, mert „egyedül” „olcsón” „magtalanul, bölcsen, keserűen” élt, s azt nevezte a költő „szép napnak”, mikor összeesését jelentette a pincér. Itt törte át egyedül egyes szám első személy a harmadik személyű igei alakok sorát. „Egy szép napon, ha összeestem” — írta a vers, kicsapott az irónia mögé rejtett egyéni keserűség. Nemcsak a személyragon át: a feltörő szubjektivitást jelezte a szó tartalma is. Összeesni általában nagy terhek alatt szokott az ember: a hotelszobák vidám lakója — ha összeesett — nagy szenvedések nyomása alatt élt.

Tudatosan elidegenítő, érzelmenlküli volt a versben az ábrázolás. Az egyes szám harmadik személyű megjelenítéstől az iróniáig minden formai elem erre utalt. S ezt tette teljessé az akarat, tervszerű prózáiság. Kerülte a vers a díszítő jelzőket, henyén, hiányos mondatokkal szólt („Magtalanul, bölcsen, keserűen” „Harminchat szám harmadik emelet”). A mindennapi-ság hangulatát voltak hivatva felkelteni a nagy számban halmozott köznapi szavak: *hotel, kázu, pincér, Svájc, Budapest* s főleg a záró *harminchat szám harmadik emelet*. Már-már akasztó-fahumorba fordította át az iróniát ez az akart, nyomatékosított köznapiság. Feltűnt Adynál az a fajta kesernyész cinizmus, mellyel a szürrealizmus és a dada grimaszolt vissza néhány év múltán az értelmetlennek érzett világra. Feltűnt a „humour noir”. Nemcsak *A hotel-szobák lakója* c. versében jelent meg ez, ott kísértett olyan költeményében is, mint pl. *A percek aratója*: „Miért az élet s miért a viadal? — A fene bánja”. Ez dobta oda az egyéni élet célját keresve a hetyke szavakat: „Ejh, mégis aratok valamit: — Hullnak a percek”. Ez a dacoló cinizmus vágta földhöz „vidám jóéjszakát” kívánva a boros korsót az „elillant évek szőlőhegyén”. Látszólag felelt a halál-versek tragikus hangjával ez a fel-felszakadó hetyke nembánomság. Pedig csak a sugárzás volt ellenkező előjelű, s nem a tartalom. Az nem különbözött. Mindkét változaton át a megátkozott költő beszélt.

Mert megátkozottnak érezte magát a halál-verseket író Ady Endre. Megélve az élet kiszámíthatatlan, értelem-nélküli közönyös voltát, felrémlt az *átok*, hozzátartozott ez a fogalom az abszurdizáló halál gondolatához. Ezen keresztül teljesedett ki ez a motívum. Hiszen az elidegenítő, értelmetlen életet nem magyarázhatta más, csak valamiféle borzalmas „vak átok” (*A percek aratója*). Nem véletlen, hogy egy átok-vers lett a halál-ciklus s egyben a *Vér és arany* nyitó költeménye: *Az anyám és én*.

Kétszer tért vissza ebben a versben a különös csengésű „bizarrr” szó. A lényeg fejeződött ki rajta keresztül. Valóban „bizarrr” ellentmondásos volt a költemény. A formát ez a bizarrság határozta meg. Nemcsak véletlenül felbukkanó jelző, — esztétikai kategória is volt itt a *bizarrr*: a vers értésének kulcsát adta a kézbe. Bizarrr volt rögtön a vers-zene. Hagyományos ritmusban, magyaros verselésben, — felező nyolcasokat s 4/3-as osztású heteseket váltogatva — mentek

előre a strófák, ezt a naiv ritmust elfedte azonban a sorok rímtelensége s a mondatszerkesztés inverziókkal élő, kihagyásos nyugtalansága. Különös zenét adtak így a hagyományos ősi nyolcasok: diszharmonia hordozója lett a harmonikus mondandók mellé rendelt versforma, idegenszerűvé vált a meghitt, otthonos. S hasonló ellentmondást rejtett magában — mint Révai József elemzése erre rámutatott — a választott téma is. A népi-nemzeti irodalom kedvelt lírai hősnőjéről, az anyáról szólt a költemény. Ady azonban nagyfokú tiszteletlenséggel kezelte az áthagyományozott, költői témát. Szentségtörő módon a nőt, a nöstényt: a szép, büszke eper-ajkú, hajdani vágyódó-csókoló szeretőt láttatta az édesanyában. Érzéki színeket villantott; „Dió-szeme lángban égett — Csípője ringott, a büszke, — Kreol-arca vakított.” — írta a költemény.

S nemcsak az anya-szemléletet jellemezte ez a bizzarr, szokatlan látás, hanem az anya és fiú egymáshoz való viszonyának a megjelenítését is. A hála megszokott szavai helyett itt az önzés beszélt. Teljesen saját sorsának rendelte alá a fiú az anya életét: „Csak azért volt ő olyan szép — Hogy ő engem megteremjen” — írta szélsőségesen egoista módon. S hűvösen, elidegenítően, többnyire harmadik személyben szólt az édesről, így: „ő”, „ez az asszony”. Megbőntött ez a különös szemlélet minden harmóniát. A *bizzarr* végső soron a diszharmonia megjelenési formája volt. Mindennek az parancsolt itt. Az határozta meg a költemény szerkesztét.

A maga szomorú önvádjával, szaggató enjambement-jaival s nyelvi henyéséget szuggáló névmásaival az utolsó strófa volt a leglazább, úgy hatott, mint egy keserű legyintés: „Én kergettem a vénségbe: — Nem jár tőle olyan távol — Senki, mint torz-életével — Az ő szomorú fia”. S ennek a szakasznak az irányába, a céltalanság, a reménytelenség, a diszharmonia irányába vitt a vers egésze. A költemény elején az anya büszke szépsége látszott, de csak azért, hogy a végén mindez semmibe hulljon: s a kezdeti fény ellentétéként megjelenjék a végső fénytelenység: „Sötét haja szikrákat szórt” — indult a vers, s „Fénye sincs ma a szemének, Feketéje a hajának” — hangzott az utolsó rész. Nagyra készült ez az emberi sors és a semmihez ért, szikrázva indult és fénytelen zárult: ott hordta magában a tragédiát, a megátkozottságát. S ezt hangsúlyozta az anya és fiú közti viszony alakulásának a rajza is. Semmiért égett el a sok lobbanó szépség: a „legbizarrabb” s „legsomorúbb” fiú a maga „torz-életével” messze járt anyjától. Nem a közel — a *távol* fejezte ki a köztük lévő viszonyt.

Célhatározói mellékmondatok sokasága jellemezte a költeményt. A középső három szakasz — (egy ízben álcázottan, főmondatként, kötőszó nélkül) — rámutató szóval is hangsúlyozott célhatározói mellékmondat volt („Csak azért volt ő olyan szép . . .” stb.). A célra utaló nyelvi forma azonban a céltalanságot hordta magában konkrét tartalomként. Felelt egymással a használt mondat típus s a kifejtett mondandó. A sok célhatározói mellékmondat végső soron mind azt hirdette, hogy az anya szépsége, vágyódása minden hiába volt. Még az anya és fiú szoros, értelmes emberi viszonyát is egy valami határozta meg: a céltalanság, a reménytelenség. Csapdának tűnt a lét, hol embernek lenni annyit jelentett, mint átok alatt élni: nagyra készülni s a semmihez érni, szépet, igazat, értelmeset akarni s az értelmetlenhez jutni el. Érződött a megátkozottság.

Középpontba helyezte versében a költő az *átok* szót. Egyszer az anyjáról, egyszer önmagáról szólva ismételte meg („Bizzarr kontyán ült az átok”; „ő szülje az átoksarját”), mintegy jelezve, hogy anyáról fiúra szállt ez tovább: az emberi sorshoz tartozott hozzá. A romantika emlékét idézte a szó áthagyományozott széles pátozsa, de ott sejlett már benne az a nem vádoló, hanem inkább szorongásos érzés, melyet József Attila később a „bűn” szavával fogalmazott meg. Érződött a cél, a szándék és a megvalósult élet közti szörnyű ellentét. Érződött a végsőig megélt s önvádba csapó kiszolgáltatottság, tehetetlenség.

A halál-versek ciklusába, sőt a ciklus élére rakta Ady *Az anyám és ént*. Pedig a halál gondolata a maga szokványos formájában elő sem fordult a versben. De látszott az élet abszurditása: „átokká”, bűnné vált a lét. S ez volt a halál-versek egy részének, az abszurdizáló

halál verseinek az igazi tartalma. Megjelent rajtuk keresztül a megátkozott lét: a nagy álmokat semmibe törő értetlen, közönyös embertelen lét. S ezzel bezárult a kör. A menekvés „célhoz” ért. S a halál-motívum a maga két arcával híven fejezte az individuális művészi lázadás minden szorító ellentmondását: reménytelenségét.

*

Lukács György jellemezte úgy a *Theorie des Romans* 1965-ös kiadásának az előszavában a századelő magányos értelmiségi lázadóinak a magatartását, mint amelynek „jobboldali ismeretelmélet” s „baloldali morál” egyeztetési kísérlete s belső konfliktusa adta a lényegét. Mutatis mutandis: kulcs ez a megállapítás Ady Endre halál-versekben tükröződő dekadenciájának a megértéséhez is. Egy „jobboldali” dekadens világképet élt meg itt egy morális becsületesség, s megélte azt a maga végső konzekvenciáiban: élesen, elválón kettős arca lett a halál-motívumnak.

Mint a megváltás, az egyéni életet kiteljesítő abszolútum felé, úgy futott a modernség magányos, kereső művésze — „az újhangu tehetetlen” — a vég, a halál felé. Megszületett a modern exodus hitvallása — Balázs Béla találó szavával: a „halál-esztétika”; a halál gondolata átesztétizálódott. A végsőig elérve azonban nem egy teljesebb, de egy értelmetlen lét várta a nyugtalan menekvőt: a halál képében nem az élet remélt kiteljesítője, hanem a nihil nézett szembe vele: a teljes értetlenség. S aki ezt megélte, egyben válaszüti elé is került: a végigvitt halálgondolat nem megnyugvást adott, ellenkezőleg: nyugtalanító, kínzó kérdőjel volt. S Ady — a demokrata, a magyar ugar bátor bírálója — a végiggondolás moráljával élt: a citoyen indulataihoz nála a citoyen morál is hozzátartozott. S ez a morális plusz, ha nem is szüntette meg, de megváltoztatta a dekadencia arcát, jellegét. Tragikus dekadenciává tette az idillit. Egy távlatot vesztett, nihilbe néző világkép művészi tükre volt ugyan itt is a halál, de ennek a dekadenciának etikus-tragikus komolysága volt. Csöppet se véletlen, hogy — mint egyik prózai cikkében írta — nem a célhoz-értet, de „a még mindig kereső egyéniséget” jelentette Ady szótárában a „nihilista” szava. A halál-versek belső tematikai-hangulati összetettsége — az átesztétizált és az abszurdizáló halál kettőssége, idill és tragédia feleselése — ezt a kereső mozzanatot tükrözte vissza.

S a keresés jegyében nemcsak az ellentét, de az összefüggés is láthatóvá lett az Ady-életmű két szélső végelete, a forradalmi versek és a halál-versek között. Az előbbieket az utóbbiakat nemcsak tagadták, de magukban hordták, s megválasztották azok nyugtalanító kérdőjeleit is. Érvényes itt is, amit Thomas Mann mondott a princetoni egyetem hallgatói előtt a *Varázshegyről* szólva: minden magasabb rendű egészség előfeltételei közé hozzátartozik a halál „mély tapasztalata” is. „Az élethez — idézte Thomas Mann Hans Castorp szavait — két út vezet: az egyik a derék, egyenes, megszokott — a másik a rossz, a halálon átvivő, de ez a zseniális.” S Ady Endre ezt a „zseniális utat” járta meg. A dekadencia álharmoniaját diszharmóniaként megélve küzdötte ki ő a harmóniát: a pusztulás vonzását lebírvva, a halál, a semmi, az értelmetlenség jelenlétét tudva találta meg az élet igazát. Nem megérkezés volt nála a halál motívuma, csupán egy állomás.

István Király

DAS TOD-MOTIV IN DER DICHTUNG VON ENDRE ADY IM ERSTEN ABSCHNITT SEINER LAUFBAHN

In den Jahren von 1905 bis 1908, im ersten Abschnitt der Laufbahn Adys, spielte das Tod-Motiv eine bedeutende Rolle. Die vorliegende Studie befaßt sich mit den Gründen und dem Inhalt dieses Umstandes. Der Verfasser lehnt die Meinungen ab, die die zentrale Rolle des Motivs mit biographischen Gründen erklärten. Er weist darauf hin, daß die biographischen

Gründe auch später wirksam waren, und doch hat das Motiv seine frühere Bedeutung verloren: der Dichter hatte es nicht mehr nötig, um seine weltanschauliche Aussage zum Ausdruck zu bringen.

Indem der Verfasser die weltanschaulichen Gründe hinter dem Motiv darlegt, faßt er die Todes-Bejahung Adys als eine Form des ohnmächtigen Protestes auf. Das Individuum fühlte sich in der Gesellschaft seiner Zeit nicht wohl, und in seiner Ohnmacht protestierte es, indem es den Tod idealisierte, verschönerte, »durchästhetisierte«. Die Studie weist darauf hin, wie dieser »durchästhetisierte Tod« in der ganzen damaligen Literatur der Österreichisch-Ungarischen Monarchie anwesend war; er war ein kennzeichnendes Motiv der sog. »monarchischen Dekadenz«.

Bei Ady hatte aber das Tod-Motiv auch noch ein anderes Gesicht. Der Dichter empfand nicht nur die Anziehung des Todes, er sah auch, daß der Tod in Wahrheit gleichbedeutend mit dem Nichts ist. Neben dem Gedanken des durchästhetisierten Todes war der Tod in seiner Dichtung auch als der Spiegel der Sinnlosigkeit des Lebens da: auch der Gedanke des »absurditierenden Todes« war anwesend. Und in diesem Gesicht des Todes verspürte das todbejahende, flüchtende Leben seine Zwecklosigkeit, seine Ausweglosigkeit. Obwohl innerhalb der Dekadenz, wurde hier die moralische Verantwortlichkeit laut: die idyllische Dekadenz des durchästhetisierten Todes wurde zur tragischen Dekadenz. Und diese Art Dekadenz vermittelte mit ihren tragischen Akzenten nicht nur Hoffnungslosigkeit, sondern auch ungeduldige suchende Unruhe. In diesem bitteren Moment meint die Studie letzten Endes das tiefste Testament des Tod-Motivs in der Dichtung Adys zu erkennen.

Adalékok a törökkori Gyula epikus énekeihez

A *Krónikák és históriák éneke a törökkori Körös – Maros közéről* című antológiám megjelenése – 1961 – óta olyan adalékokra bukkantam, amelyek fontos kiegészítésül szolgálhatnak a szöveggyűjteményben szereplő művekhez, illetve – tágabb értelemben – segíthetik a téma jobb megértését.¹

1. Az ismeretlen szerzőtől származó, balladai hangvételű *Cantio de militibus pulchra* keletkezéstörténetének rajzához kevés konkrét adat áll birtokunkban. A mű tárgya a gyulai vár vitézeinek – Kerecsényi László kapitány fizetetlen hadi népének – fegyveres kenyérkeresése, a zsákmányszerző portya a Buda–Belgrádi-út Bugac vidéki szakaszán. Ismeretes, hogy a szép-énekben szereplő személyek: Beke Pál, Balázsdeák Márton, Tegzes Lőrinc, a viszonylag előkelőbb 4–5 lovassal szolgáló közvitézek („jó legény”²-ek), hiteles személyek, találkozunk velük a gyulai vár 1562. évi zsoldjegyzékében.³ A várórség 1564. május 8-án kelt mustrajegyzékében Beke Pál már hadnagy, kardja alatt 142 lovas teljesít-szolgálatot. Tehát a *Cantio de militibus pulchra*-ban előadott vörös összecsapás híre 1564. május 8-a előtt jutott el a névtelen szerzőhöz, illetve azt megelőző eseményről szól.

Karácson Imre publikált oklevelei⁴ között találtam rá II. Szulejmán szultán egy fogoly-zsabadító rendeletére: „A budai janicsárok közül Veli élém járult és jelentette, hogy mikor feleségével és gyermekeivel Belgrádból Budára ment, Gyula nevű hadi várból a hitetlenek kijőttek s feleségét és gyermekeit elfogták és Fatma nevű leánya jelenleg is fogságban van s arra kért, hogy kiszabadítása végett a segítségre nézve Arslán bégnek magas rendelet adassék, ami meg is parancsoltatott. A 972. évi Sevvar hó 12-én.”

Tehát Fatma kiszabadítási eljárása – áttéve a mohamedán időpontot – 1565. május 12-én a kezdeti szakaszában tartott. Figyelembe véve a fogolyváltás szolgálati úton járó hosszadalmas ügymenetét, bizonyos, hogy a szultáni parancs előtt jóval fogságban volt már a leány. Nincs okunk feltételezni közvetlen kapcsolatot Veli családjának esete és a gyulai vitézek egyik megénekelt portyája között, de az oklevélben szereplő és a katonákról írt szép-énekben előadott történet időközben áll, s Karácson oklevele erősíti az ének tárgyának történeti hitelét.

2. A *bajnokok Vég-Gyula várában*, a Toronyi Tamás vitézi tetteit megéneklő, népies ponyváének 1807-ben kiadott címlapján olvashatjuk; „Irattatott a' Hód vize' partján Nemes Vörös Mihály által”.⁵ A *Vásárhelyi testamentumok*⁶ megjelenéséig nem tudtunk közelebbit a szerző kilétéről. A hódmezővásárhelyi levéltárban talált kétkötetes Testamentum-könyv végrendeletei között szerepel Nemes Vörös István 1788. február 13-án született végakaratainak a szövege. Ebből kitűnik, hogy Mihály a kis vagyonú nemes középső fia; „² Aranyágban (a mint neveztetik közönségesen) a' Kortyogóba lévő 165. útból álló szállómet hagyom ugyan Vörös Pál fiamnak ily conditioval, hogy két testvér Bátyyait Vörös Jánost, és Vörös Mihályt azon szállóból kész pénz tel tiz tiz forintokkal eligesse (sic!) ki.” „⁸ Minden névvel nevezendő javaim tulajdon acquisitumom, melyekből Nemes Vörös János, és Nemes Vörös Mihály fiaimat tökéletesen ki elégítettem, azon okból most nékiek semmit sem hagyok, a 2dik Punctumbéli

¹ Ezzel kapcsolatban vö. ECKHARDT SÁNDOR: Toronyi Tamás. ItK 1965. 597 és KOMLOVSZKI TIBOR: Arany Toldija és egy népies hősi ének. ItK 1965. 585–596.

² „Eszvegyűltek az gyulai vitézek;

Megszámlálók egynehány vitézeket:

Egyik vitéz az jó legény Beke Pál.” – Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. (Tankönyvkiadó, 1951.) 256.

³ VERESS ENDRE: Gyula város oklevéltára 1313–1800. Bp. 1938. 357., 378.

⁴ KARÁCSÓN IMRE: Török – magyar oklevéltár 1533–1789. Bp. 1914. 70.

⁵ VIRÁGH FERENC: Krónikák és históriák éneke a törökkori Körös – Maros közéről. Békéscsaba, 1961.

⁶ TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ: Vásárhelyi testamentumok. Bp. 1961.

szőlő jusson kívül, és nem is kereskedhetnek semminémű titulus alatt mostani feleségem Nagy Ilona, és Nemes Vörös Pál fiamon.”⁷

A testamentumban olvasható név azonosítható. Az időbeli lehetőség kézenfekvő; az 1788-ban végrendekezett Nemes Vörös István második gyermeke 1807-ben jelentette meg a népies hősi énekét Szegeden. A genealógiai adat mellett erősít a szerző azonosságát illetően a végrendelet és az 1807-ben megjelent Vörös-féle mű hangalakjának gondosabb egybevetése is.

3. Vörös Mihály Toronyi-történetében sarkított ellentétet rajzol Toronyi Tamás és Kerecsényi László főkapitány között. (Kerecsényi ugyanolyan ellenszenves figura a Vörös-féle népies énekben, mint az ismeretlen szerző *Cantio de militibus pulchrájában*!)

A ponyvaének szerint a Toronyi-párt élesen ellenezte a vár szerződéses feladását; „Ne higgyen oly könnyen álnok Pertafának, Aki csak keresi kedvét a portának!”⁸

Kerecsényi leintette a haditanácsban az ellentábort s meg is lakolt érte:

És hogy a várkapuk mind felnyittatának,
A török seregek belé ballagának.
Pertafa pasa így állá meg a hitet,
Melyet Kerecsényinek nagy erősen letett:
Hogy a kulcsot mihelyt a kezeihez vette,
Kerecsényit azonnal vasra verettette.
Szolimán császárhoz Belgrádba küldötte,
Ki ott Kerecsényinek fejét elűttette.”⁹

Bizonyára nem lesz fölösleges, ha az újabb kutatásokra támaszkodva megvillantjuk Kerecsényi belgrádi fogságának egy-két eddig ismeretlen eseményét. Annál inkább meg kell ezt tennünk, mert a szubjektivitásoknak inkább hangot adó költészet elvégezte a maga munkáját a Kerecsényi-karakterisztika felvázolásában.

A rabláncokat csörgető volt főkapitány levelezésben állt Brebiri Melith Györggyel, volt rabtársával, az időközben szabadulást nyert zempléni nemessel,¹⁰ akivel együtt esett fogságba. Az 1566. november 11-én kelt levelében közvetítést kér kiszabadítása érdekében. A bécsi udvarban uralkodó felfogás ismeretében érvet kínál Brebirinek s közben leírja a gyulai vár ostromának végnapjait; „Kegyelmed tudja, hogy mi mind fejenként egyaránt híven és igazán szolgáltunk a felségnek. A várban ránk törtek, romboltak mindenütt, a védővizeket elvezették, az árkokat egyaránt a mi falainkkal betemették. A várnép elfogyott, akik maradtak, betegek lettek, megsebesültek, a hadnagyok is mind elesetek.”¹¹

1567. január 14-én írta Kerecsényi egyik újabb levelét.¹² Ebből tudjuk, hogy reményei megkoptak. Ekkor még szintén rabságban szenvedtek Glézán Miklós és Budai János közlovasok is, akiknek neve szerepel a gyulai őrség 1562. és 1564. évi zsoldjegyzékében.¹³ „Kedves György uram — írja Kerecsényi Melithnek —, megértettem, amit írtál. Megkaptam szegény Glézán Miklós levelét is. Csak lenne már valamilyen vége fogságunknak. Megértettem, hogy nagyságod beszélt Schwendi úrral,¹⁴ én írni fogok Zay úrnak.¹⁵ Akárki beszél uraságod ellen, vagy azok ellen, akik velünk Gyulán voltak, én halálomig védeni akarom hűségünket. Akik minket titokban elmarasztalnak, meg fognak szegényülni. Írja meg nagyságod, hogyan áll a szegény Glézán Miklós és Budai János dolga, ugyanis, ha tehetem, szívesen segíték a szerencsétleneken.”

Tudjuk, önmagán sem segíthetett, a törökök 1567. november 30-a előtt megfojtották.¹⁶

4. Szöveggyűjteményem 76–78. oldalán kapott helyet a Berettyó menti török pusztítást megverselő *Dányádi-féle „Siralmas ének”*. Előadtam a jeremiád tartalmának megértéséhez szükséges magyarázatoképpen, hogy a Wesselényi-féle összeesküvés összeomlása után egyaránt mozogtak törökök és Thököly Imre kurucai a Partiumtól nyugatra levő területeken, és felváltva szálltak meg a községeket a megélénkült katonai tevékenység jegyében. Mostanában találtam *Hornyik János*¹⁷ olyan adatot, amelyből Kecskemétre vonatkozóan is a Gyula és Debrecen közötti vidéken naponkénti helyzet képe bontakozik ki.

⁷ TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ: i. m. 367.

⁸ VIRÁGH FERENC: i. m. 63.

⁹ I. m. 63.

¹⁰ VIRÁGH FERENC: Török hódoltság Gyula térségében. (Békéscsaba, 1960.) 39.

¹¹ Országos Levéltár. Zichy-cs. lt. 81. NB. fasc. 2170.

¹² O. L. Zichy-cs. lt. 81. NB. fasc. 2171.

¹³ VERESS ENDRE: i. m. 358, 378, 380.

¹⁴ Schwendi László kassai főkapitány.

¹⁵ Zay Ferenc felsőmagyarországi főkapitány.

¹⁶ VERESS ENDRE: i. m. 433.

¹⁷ HORNYIK JÁNOS: Kecskemét város története oklevéltárral. Kecskemét, 1860. II. 498.

Kecskemét város tanácsának egyik prominense, Nemzetes Deák Pál, Hornyiknál publikált „Fő Bíróságában holmi Vitézekről való Jedzés”-ében „23. Január, 1679” keltezéssel a következő bejegyzést olvashatjuk:

Csongrádi Szarvasi Törökök most jönnek
Huszonötén lévén letelepedének
Estve Szőke Jánossal veszekedének
Reggel Csongrád felé tíz szánon menének.

...
Ugyan azon napon Kuruczok jönének
Ők is szokás szerint nem is éhezének;
Azomban egymás közt itt öszve veszenek
Egyiknek kezéből pecsenyét ejtenek.

Ezek a szétszórt adalékok eddig nem kerültek együvé, most tehát gazdagítjuk velük a tárgykört.

Virágh Ferenc

Balassi Ferenc és Zsófia asszony?

Folyóiratunk 1964/5–6. számában tette közzé Grosz Artúr a Balassi lipthói szereplésével kapcsolatos megyeszéki jegyzőkönyvek följegyzéseit,¹ többek között a Balassi fivérének az anyagi javaiban (Pongrácz László földbirtokos részéről) igazságtalanul kijátszott özvegy Huszty Pálné érdekében folytatott tevékenységükről szóló dokumentumokat. Özvegy Huszty Pálné története, a Balassi fivének erélyes föllépése Pongrácz László ellen, nem csupán új s érdekes adalék Balassi életrajzához, de talán összefüggésbe hozható költészetével is.

Balassi két 1589-ben keletkezett versében szerepel egy „Zsófia”: a „Nyolc ifiu legény” kezdetűben és a *Sófi nevére* írottban. Az utóbbi Zsófiája mögött Eckhardt Sándor Perényi Zsófiát, az anyját gyászoló főrangú ifjú lányt sejtette, akit Balassi 1589-ben, kudarcai után szeretett volna feleségül venni. Már Eckhardt utalt azonban arra, hogy e házassági tervét (1589 nyarán, amikor már Lengyelországba készül!) „Bálint sem igen vehette túlságosan komolyan ...”² Klaniczay Tibor szintén Balassi életének 1589. évi eseményeit véve figyelembe tartja valószínűtlennek, hogy a *Sófi nevére* írott vers hosszadalmas udvari ostromot jelenthetne. Ugyanakkor a „Nyolc ifiu legény” kezdetű énekben a Credulus (Bálint) atyafia (Ferenc) kedveseként szereplő Zsófiáról feltételezi, hogy esetleg ő lehet Perényi Zsófia.³ A lipthói jegyzőkönyvek Zsófia asszony történetével kapcsolatos részletei újabb feltételezésre is lehetőséget adnak. Hangsúlyoznunk kell, hogy Zsófia személyéről eddig semmilyen írásos dokumentum sem adott hírt, a lipthói jegyzőkönyvek egyik története viszont „Zsófia” asszony körül bonyolódik.

Balassi Ferenc, amikor a szentmiklósi temetőben kérdőre vonja Pongrácz Lászlót, a halottak napján temetőbe látogató alispán és több nemes jelenlétében, akkor „Zsófia asszony” (Huszty Pálné) védelmében lép föl, megyei panasztételében is a „Zsófiát” ért sérelmeket hányortogatja Pongrácz szemére, és Bálint is „Zsófiáról” beszél Pongrácz elleni fenyegető bejelentésében.⁴ Özvegy Husztyné jegyzőkönyvekben megörökített története 1586 novemberétől 1588 júliusáig játszódott le, sajnos, a későbbi fejleményekről már nem tájékoztatnak a följegyzések.

A fennmaradt dokumentumok mindenesetre bizonyítják, hogy Balassi Ferenc 1586 novemberében a Pongráczok birtokán élő, Szentmiklós néhai bírájának özvegye, Zsófia asszony lovagias védelmezőjeként lép föl. A jegyzőkönyvek híradása a halottak napján a szentmiklósi temetőben történt felelősségrevonás körülményeiről sejtetni engedik, hogy Balassi Ferenc számára talán nem lehetett közömbös Zsófia asszony személye. A lipthói jegyzőkönyvek Zsófia asszonnyal kapcsolatos följegyzéseiből meszemenő következtetéseket levonni természetesen nemigen lehet, de mégis hírt kapunk egy „Zsófiáról”, akinek az érdekeit a Balassi-fivérek oly szenvedélyesen képviselik.

¹ GROSZ ARTÚR: Balassi Bálint a lipthói jegyzőkönyvekben. ItK 1964. 690–695.

² ECKHARDT SÁNDOR: Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp. 1943. 193–195.

³ KLANICZAY TIBOR: Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához. MTA I. OK

XI. 317.

⁴ GROSZ ARTÚR: i. m. 693–695.

Valamelyes rejtély is övezi özvegy Husztyné történetét. Balassi Ferenc után miért avatkozott később Bálint is az ügybe, nemcsak fenyegető panaszt emelve Pongrácz László ellen, de nagy gyorsasággal valóra is váltva az előlegezett erőszakosságokat, melyek folyamatba tételéről már a Pongráczok panaszkodhattak a megyénél.⁵

Nagyon csábító volna, hogy Zsófia asszonnyal hozzuk összefüggésbe a *Sófi nevére* írott éneket is, annál inkább, mert e verset nem minden fenntartás nélkül lehet Balassi szerelmi lírájának udvari típusába sorolni. Gerézdi Rabán összefüggésbe hozza a vers néhány sorát Castiglione udvari etikett-tanaival.⁶ A Gerézditől idézett versrészlet, amely szerint Perényi Zsófiának, a nemes lánykának „bölcs esze vagyon neki mindenre, Tud fedni (titkolni) szerelmet, noha igen szeret, nincsen gonosz hírére.” – egyértelműen nem állítható párhuzamba az *II Cortegiano* következő részletével; „... az én Palotahölgyem, amikor szerelemről van szó, úgy viselkedjék, mintha sohasem hinné, hogy aki vele szerelemről beszél, őt szereti.” Castiglione palotahölgyének helyes viselkedéséről beszél; ha valaki udvarol neki, tegyen úgy, mintha nem hinné el az udvarló vallomását. Balassi versében viszont nem az udvari hölgy ezen óvatossága viselkedéséről van szó, hanem a megénekelt Zsófi azon ügyességéről, amelynek segítségével elkerüli, hogy a világ számára vegye szerelmi ügyeit. Nem ad alkalmat a pletykára, „noha igen szeret, nincsen gonosz hírére”. Az udvari etikett finomkodó világát inkább idézi egy másik Balassi-vers, az *Eregy édes gyűrőm, majd jutsz asszonyodhoz* kezdetű, hiszen ennek az udvarhölgye, akárcsak Castiglione palotahölgye:

Tudja ez világnak minden álnokságát,
Nem hiheti senki hizelkedő szavát,
Igen ójja magát
Vagyon okossága, jól rendeli dolgát.

A *Sófi nevére* írott vers nem ennyire egyértelmű, idézett sorainak hangulata kissé eltávolodik az udvari etikett finomkodó, mímelő világától, s mintha belejátszana egy kevéske iz Balassi másik szerelmi énektípusának a motívumaiból is. A versben említett *szerellem-titkolás* meg az esetleges *gonosz hír* nem egészen illeszkedik az udvari széptevés rafináltabb modorához.

Zsófia asszony azonban mégsem jöhet számításba, mert Balassi terminológiájában igen következetesen alkalmazott megjelölés a „szűz”, csak leányt jelenthet. Losonczy Annát is következetesen „kegyes”-nek nevezi.

Nem lehetetlen viszont, hogy a „Nyolc ifiu legény” kezdetű ének Zsófiája (Balassi Ferencnek, „Credulus attyafiá”-nak szerelme) valóban a lipói jegyzőkönyvekben szereplő Zsófia-asszony, mert talán őt idézheti a vers következő sora; „Ki az kire engem gyűjtött (mond) ily igen Vénus futo/SOFIA?” Vénus „futosó fia” Perényi Zsófiára, a gyászoló főrangú szűzre nemigen vonatkoztatható, de Zsófia asszonyra esetleg annál inkább.

Komlowszki Tibor

Cabet az 1830-as évek magyar sajtójában

A haladó erők jóvoltából a reformkor második felének politikai, társadalmi és művelődési élete cselekvő akarattól feszül. Erjedő mozgalmasság bélyegez Kossuth célja körül minden alkotó szándékot. E teremtető lendület szükségyszerűsége először hegeli nyelven kap tudatos megfogalmazást. Szontágh Gusztáv Kölcseyvel vitázva sűríti szavakba a gondolatot: A világon minden: ellentétes erők harca. „Ha tökéletes nyugalmat óhajtunk, temetkezzünk el!” Szontágh más irányból is megközelíti a kérdést: A szertelen nyugalomvágy, amely idegenkedik a harctól, nem lehet tökéletesség, mert „a'hol harc nincs, nincs élet, kifejlés 's előmenetel”.¹ Tarczy Lajos, Petőfi pápai tanára ugyanebben a felismerésben szemléli a mindenséget. A ter mészeti és szellemi világ örök fogalmait ellentétel, dialektika által fejt ki. Az életből nem hiányozhat a küzdés, mert „a' küzdés élet, a' nyugalom halál, 's a' melly nép nyugalomban él, az vagy gyermek, vagy agg; amaz boldogabb, mert életre számolhat, emez csak sírjába temetkezni készüljön.”² Vörösmarty irodalmi sikra vetíti a nyugalom tesztelő hatását. Az Athenaeumot pártossága miatt támadják. A költő vállalja az elvek küzdelmét; „A' párt zajog, nyugtalanodik, 's dűhe gyakran veszélylyel fenyeget, de élet, ifjúság 's erő van a pártban; a pártatlanság ellenben tespedés, hanyatlás, vagy éppen halál jelensége.”³ A dinamikus élet-

¹ Uo.

² GERÉZDI RABÁN: A magyar világi líra kezdetei. Bp. 1962. 286.

³ Élet és Literatura 1829. 123–124.

⁴ Athenaeum 1838. I. 9., 12.

⁵ Uo. 1838. I. 597.

szemlélet megtestesítője, Petőfi az 1848-i forradalom kezdeti pillanatában ad hangot felfogásának. Szabadságköszöntő lelkesültségében is a kivívott diadalon érzett öröm értékét hangsúlyozza; „Élj boldogul!... nem kívánom, hogy ne találkozzál vészekkel pályádon, mert az örökké nyugodt élet fél halál, de legyen mindig férfierőd a vészeken diadalmaskodni.”⁴ A jövőt formáló harcok programmal függ össze, hogy a polgári haladás hívei mohó érdeklődéssel kívánják megoltani művelődési szomjukat. Keresik az eszméket, kutatják a példaképeket, felfedezik a gondolati forrásokat. Külföldre utaznak, hogy elébe menjenek a nyugati kultúra eredményeinek, szembesítsék magukat a kapitalizmus alkotásaival.⁵ De a harmincas évek elején még csak hazai földön, hírlapjaink hasábjain és könyvek szövegében találkoznak a demokratikus közélet jelenségeivel, a társadalmi mozzanatokkal. Újságjaink gazdag külföldi híryanaga mozgalmasságot érzékeltet számukra a viszonylagos magyar csend helyett. Forradalmak törnek ki, munkásmozgalmi események zajlanak, pártharcok dúlnak, s eközben nevek születnek, művek jelennek meg, és lépnek át szinte szemünk láttára a magyar ismeretbe politikusok, közigazdászok, írók, köztük talán legkorábban a saint-simonista Chevalier, a liberális Tocqueville, az utópista kommunista Cabet...

Csak hogy Tocqueville már jelentkezésének pillanatában irodalmi művei révén vált belépőt a haladó magyar tájékozódás területére, Chevalier hazai ismeretét saint-simonista munkájával kapcsolatos élet-történetek vezetik be, hogy aztán rövidesen átadják helyüket írói-nemzetgazdasági tevékenysége hatásának. Cabet recepciója fordított menetet mutat. Irodalmi munkássága csak későbbi időpontban jelentett mozgósító erőt. A magyar forradalmi demokraták közül Táncsics és Vasvári Pál olvasta a *Voyage en Icarie* (1840.) című filozófiai és társadalmi regényt. Az *Histoire populaire de la Révolution française* (1839–40.) című jakobinus-kommunista művét pedig Lukácsy Sándor kötötte össze elválaszthatatlanul Petőfi nevével.⁶ Lukácsy fejtegetései során 1841. október 23-ára lokalizálja Cabet nevének felbukkanását magyar szövegben. Cabet-val azonban jóval előbb találkozunk. Magyarországi életének első szakasza mindenekelőtt politikai-társadalmi szerepéhez kötődik.

Egyéniségéről és elvi magatartásáról részletesen tájékozódhattott a harmincas évek első felének újságolvasó közönsége. S itt, ebben az élménygyűjtésben közösen osztozik haladó és konzervatív gondolkodású személy. A képzetekre mindegyikük a maga belső hajlama és fogékonysága szerint rezonált. Állításunk általánosító jellege abból a tényből fakad, hogy a róla szóló hírek vagy vele kapcsolatos eseménytörténeti közlések két vagy három újság hasábjain is feltűnnek rövidebb vagy hosszabb terjedelemben, esetleg a szerkesztő válogató mozgólatai nyomán egyes részleteket elhallgatva, vagy némi időbeli eltolódással, mert Márton József, a Bécsben megjelenő Magyar Kurir szerkesztője előbb vette kézhez a külföldi hírlapokat, mint például Helmezy, a Jelenkor szerkesztője Pesten.

Cabet mint a francia követkamara tagja a szélső baloldalon foglalt helyet. Az 1832. január 4-i ülésen Montalivet oktatásügyi miniszter az udvartartás költségeinek vitatása közben azt a kijelentést teszi, hogy ha a fényűzés megszűnnék a királyi palotában, azonnal messze távoznék az a fejedelem alattvalóinak házából is. E szavak fergeteges ingerültséget váltottak ki az ellenzéki sorokban. Cabet is tiltakozik. „Cabet úr: csak X. Károlynak voltak jobbágyai à l'ordre!”⁷ A civilista tárgyalásakor kirobbanó méltatlankodásnak és következményeinek emléke még egy évtized múltán is visszakisért a magyar sajtóban. A Világ idézi vissza: ma Thiers ugyanazt mondja, mint ami elhangzott 1832-ben, de azóta Franciaország illedelmesebb és okosabb lett: „a dühös republicanusok már kissé megszelídültek, a becsületes Garnier Pages megholt, az őrlött Cabet a kamarából kiűzetett.”⁸ A konzervatív újság párizsi tudósítójának hangját bizonyára a *Voyage en Icarie* megjelenését követő jobboldali ellenérzés váltotta ki. A királyi tiszteletdíj kérdése tartós politikai hullámokat vert. Nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az ellenzéki képviselőknek egy 45–50 tagú csoportja Oppositio címmel megfogalmazott iratban foglalja össze, s terjessze a kamara és a király elé közjogi, belpolitikai és nemzetközi vonatkozású kormánybírálatát. Benne rámutatnak arra, hogy luxus miatt bukott meg a királyi család, ebből következőleg az új király csak változott feltételek mellett erősítheti meg trónját. Az Oppositio szövege aláírásokkal zárul: „Páris. Máj 28-án 1832. Allier, Bernard, Cabet, ... Garnier Pages, ... Lafayette, Lafitte, General Lamarque (halála óráján), ... Odilon Barrot, ... Tracy stb.”⁹

Lamarque tábornok valóban néhány nap múlva elhunyt. A republikánusok a temetésre meghívót küldenek a hivataloknak, intézményeknek, műhelyeknek, iskoláknak. A holttestet

⁴ Lapok Petőfi Sándor naplójából. Pest, március 15, 1848.

⁵ FENYŐ ISTVÁN: A polgárosodás eszmevilága útirajzainkban 1848 előtt. ItK 1964. 603. Zsoldos Jenő: Petőfi és Gorove „Nyugot”-ja. FK 1964. 405.

⁶ LUKÁCSY SÁNDOR: Petőfi és Cabet. ItK 1966. 293.

⁷ Jelenkor 1832. 43. I. még Magyar Kurir 1832. I. 42, Erdélyi Híradó 1832. I. 62. A francia *sujet*-t a Jelenkor *jobbágy*-nak, a Magyar Kurir és az Erdélyi Híradó *alattvaló*-nak fordítja.

⁸ Világ 1842. 581.

⁹ Magyar Kurir 1832. I. 387.

1832. június 5-én vitték a Pantheonba. A tömeg az utcára tódul. A republikánusok erre a napra tűzték ki forradalmi megmozdulásukat. A felkelést leverték. „A Journal des Debats szerint a' Laboissiere, Cabet és Garnier Pagés (kik a' Követek Kamarájának mindnyájan tagjai) elfogatásokat éránt parancsokat adatott ki”¹⁰ E közlemény június 19-én jelent meg a Magyar Kurirban, másnap a Jelenkor pontosabban, dátummal közli a hirt; „6dikán estve szinte elfogatási parancs adatott ki Laboissiere, Cabet és Pagés követkamarai (ellenféli) tagok ellen.”¹¹ Cabet és követársai a letartóztatás elől menedéket keresnek. Rejtekhelyükről nyilatkozatot adnak ki; „Cabet Ur, a' Követek Kamarája Tagja, kinek elfogatása ellen parancsokat adatott, kinyilatkoztatá: hogy ő ugyan egészen ártatlan, de addig bűvő helyéből elő nem jön, míg katonai törvények uralkodnak. — Ezeknek megszűnésével pedig minden további halasztás nélkül önnként áll azon bírak elébe, kiket néki a' Charta és a' törvény rendelt.”¹² A hatósági eljárás politikai hátterét kiszélesíti, és a nyilatkozat hangját némi gúnnyal fűszerezi a Jelenkor június 27-i tudósítása: „Armand Carrel, a' National egyik írója, kit különös gonddal kerestet a' ministerium, hogy őt haditörvényszék elébe állíthassa, úgy szinte Philippon a' Caricature szerkesztője, 's Cabet követkamarai tag rejtekhelyeikből azon nyilatkozást adak a' parisi újságokban, hogy ők ugyan rendes bírák előtt akármely órában készek megjelenni, de egy katonabiztosság vagy haditörvényszék tagjai lelkiismeretét épen nem szándékjok kísértetbe hozni.”¹³ A rejtőzködő politikuskok követársaikhoz fordulnak jogvédelemért: „Laboissiere, Cabet és Garnier Pagés elfogatások éránt kiadott parancsokat ellen való Protestatiojokban, felszólítják Tisztítársaikat (a' Követek Kamaráját) hogy ezen dologról adják vélekedéseket. Ezen felszólítás következtében Jun. 17-kén a' Parisi Újságokban, 15 Követek aláírásával . . . nyilatkoztatás adatott ki.”¹⁴ Laffitte, Girardin, Odilon-Barrot és mások örömmel és bizalommal fogadják távollevő követársaiknak a rendes bíróságra vonatkozó elhatározását, s helyben hagyják vonakodásukat, hogy nem hajlandók az illetéktelen és törvénytelen haditörvényszék elé állni. Más irányú kísérlet is történt a méltatlan meghurcoltatás megbélyegzésére; „A követkamarára Decemb. 1-ső napján tartott üléseben . . . Joly úr azt javallá, hogy a' kamara, négy tagjainak (Berryer, Garnier-Pagés, Laboissiere, 's Cabet urak) alaptalan elfogatások, mint a' képviselőség megsértése miatt nyilatkoztassa magát — ki feddőleg 's az iktatassék-bé a' felírásba.” Az indítvány nyomán botrány támad, s Joly visszavonja javaslatát.¹⁵ Cabet-ék kitartó álláspontja és a kamarai követcsoport közbelépése sikerrel járt. Az ügy polgári bíróság elé került. „Cabet és Garnier Pages urak Leblond nyomozóbíró előtt júl. 8ikán kihallgattattak. Semmi tetemes vád, semmi zár-ök nem sült reájok. A' kérdések előre fel voltak téve 's még is alig lehet üresbeket, haszontalanabbakat gondolni . . . Cabet ur júl. 20ikán ismét kihallgattatték. Protestált az ellen, hogy az ostromállapot alatt 's az ő távollétében írományait elszedék 's néhányat közülök a' ministeri journalokkal közölttek.”¹⁶ A képviselők esete, az alaptalan vádemelés s nem utolsósorban a komolytalan bírósági kihallgatás a Messenger szerint tragikomikusan hatott: „Cabet és Garnier Pagés urak az illető bíró által kikérdeztettek. Valamint a' Laboissiere úr kikérdeztetése, úgy az ezeké sem mütata semmi okot az elfogatásra. A' három követhöz intézett kérdések előre mind le voltak írva. Alig lehet hinni, milyen semmiségek és nevetségések valának e' kérdések . . . Valóban, ha egy olyan komoly tett nem forogna itt fen, a' milyen franciaországi három kamarakövet szabadságának megsértése, nevetünk kellene azon tisztviselők könnyelműségét, kik bizonyság nélkül vádolást tesznek, elfogató parancsokat adnak-ki, agenseiket futásnak eresztik, hogy azokat végre hajtsák, 's végre a' vádlottakat a' legudvariasabban köszöntik, és magok arra kéri, hogy csak méltóztassanak haza menni.”¹⁷ A Cabet ellen emelt vád az esküdtszék előtt tarthatatlannak bizonyult. „Cabet követkamarai tagot april. 14ikén minden vád alól fölmentették az assisek.”¹⁸

Méhes Sámuelnek, az Erdélyi Híradó liberális szerkesztőjének tájékoztató szándékából a puszta híradáson túl némi ízelítőt is kapunk a vád tárgyáról és Cabet védőbeszédének, ha nem is súlyos mondanivalót tartalmazó részleteiről, de mindenesetre érdekes motívumairól: „A jury Cabet követet nemvétkesnek nyilatkoztatá, 's az assisek széke a' vád alól felmenté. Írásának azon szavai, melyekért Cabet úr főképen vád alá hozatott volt, ezek; »Az Augustus 7-ki királyság egy bitangoló 's törvénytelen Charta által tétetett. Ez a' királyság a' leggyalá-

¹⁰ Uo. 1832. I. 388. ENGELS: „A francia kommunisták legtöbbje egyszersmind republikánus; kommunista társadalmi rendszert akar, köztársasági kormányzat formájában” (Marx – Engels Művei Bp. 1957. I. 484)

¹¹ Jelenkor 1832. 390.

¹² Magyar Kurir 1832. I. 409.

¹³ Jelenkor 1832. 405.

¹⁴ Magyar Kurir 1832. I. 417; I. még Erdélyi Híradó 1832. II. 15.

¹⁵ Erdélyi Híradó 1832. II. 410.

¹⁶ Jelenkor 1832. 468.

¹⁷ Erdélyi Híradó 1832. II. 71 (július 31.)

¹⁸ Jelenkor 1833. 278 (május 1.)

zatosabb eszközök által tartja fen magát; ez a júliusi revolutiot elárulta 's azt szükség esetében az idegen hatalmasságoknak prédaul engedendi. De a' királyságnak felelőssel kell tartoznia. A' nemzet megtudá XVI. Lajost büntetni. Magát védelmező beszédében többek között ezeket mondá Cabet úr: »Uraim! Én a' chartat, mely minket kormányoz, annak összezavarásait, szomorú korlátozásait, 's némely határozatának két értelműségét úgy tekintem, mint minden inségeink egyetlen egy okát. Ha Lajos Filep egyenes szívű férfiaknak hitt volna, 's én egyik vagyok azon elsőközzül kik azt neki tanácsláék, úgy nem fogadott volna el oly könnyen egy koronát, mely nekik oly kevéssé innesies módon adatott által. Ha ő nekem hitelt ad vala, úgy felszólította volna az egész-nemzetet, hogy ez az ő néhány egyszerű polgárok által történt választatását törvényesen erősítse-meg, 's az e' képen által adatott hatalom azután oly erős lett volna, a' mint csak lehet kívánni.«¹⁹ Ha az 1832. január 4-i követkamara közbeszólást nem tekintjük, akkor ezek az idézetek őrzik az első magyar Cabet-szövegeket. Egyébként Cabet csaknem hasonló helyzetbe került egy évtizeddel később. Midőn Quénisset-t, a király fiának merénylőjét halálra ítélték, Dupotyt, a Journal du Peuple szerkesztőjét öt évi fogsággal sújtották. Veszély fenyegette Cabet-t is: »Híre volt Cabet egykori követ 's a' Populaire kiadója elfogatásának is; de ez nem valósult. Annyi igaz, hogy ő a' páirtörvénységek egyik ülésében jelen lévén, Dupoty helyére mutatva, így nyilatkozott: »Csudálom, hogy én nem ülök ama' széken.«²⁰

Cabet életmozzanatainak magyar visszhangja 1833-ban új elemekkel bővül. Eddig csak a republikánus politikus személyéhez kapcsolódtak a hírforrások adatai, most az íróról és publicistáról is rögzíthet olvasmányélményeket a magyar figyelem; „A' Követkamara Martius 10d. ülésében . . . kívánta az igazság minisztere Barthe úr: hatalmazná fel őt a' kamara Cabet urat, mint egyet a kamarai követek közül, a' »La revolution de 1830« című esmeretes broschü-rejéért törvény elébe idéztethetni. A' kamara azt határozá, hogy a' miniszter kívánsága nyomtatassék ki, és helybenhagyás véget a bureaukhoz utasítsassék.«²¹ Cabet politikai tevékenysége mind szorosabbá válik a munkásmozgalommal. A harmincas évek folyamán demokrata-republikánus társulatok alakulnak, titkos szocialista társaságok létesülnek Franciaországban. Cabet is vezető tagja egy ilyen demokrata-republikánus egyesülésnek. S hogy ez a csoportosulás valóban a munkásság körében találja meg szervezeti bázisát, arra közvetlen tartalmi kitételeken kívül a „demagóg” minősítés is utal.²² A pejorativ értelemben használt, de valójában a népbarát funkciójára mutató kifejezés Cabet-t is a nép érdekében küzdő politikusok közé sorolja: „némely emberek veszettségből e', vagy is inkább ügyetlenségből, fejeket feltartják ugyan, 's kevélyen, és szabadon nizegetnek körül, — és még is, mikor észre sem veszi az ember, leguggolnak, s a' pornép közzé szeretnek egyvéledni, mintha annak Királyai akarnának lenni . . . Ilyen Demagogusokból álló Clubb telepedett most itt Párisban le, azon szín alatt ugyan, mintha a' népet, különösen pedig a' mester embereket akarná tanítani, valósággal pedig a' népet meg akarja fosztani minden vallástól, melyet babonázásnak kiált ki . . . Ebben a Clubban Cabet és Cormanin Urak határtalan hatalommal uralkodnak: az első talentom nélkül való ember, az utóbbi a' Bonapartismus despotikai ideáinak kedvellője, ezeket elébb a' Restauratiókor akarta használni, most pedig azok (ideák) szerint, a népfedelemiséget kívánja béhozni, — egyéberánt nem tökkel ütött ember. A Clubbnak ezen láptói²³ tehát, a' minap valami Kormány nemet akartak felállítani, 's az ezen alkalommal tartott gyűlésbeli Előfőlörség miatt, Laffitte, Odilon Barrot, és Lafayette egymással vetélkedtek.«²⁴ A gyűlésen végül is Arago elnökölt. A párizsi titkos társaságok munkásmozgalmi törekvései nyomán forradalmi megmozdulások robbannak ki, összeesküvések szerveződnek, s kapnak hangot radikális munkáskövetelések.²⁵ Cabet lapja, a Le Populaire 1833 szeptemberében indul meg, s néhány hónap múltán már szellemi-politikai hatását fedezik fel, ha közvetve is, a munkásság mozdulatai mögött. „Lonoiersnek néhány fabrikáiban, a lakosok közt nyughatatlanságok támadtak, a' mit a Párisi — úgy nevezett demagogus társaság kiszttetéseinek lehet tulajdonítani. Cabet Ur Populaire nevű haviírásának legújabbik lapja, hasonló társaságok szükségéről sokat beszél, hol a' többek közt ez vagyon: Ma már látjuk a' »Segíts magadon, majd segít az Isten« nevű társaságot . . . Az emberi jussok társasága egész Frantzia Országban elágazott . . . a' Dijoni társaság, ital, és a' sóadó ellen, mely majd mindenütt talál követőkre . . .«²⁶ E tudósítás egyrészt ellenőrizhetőbbé teszi a „demagogusok” és Cabet kapcsolatát, másrészt Cabet szülővárosának és ügyvédi munkássága egykori színhelyének szerepét idézi a titkos társaságok háló-

¹⁹ Erdélyi Híradó. 1833. I. 308. (május 7.)

²⁰ Pesti Hírlap 1842. 47.

²¹ Hazai s Külföldi Tudósítások 1833. 195; I. még Jelenkor 1833. 197.

²² L. Demagóg című cikkemet a Magyar Nyelvőr 1967. évi 2. számában.

²³ A szó használatára félreértésen alapszik. A cikket az Allgemeine Zeitungból fordították. A der Leiter = vezető helyett a die Leiter = lábtól, lajtortja, létra (Ballagi Új TeljSzót.) került a szövegbe.

²⁴ Magyar Kurír 1833. II. 34 (július 16).

²⁵ Vö. Marx — Engels Válogatott Művei. Bp. 1949. II. 334.

²⁶ Magyar Kurír, 1833. II. 366. (december 6).

zatában. Dijon haladó polgárságának és forradalmi rétegének érületi-politikai érdekeltségét Cabet munkásságában a lengyel forradalom franciaországi menekültjeinek ünnepélye tükrözi. Nevét transzparensnek hirdetik. „A' Journal de Paris Dijonból Nov. 30. írja, hogy az oda szállított lengyelek a' tisztviselősegtől engedelmet kértek revolúciójuk évünnepét tartani, mi olly föltétel alatt adatott-meg, hogy a' csupán lengyel ünnep legyen, semmi politikát belé ne elegyítsenek 's Franciaország barátságát tekintetben tartsák. Azonban egy nyilvános teremben több lengyel generalok, 's Washington, Franklin, Garnier-Pages és Cabets neveiket kivilágították, 's mintegy 500 gyülekeztek össze.”²⁷ A jelenkor élesebben szemléltet: „a' terem átvilágító díszesítvényekkel vala ékesítve, rajtok több lengyel general neve, Washingtoné, Frankliné, s ezek mellett Garnier Pagès 's Cabet-é.” Az elhangzott beszédekben Robespierre-t és Saint Just-t állították példaképül a hallgatóság elé.²⁸

Cabet politikai és publicisztikai teljesítményei a magyar újságok hírei alapján is lázas életütemről vallanak. A követkamarában vezérszónoki szerepet vállalt. A republikánusok újabb kamarai rohamra indulnak. Rá akarnak mutatni arra, hogy Franciaország jelenlegi viszonyai nincsenek összhangban a júliusi forradalomból szükségképpen levonható következtetésekkel. Ezért kívánatos, hogy „a' legközelebbi ülésben nyíltan 's minden burok nélkül lépjen föl a' respublicai oppositio, mellynek fejül Lafayette, Cabet 's Garnier-Pagès fog szolgálni.”²⁹ A Le Populaire-ban egymás után jelennek meg cikkei. Két cikke miatt esküdtsték elé állítják: „Cabet ur, a' követkamara tagja 's a' »Populaire« kiadója Febr 28d. Seine megye assisei által, kik eleibe a' kamara jóváhagyásánál fogva idéztetett, az említett journal Jan. 12d. és 19d. lapjaiban találtatott »La république est dans la chambre« és »Crimes des Rois contre l'humanité« című cikkelyekért két esztendei fogságra, 4000 fr. pénzbüntetésre és a' büntető törvénykönyv 42d. cikk. említett polgári 's familiai jussoktól két esztendeig megfosztatni ítéltetett.”³⁰ A republikanus-kommunista ellenállás olyan nyilvánvalóan bélyegezte Cabet közéleti és írói magatartását, hogy a mende-monda merész elképzeléssel forradalmi cselekvő erőt tulajdonít neki. Lyonban megmozdul a munkásság, Párizs nyugtalankodik, Brüsszelben forradalmi állapot uralkodik. „A' Courier Belge... Apr 10d. továbbá ezeket írja; »... De még illyeket is rebesgetnek; Párisból titkon 1200 összeesküdt érkezett, kiknek a' pusztítókkal kellett volna egyesülniök, láрма harangot húzniök, Leopoldot lebuktatniök, és azután Parisha Lajos Fülöp ellen menniök; mozgásaikat Cabet úrnak kelle igazgatnia.”³¹ Az efféle híresztelések nem kedveztek Cabet terveinek. Börtönbüntetése elől Belgiumba menekül. De kiutasítják. „A' Populaire ismért szerkesztője Cabet ur, ki Belgiumba futott, ezen országból száműzetett. A' kir. rendelés így szól felőle; »Leopold a' Belgák királya s' a' t. Igazságministerünk tudósítására 's a' ministeri tanács javaslatára a Vlik évi Vendemiaire (7ber) 28iki törvény 7dik cikkelyénél fogva rendeljük: 1) Cabet Etienne úrnak, most Brüsszelben tartózkodó idegennek parancsoltatik, hogy a' belga földet 48 óra alatt hagyja el; 2) ha e parancsnak nem engedelmeskedik, a' rendőrség azon határ felé vigye, mellyet kijelel; 3) ha semmi határt nem mutatna, melly felé vitessék, Ostendebe kísértessék, 's ott az első Angliába induló hajóra tétessék. Cabet ur elindulásig szoros vigyázat alatt tartassék. E' végzet eszközölése igazság-ministerünkre bízatik. Brüssel april. 14kén 1834. Leopold [«J»].”³² Cabet elvbarátai kísérletet tesznek hogy a kiutasító rendelkezést módosíttassák. Sikertelenül. „A' Populaire respublicai hírlap isméretes szerkeztetője Cabet ur, a' ki Parisból Belgiumba futott, egy kir. végzet által (Apr. 14d) ez országból kiutasítatik... A' kir. végzet Gendebien úrnál, a' belga képviselő kamara követénél, ki házához fogadta Cabet urat, adatott ennek tudtára Apr 14d. estéjén. Gendebien ur a belső ministerhez Rogier úrhoz, egy, a' Courier Belga által is közzé tett levelet küldé, mellyben Cabet úrnak, mint Franciaország egyik legjobb hazafiának és legérdemesebb követének kiűzetésén keserűen panaszkodik.”³³ Az Erdélyi Híradó tömör tudósítása összefüggést érzékeltet a brüsszeli forradalmi jelenségek és Cabet kitiltása között: „Brüsszelben április 12kén újból megkivánták a' közcsendességet háborítani, de az előre tett intézeteknél fogva a' nyugtalanok igyekezeti semmivé tétettek. Az esmeretes francia újság szerkeztető Cabet ur ki Belgiumban keresett menedéket, számkivettetett.”³⁴ Cabet öt évig tartózkodik Angliában. 1839-ben tér vissza Londonból Párisba. Neve a negyvenes években újul meg irodalmunkban, s vetül vissza hatása a forradalmi radikalizmus képviselőinek gondolkodásában.

A számbavett forrásanyag harmadfél évet ölel fel Cabet életéből. S ebben az időszakban politikai-publicisztikai pályájának legfontosabb fordulói határozottan kirajzolják alakját. Épp ezért van lehetőségünk arra a feltevésre, hogy Cabet-nak nemcsak a neve volt ismert

²⁷ Hazai s Külföldi Tudósítások 1833. 387.

²⁸ Jelenkor 1833. 812; l. még Magyar Kurír 1833. II. 382, Erdélyi Híradó 1833. II. 404.

²⁹ Jelenkor 1833. 803. (december 18).

³⁰ Hazai s Külföldi Tudósítások 1834. I. 174; l. még Jelenkor 1834. 174, Magyar Kurír 1834. I. 214.

³¹ Hazai s Külföldi Tudósítások 1834. I. 270 — 1; l. még Jelenkor 1834. 269.

³² Jelenkor 1834. 279.

³³ Hazai s Külföldi Tudósítások 1834. I. 279.

³⁴ Erdélyi Híradó 1834. I. 282.

Petőfi idősebb kortársai előtt, hanem tudtak politikai magatartásáról, társadalomszemléletéről, és elraktározhatták emlékezetükben harcos republikánus tevékenysége érdekes, figyelemkeltő eseményeit is. Minden biztonnyal olvasta a róla szóló tudósításokat: Petőfi költői jötevője, Vörösmarty, tanára Tarczy Lajos, első szerkesztője, Bajza, korai íróbarátja, Nagy Ignác, aki 1810-ben született. De olvashattak fiatal író társai közül azok, akiket ez idő tájt, a harmincas évek első felében már megejtett az újságolvasás vágya. És később a talán halványuló olvasmányemlékek a negyvenes évek elején új híradások tartalmától felélénkülve a szó erején, baráti beszélgetések formájában eljutottak Petőfihez is. S így Petőfi Cabet-találkozása 1846-ban ³⁵távolról induló előzmények talajába kapaszkodik.

Zsoldos Jenő

Néhány újabb adat Gozdsu Elek életrajzához

Gozdsu Elek életrajzában néhány homályos pontjára sikerült egy tervezett értekezés előmunkálatai során adatokat találnom. Kapcsolatba léptem írónk egyik oldalági leszármazottjával: testvérének, Gozdsu Petronellának unokájával, özv. Lukács Pálnéval, tőle néhány levelet és fényképet kaptam¹, azonfelül olyan adatokat, amelyek a család emlékezetében éltek tovább; ezek egyrésze anekdotikus természetű. Átkutattam olyan egykorú forrásokat, amelyeket életrajzírója², Reisz mellőzött: Szendrei János monográfiáját Miskolc történetéről³, egykorú hírlapokat; Gozdsu szerepel Tóth Béla híres anekdotagyűjteményében (amiről Reisz nem tud) és Justh naplójában (erről tud, de nem aknázza eléggé ki.)⁴ Pályájának zombori szakasza teljesen ismeretlen, pedig életének fontos része az itt eltöltött nyolc esztendő.

Miskolc monográfiájából tudjuk, hogy az író ide költözött dédapja borkereskedő volt: a „Miskolci Görög Kompania” névsorában 1725-ben szerepel Gozdsu Antal neve. Az apa, György, Miskolcon a báró Szinva-féle uradalom, majd a gróf Wipfen-féle nagybirtok gazdatisztje. Két nagy természeti csapás teljesen vagyontalaná tette őket, így költöztek Miskolcra Ercsibe. Írónk édesanyjáról Margó Anasztáziáról (1823–1886), aki szintén gazdag kereskedő család sarja, a rokoni hagyomány annyit őrzött meg, hogy igen szép asszony volt, de kapzsi, anyagiasság.⁵ Három leánytestvére volt Gozdsu Eleknek; Mária (Garam Jenőné), Petronella (Novák Sándorné), Ilona, aki fiatalon öngyilkos lett. Szülőfalujáról, Ercsiről *A veréb* című novellájában emlékezik meg.

Pesti jogászkodásának egyik epizódját örökíti meg Tóth Béla idézett anekdotagyűjteményében.⁶

A családi krónika szerint a doktori címet sohasem használta. Mégpedig azért, mert együtt tette le az egyesített bírói és ügyvédi vizgát egy állítólagos „nagy számár” évfolyamtársával. Előtte Gozdsu Elek azt a fogadalmat tette: ha a kurzustársa is megkapja a doktori címet, akkor ő nem fogja használni. Az évfolyamtárs is ledoktorált, ő pedig állta a szavát.⁷ Gozdsu Elek 1878. március 11-én avatták doktorrá.⁸ A fiatal ügyvédgyakornok először Miskolcra kerül, Szendrei János ezt írja: „Az 1870-es évek végén egy ideig városunkban lakott Gozdsu Elek is, ki mint regényíró ezidőtájtban lett híressé.”⁹ Szendrei János arról is értesít, hogy a város műkedvelő társasága által rendezett színdarabban fel is lépett 1879. május 17-én és 18-án.¹⁰

Miskolcra Temesvárra ment, szintén ügyvédgyakornoknak, principálisa hamar kiismerte tehetséges gyakornokát s felajánlotta számára leánya kezét, gyönyörű vagyonnal együtt. Gozdsu Elek, szegény lévén, karrierje érdekében elfogadta az ajánlatot, s így lett a felesége Bauer Hermina.¹¹

Pesti baráti köréről, az asztaltársaságáról, amelynek tagja volt, az eddigi források is tájékoztatnak (Kokas Endre tanulmánya), az író és újságíró élet egy kedélyes epizódját megint

³⁵ LUKÁCSY SÁNDOR: i. m. 318.

¹ özv. Lukács Pálné a következő fényképeket bocsátotta rendelkezésemre: Gozdsu Elek, Gozdsu Elek, Gozdsu Elek kislánya, Gozdsu Györgyné, Gozdsu Mária, Gozdsu Petronella és Gozdsu Elek két levele, Gozdsu Máriaéhoz.

² REISZ MIHÁLY: Gozdsu Elek (1849–1919) — Bp. 1941. 31.

³ SZENDREI JÁNOS: Miskolcz város története. 1000–1800. — Miskolc. 1910.

⁴ Justh Zsigmond Naplója. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmányokkal ellátta HALÁSZ GÁBOR. Bp. Athenaeum. é. n. (1940) A 320–321, 334, 335 lapokon vannak adatok Gozdsuról és családjáról.

⁵ dr. LUKÁCSY SÁNDOR közlése.

⁶ TÓTH BÉLA: A magyar anekdotakincs. Bp. 1957. 491–492.

⁷ dr. LUKÁCSY SÁNDOR közlése.

⁸ Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi karának levéltári közlése.

⁹ SZENDREI JÁNOS: i. m. 227.

¹⁰ SZENDREI JÁNOS: i. m. 227.

¹¹ dr. LUKÁCSY SÁNDOR közlése.

Tóth Béla jegyezte fel.¹² Első állami hivataláról a következő nevetséges kis esetet ismeri a család. Maga a felesége mesélte, s mindig nagyon derültek rajta. A balassagyarmati törvényszéken kapott állást, mint aljegyző. Az akkor divatos, hivatalos diszruhában, elegánsan felöltözve a főispánhoz ment tisztelgő látogatásra s egyben bemutatkozni a törvényszék új hivatalnokaként. Öltözete; igen szűk, alul a cipő alatt talpalóval lefeszített szürke nadrág, redingot kabát, kezében klakk, fehér glasszkesztyű. A hajdú kinyitotta a sikosra kefélt parkettás terem ajtaját, melyben megjelent az igen elegáns, magas, fiatal Gozdsu Elek. Óriási bók, meghajlás a főispán előtt. Ám a sikos parketten megcsúszott és teljes hosszában a főispán elé terült, közben azt érezte, hogy a feszes nadrág hátul teljesen széthasadt. Felállt és kihátrált a teremből. A főispán csak ennyit tudott: megjelent előtte egy csinos fiatalember, elvágódott a parketten, kihátrált és ismeretlenül eltűnt. Gozdsu Elek azonnal vonatra ült és athelyezését kérte, pedig még el sem foglalta állását.¹³

Pontos és lelkiismeretes hivatalnok volt, aki kiérdemelte társai megbecsülését, felettesei dicséretét. 1885-ben alügyész lett Fehértemplomban, ebben a határmenti városkában, a Néra folyó mellett. Nem valószínű, hogy kollégái tudtak írni működéséről. Itt meglátogatta Justh Zsigmond: „Vagy három év előtt igen furcsán ismerkedtünk meg, én nyáron visszajövet Párizsból véletlenségből elolvastam a Tantalust, ilyen genre-ű magyar könyvet még nem ismerve tökéletesen elragad. Tüstént leülök íróasztalomhoz s írok neki Fehértemplomba, megírom neki, hogy mit tartok könyvről. Erre ő felel — levélváltás támad közöttünk. Én lemegyek hozzá — és négy álomszerű napot töltök nála.” — írja naplójában Justh Zsigmond.¹⁴ Ezután többször meglátogatják kölcsönösen egymást, meleg barátság fűzi őket össze, ennek egyik szép bizonyítéka Gozdsu Elek megemlékezése Justh Zsigmond halálakor.¹⁵

1887-ben Budapesten teljesít szolgálatot, 1889-ben ügyész Karánsebesen, szeptember 10-én Kiss József a vendége. 1892-ben, október 15-én helyezik át Temesvárra. A Délmagyarországi Közlöny így üdvözlí írókat: „... örömmel üdvözljük az új királyi ügyészt, dr. Gozdsu Eleket, kit jeles irodalmi működéséről széles körökben ismernek. Dr. Gozsduban egy minden tekintetben kiváló férfiút nyer Temesvár társadalma.”¹⁶ Hivatalát 1892. november 11-én vette át, majd e hónap közepén szabadságra ment, amelynek egy részét Velencében töltötte.¹⁷

Életpályájának további mozzanatait jobban ismerjük, de egyik-másik részletre több fényt derít az egykorú hirlap és a családi hagyomány. Irónk házassága nem volt harmonikus. Feleségét Justh Zsigmond így jellemzi, amikor Gozdsuék nál volt vacsorán, 1889. április 6-án. „... csak Gozsdunét találok. Ez egyike a legérdekesebb magyar típusoknak — illetőleg dél-magyarországi zsidó nőknek. Mert az — bár egyéniségében kellemesen vannak meg a zsidó vonások: az önállóság, emberismeret, nyugodt önbizalom.

Une femme sagace — sokkal józanabban látja a világot, mint férje s jobban is érti meg minden mozgató szálával-süllyesztőjével és kulisszáival együtt.

Magas karcsú, vagy harminc éves nő. Szép sohasem lehetett, de annál érdekesebb...¹⁸ Nem voltak boldogok, hosszú ideig nem volt gyermekük, ezért elváltak. Az asszony családja azonban nem nyugodott bele, és sokáig tartó rábeszélés után ismét összehoronzták őket, az újonnan megkötött frigyből kislány született, de boldogságuk nem tartott sokáig, mert kislányuk négyéves korában torokgyíkban meghalt. Bánatukban ismét elváltak, majd az asszony szüleinek hosszas ösztönzésére újra egybekelnek, ebből a „harmadik házasságukból” fiuk született 1894. június 25-én.¹⁹

1897 februárjában Zomborra helyezik át. Az ottani lapok, a Délmagyarországi Közlöny²⁰ s a Bácska melegen üdvözlí.²¹

Nyolc évet töltött a bácskai városban s hivatalos teendői mellett állandó előadója a Szabad Lyceumnak, amelynek egyik alapítója majd elnöke éppen ő volt. Ismeretterjesztő előadásai — Hamlet és Don Quijote, Chopin jellemzése, Könyv, Ruskin, A leánynevelés — jelzik, hogy milyen intenzitással dolgozott.²² Tóth Béla *Zombor és Gozdsu Elek* című cikkében meleg szeretettel méltatja irónk tevékenységét: „Gozdsu Elek, ez az Istentől enciklopédikus tudással, mélységes emberszeretettel és ragyogó ékesszólással megáldott férfiú évek óta lankadatlan munkásságot fejt ki a zombori közönség érzésének finomítására, tudásának fejlesztésére.

¹² TÓTH BÉLA: i. m. 623–624.

¹³ dr. LUKSICS PÁLNÉ közlése.

¹⁴ JUSTH ZSIGMOND: i. m. 322.

¹⁵ Gozdsu Elek: Ének a zenéről. Hét. 1898.

¹⁶ Dél-magyarországi Közlöny 1892. 239. sz.

¹⁷ Dél-magyarországi Közlöny 1892. 259. sz.

¹⁸ JUSTH ZSIGMOND: i. m. 334.

¹⁹ dr. LUKSICS PÁLNÉ közlése.

²⁰ Dél-magyarországi Közlöny 1897. 36. sz.

²¹ Bácska 1897. 14. sz.

²² Az említett cikkek: Bácska 1900. 98, 1902. 13, 1902. 53, 1903. 97, 1904. 97, 98.

Eleinte egymaga szállt síkra közönségünk közönyével szemben, s amikor mindenki azt hitte, hogy a Szabad Lyceum tudományos és ismeretterjesztő előadásai nem fognak nálunk hatást gyakorolni, váltig azt állította, hogy nincs hálásabb és fogékonyabb közönség a zomborinál. S íme neki lett igaza. Eleinte ő maga, majd utóbb köréje csoportosult kis gárdájával valóságos szellemi forradalmat csinált Zomborban... Nagy örömünkre szolgál, hogy dr. Gozdsu Elek ez irányú munkásságát, mely formájánál fogva úgyszólván egyedül álló az országban, az országos sajtó is észrevette...²³

1905 végén tér vissza arra a Temesvárra, amelyben ez idő tájt élénk irodalmi élet volt. Szívesen működött a *Dél* elnevezésű irodalmi társaságban. 1909 októberében Ady Endre tiszteletére ünnepséget rendezett a társaság. Gozdsu nemcsak, hogy részt vett az előadáson, hanem az Ady-ünnepiakkal magánjellegű beszélgetéseiken is jelen volt a Korona kávéházban.²⁴

Gozdsu Elek olyan hivatali pályán működött, ahonnan módja volt meglátni a válság felé siető magyar társadalom hibáit és betegségeit; a hely ahol élt még különösen alkalmas volt arra, hogy nyomasztó élményre tegye számára a magyar nemzetiségi és az európai balkáni politikát. Műveibe nem találunk utat ezek az élményei, de alighanem szerepük van elhallgatásában és személyiségének felőrlődésében. A két balkáni, majd az első világháború teljesen megtöri. 1914-ben először ír Tóth Ferenc művészettörténeti tanulmányához.²⁵ Fia — Gozdsu György — 1915-ben az orosz harctérre indul Lugosról. Megrendítő olvasni Gozdsu Elek levelét, amelyben ezt írja: „Moni és én is szentül meg vagyunk győződve, hogy éppen olyan vígan fog hazajönni, mint amilyen vígan indul a harctérre!”²⁶ Nem sokkal a harctérre való kimenetel után megsebesül, értesülünk Gozdsu egy másik leveléből.²⁷ Felépülése után újra a frontra kerül. Az egyik csatában azonban egyetlen homlokklövés leterítette lováról 1916-ban. A század katonapátere, aki a család ismerőse volt, hazahozta tárcáját, gyűrűjét, megjelölve a helyet, ahová temették.²⁸ Gozdsu Elek bánatát fia elvesztésén következményeiben lehet csak lemérni: megőrült. Felesége előtt titkolta a rettenetes valót, fia halálát. A város küldöttségileg jött hozzá tisztelegni; vidám arccal lobogtatta a maga által hamisított tábori levelezőlapot, amelyben fia állítólag azt írja, hogy kis sérüléssel orosz hadifogoly — és köszönte meg a figyelmeséget a városi küldöttségnek. A fiút minden este vacsorával és vetett ággyal várták haza.²⁹

A háború zűrzavarában teljesen elszakadt a budapesti irodalmi élettől. Barátaival is keveset levelezett, magába roskadott, elhagyatottan halt meg hetvenéves korában, 1919. május 26-án, másnap, május 27-én temették.³⁰ Nem Temesváron lakó ismerősei csak jóval később értesültek haláláról. Végrendeletében házát, amely műzeális értékkel volt tele, a városra hagyta, de a haszonélvezet a feleségére maradt.³¹ A temesvári Bánátvidéke Múzeum igazgatója levelében azt írja, hogy 1919-ben Gozdsu Elek hagyatékából semmit nem kapott a város.³² Ez természetesen is, hiszen az író felesége még élt 1923-ban. Valószínű, hogy kéziratok és ki nem adott művek voltak a hagyatékában, amelyeknek felkutatására a romániai magyar irodalomtörténészeknek kellene vállalkozniuk.³³

Bódor Sándor

Modern magyar drámai kísérletek az expresszionizmus jegyében

A *Ma* a modern magyar drámai kísérletek elindítója

A magyar drámai expresszionizmus a *Tett* és a *Ma* lapjain született meg, így ezek a folyóiratok a modern magyar dráma szempontjából különösebb figyelmet érdemelnek. Kassák Lajos köre nemcsak ismerteti a legmodernebb törekvéseket, hanem Mácza János kommunista eszmeiségű és egyben expresszív indítékú aktivista dramaturgiaja¹ révén állást is foglal e kér-

²³ TÓTH BÉLA: Esti levél — Zombor és Gozdsu Elek. PH 1903. nov. 21.

²⁴ SÁRKÁNY MÁTYÁS közlése.

²⁵ TÓTH FERENC: A temesvár-belvárosi Mária-szobor története. — Egy temesvári műemlék. — Előszóval ellátta Gozdsu Elek. — Temesvár. Csongrád egyházmegyei nyomda 1914.

²⁶ Gozdsu Elek levele Gozdsu Máriához 1915. VIII. 8.

²⁷ Gozdsu Elek levele Gozdsu Máriához 1915. XII. 16.

²⁸ dr. LUKOSICS PÁLNE közlése.

²⁹ dr. LUKOSICS PÁLNE közlése.

³⁰ G. Gy.: Gozdsu Elek halálához. It 1934. 3–4. szám.

³¹ dr. LUKOSICS PÁLNE közlése.

³² MOGA MARIUS igazgató román nyelvű leveléből közlése.

³³ Diószegi András tanulmányútja a Román Népköztársaságban. — ItK 1960. 294.

¹ MÁCZA JÁNOS: Teljes színpad. (Tanulmány) Wien, 1919–1921 (Különszám).

désben és teret enged a vajdó kor problémáival együttlélegző magyar drámakísérletek megjelenésének. Mivel a kor egyetemes művészeti problémáival való érintkezésre különösen az emigrációs évek adtak lehetőséget, így ebből a szempontból a bécsi emigrációban megjelent *Ma* anyaga jelentős. Noha a Kassák-kör folyóirataiban megjelent drámakísérletek a színi megvalósulásig nem juthattak el, de kísérletezésre ösztönző szellemüknel fogva mégis a XX. századi áramkörbe való kapcsolódás lehetőségét nyitották meg a század közepén szinten megrekedt magyar drámaírók előtt. A Ma kör úttörőinek kísérleteit a honi hagyományok felől megközelíteni nem lehet. A vajdó XX. századi dráma útkereséséből táplálkoztak, és problémáik egyetemes emberi értelemben, így magyar vonatkozásban is egyaránt érvényesek voltak. Ezekben az egyfelvonásosokban a kor drámájának szinte teljes tartalmi és formai problematikája felmerült. A hanyatlását élő polgári létforma groteszk színrelépése, hőseinek tragikomédiába fúló lázadása, a humanista akarás expresszív fellobbanásai — mindinkább belülről felfogott értelemben ábrázolva —, főként pedig az új tartalmat jelentő szocialista eszme drámái megnyilvánulásának a problémái. Lényegében ezek a drámái kísérletek hívebben tükrözték a 20-as évek valóságát, mint a század stíluseseményeiben az élet meghamisított képét ábrázoló színpadhoz jutott osztályszempontú művek.

Humanista eszmék és expresszív drámái forma

A Ma drámaírói körében a legtisztább expresszionizmust az induló Remenyik Zsigmond *Vér* c. drámái víziója képviselte.² A romantikus túlzásoktól hevitett német expresszionizmusból induló és a „Neue Sachlichkeit” józanabb szemléletével egyensúlyba jutó epikus dráma útját egyedül Remenyik munkássága képviseli a magyar drámatörténetben. A sajátos Remenyik-i dramaturgiában a XX. századi epikus dráma két fő vonala; a társadalmi mondanivalót hangsúlyozó Brecht-i és az emberi pszichikum bemutatására törekvő O'Neill-i törekvések jutnak érvényre, nem utánérzéseként, hanem az egyéni felfedezés hitelességével. Az induló Remenyik expresszionizmusát az „emberért” aggódó mély humanitás, a polgári rend megvetése és szociális igazságérzettől fűtött indulat táplálta. A szenvedő emberiségért emelte fel szavát, mint az expresszionisták legjobbjai. Remenyik a *Vér*-ben a nagyvárosok kizsákmányoltjainak, a szifilisz utcanőkné és a gyár által nyomorékká tett munkásoknak „tisztá emberség” utáni vágyódását, lelkiállapotuk expresszív kiömlését vitte színre a George Grosz „Város”-ának tömegvízióját idéző, montázstechnikával összeállított jelenetsorában. Mondanivalóját nem kapcsolta konkrét társadalmi környezetben és időben játszódó cselekményhez, hősei nem valóságos jellemek, hanem „eszmék szimbólumai”: a „Nő”, a „Férfi”, a „Tömeg” stb. Ez előtt a Tömeg előtt „felémlék”, hogy végzetét a kizsákmányolás okozza, ezért a gyárak kerekait akarják „lefogni”, de végül is megmaradnak a vágyakozás érzelmi síkján. Mivel a drámái konfliktus feltétele: a konkrét tér és idő, hiányzott az expresszionista drámából, így drámái összeütközés csak az expresszív lelkiállapotból fakadó szónoklatok síkján juthatott kifejezésre a *Vér*-ben is. Az expresszív stílusnak a dialógusra jellemző jegyei, a tőmondatok túltengése, az igék és főnévi igenevek halmozása is mind megtalálhatók az induló Remenyik stílusában.

Az aktivista dramaturgiát kidolgozó Mácza János mint drámaíró August Strammnak a lírai elemeket és szentimentális életérzéseket tartalmazó expresszionizmusa felől indult. Az *Egyfelvonásos játék* c. jelenete szintén az „egyetemes jelképesség” szándékával „az emberért” lép fel.³ Érdekessége, hogy emberi szereplői; a „Férfi” és a „Lány” mellett a jelenet zenei elemei, valamint stilizált függönydíszletei is — mint szereplők: „Színek”, „Hangok” stb. — az expresszionista drámán belül a játék „koncentrikus fogalmának” az aktív tényezőivé válnak. Az expresszív drámának ezt a törekvését Moholy Nagy László így fejti ki: „... Mintahogy az új kép különböző szín és sík-vonatkozásokat ad, úgy a teljes színház a fény, a hang, a mozgás, a forma, a sík, az ember egymáshoz való vonatkozásainak az összessége és egymás-közi variációkombinációs lehetősége...”⁴

Máczának 1920 után a Ma-ban közölt egyfelvonásai az expresszionista alaptendencián kívül futurista, dadaista, konstruktivista elemeket tartalmaztak és színpadi megoldásaiban a Bauhaus irányú architektónikus tér és szín jelenségei érvényesültek. A *fekete kandúr* c. játéka⁵ pl. a Kandinszkij⁶ és Marinetti által propagált „szintetikus” drámái felfogás szellemében fo-

² REMENYIK, „László”: *Vér*. Ma, Wien, 1921. VI. évf. 3. sz. 31–35. Ez a szám nincs meg a Széchenyi könyvtárban, Remenyik Zsigmondné volt szíves rendelkezésemre bocsátani.

³ MÁCZA JÁNOS: *Egyfelvonásos játék*. Ma, Wien, 1918. III. évf. 3. sz.

⁴ MOHOLY NAGY LÁSZLÓ: A jövő színháza a teljes színház. Dokumentum, Bp. 1927. márc. 6–8. sz.

⁵ MÁCZA JÁNOS: *A fekete kandúr*. Ma, Wien, 1921. VI. évf. 9. sz.

⁶ KANDINSZKIJ: A szintetikus művészet. Moszkva, 1915.

gant.⁷ A *jekete kandúr* prologusa a futuristák „polgárt pukkasztó” igényével indítja el „a polifonikus orchesterhez” hasonló drámai akciót. A mondanivaló lényegében az író világgal, emberiséggel kapcsolatos véleményének a színpadra vetítése a „szintetikus” felfogás értelmében, amely szerint a színpadi jelenet egy-egy érzés vagy hangulat megjelenítésére korlátozódik és ennek kifejezésére a színjáték minden alkotó eleme — szó, zene, mozdulat, színtér — egyenrangú tényezőként használható fel. Mácza A *jekete kandúr*ban a háború utáni dezillúzinált életszemléletet groteszk ironiával jeleníti meg. A világ dolgainak helyreállítása céljából az emberiség nem hajlandó egyesülni, de amikor „meztelen táncosnő” képében az erotika jelenik meg a „nemzetközi asztalon”, akkor az emberiség érdektelensége hirtelen intenzív érdeklődésbe csap át.

Az expresszionizmust és a Bauhaus konstruktivista technikai szintéripítő szemléletét tükrözi Nádass Józsefnek a Ma 1924-es színházi különszámában németül megjelent *Einakter* c. jelenete.⁸ Magyar címe: a *Hatalmas úr*.⁹ A mű XX. századi mondanivalóját szimbolikus értelmű technikai milieu hangsúlyozza. A szintén jelképes értelmű szereplők olyan emberi közösséget szimbolizálnak, amely elhatározza, hogy nem száll szembe az országukat fenyegető „hatalmas úrral”, hanem a megmaradás érdekében önként igája alá hajtja fejét. Elvesztik a szabadságot, de megmaradnak. A megalkuvó nép azonban megdöbbentő felismerésre ébred: a világ által rettegett „Hatalmas” idélen, szinte az állati szint határát suroló lény. Nádass József a *Hatalmas úr*ban az emberiséget elnyomó diktátor ellen emeli fel szavát. 1924-ben már a fasizmus víziója kísérti.

Szocialista tartalom — új forma

Az emberiség történelmében jelentkező szocialista tartalomnak a drámai kifejezésével a Ma kör írói közül leghatározottabban Barta Sándor kísérletezett. Az izmusok nála éppúgy, mint Remenyik Zsigmondnál nem felvett modorosságot jelentenek, hanem a belülről kirobbanó forradalom útkeresését. Formakeresésére ráillik a két háború közti irodalmat vizsgáló Szerb Antal megállapítása: „Az új világerzés arra kényszerítette az írókat, hogy regényt írjon, amely nem regény, verset, amely nem vers és drámát, amely nem dráma; forma és tartalom a legnagyobb zavarban néznek egymás szemébe...”¹⁰ Barta Sándor drámakísérleteiben ugyanis a műfajok legnagyobb mérvű kavardását észlelhetjük. Egyfelvonásosaiiban az epika, a líra határai szinte egybefolynak a dialógusra épülő drámaisággal. Mintha olyan új műfajt akarna létrehozni, amelyben minden eddigi képviselve van, de amely mégis arra alkalmas elsősorban, hogy szöszékről, színpadról, agitációs emelvényről világba kiáltható legyen. A Mácza féle aktivista dramaturgia szocialista, sőt kommunista eszmeisége szinte egyedül Barta Sándor összetett műfaja kísérleteiben jut kifejezésre. Mácza János szerint: „a színpad egy világforma kollektív élethitének koncentrikus, teljesen egységes életvíziója cselekvés formájában...”¹¹ Expresszív indítékú, mintahogy Barta kísérleteiben is főmotívumként az expresszionizmus dominál, de mellékjelenségeként az izmusok teljes kavargása kimutatható.

A *Beszélgatók* c. expresszionista víziója az alkoholmámorba menekülő munkások tragédiáját villantja elénk.¹² Az *Igen* pedig montázs technikával összeállított expresszív jelenetsor, amely az író világgal kapcsolatos véleményét vetíti ki víziók keretében. Barta a dadaisták dühével semmisíti meg a polgári rend filozófiáját, művészetét, tudományát megjelenítő jelképes alakokat, és formális látszatviláguk okoskodásai ellenébe az „akasztott ember” által szimbolizált eltiport, de mégis a jövőt képviselő proletariátus „reggelt köszöntő” és „földet megmozgató” valóságát állítja.¹³ Az összeütközés itt is csak az expresszionista drámák konfliktusnélküliségének a síkján, szónoklatok formájában vezetődik le.

Ebben a műfajban érdekes, szinte a „drámai oratórium” műfajával rokonítható kísérlettel próbálkozik, a *Külvárosi panoptikum* c. ritmikus prózában és versben írt jelenetsorában.¹⁴ A külvárosi éjszaka jellemző figuráival azért mondatja el életük „balladáját”, hogy öntudatra ébressze a világ külvárosainak összes nyomorultját:

⁷ Futurista szintetikus színház kiáltványa. SZABÓ GYÖRGY: A futurizmus. Gondolat, Bp. 1964. 19.

⁸ Einakter von Josef Nádass. Musik und Theater Nummer (Külnszám) Ma, Wien, 1924, IX. évf. 8–9. sz.

⁹ A jelenet magyar fordítását Nádass József rendelkezésemre bocsátotta. Magyar címe: A hatalmas úr.

¹⁰ SZERB ANTAL: A világirodalom története. II. Bp. 1957. 448.

¹¹ MÁCZA JÁNOS: A színpad I. Belső problémák. Ma, Wien, 1921. VI. évf. 7. sz. 87–88.

¹² BARTA SÁNDOR: Beszélgatók. Ma, Wien, 1921. V. évf. 4. sz. 66–67.

¹³ BARTA SÁNDOR: Igen. Ma, Wien VI. évf. 1–2. sz. 5–8.

¹⁴ BARTA SÁNDOR: Külvárosi panoptikum. Ék, Wien, 1923. szept. 1. sz.

„... Világ nyomorultjai
Váltsátok meg magatokat!...”

A külvárosi éjszaka több alakja azonban mint pl. a jövő felé tapogatózó „égőszemű suhanc”, vagy a forradalmi dalokat éneklő munkások, a kórust képező utcaseprők már „a sötét éjjelre ragyogó hajnalt” köszöntik;

„... ó nagy tisztaságok reggelét
hangozzák a szelek
ó halljátok a Kreml tornyain
a harangok játékát...”

Az expresszív felfogásnak megfelelően a színpad, a külvárost szimbolizáló „bérkaszánya” együtt mozog a cselekménnyel: ablakai pl. „felvörösödnek” vagy a kizsákmányolás jövőjét szimbolizálva: végül is a ház összeomlik.

1925 után Barta expresszionizmusa a társadalmi mondanivalót hangsúlyozó úgynevezett Brecht-i epikus dráma vonalán fejlődött tovább. Montázs-technikája a képek gyors váltásán alapuló epikus drámaépítést, az expresszionista „vízió” a belső epika kialakulását szolgálta nála. Barta Sándor is mint Remenyik Zsigmond nem kívülről kapott hatásokra, hanem belsőleg kialakult szükségszerűségből lépett e művészi fejlődés útjára.

Az 1926-ban írt *Cirkusz kapitalizmus* és az 1929-ben írt „Közelharc” már a jelenetek filmszerű pergésén alapuló valódi epikus dráma, amelyben azonban megtalálható a kezdeti expresszionizmus szinte minden ismérvének a magja: a szimbolikus milieu és jellemek, a víziós lényeg, a montázs-technika és a szimultán ábrázolásmód is.¹⁵

A polgári létforma groteszk ábrázolása

A drámai expresszionizmus eszközei nemcsak a humanista és szocialista törekvések kifejezésére voltak alkalmasak, hanem arra is, hogy a tartalmát veszített, a már csak a külsőségeiben élő polgári lét meghökkentő és egyben nevetséges volta groteszk formában jelenjék meg a színpadon. Míg ezidőtájt a hivatalos magyar színpadokon az uralkodó osztály heroifikálása folyt, addig a Kassák kör drámaírói az expresszivitásnak abszurd szemlélettel párosult ábrázolásmódjával az uralkodó osztály valódi arcának a bemutatására törekedtek.

Németh Andornak a „2 × 2”-ben megjelent *Az ingatag halott* c. háromfelvonásos „alacsony játéka” pl. egy „úri lakban” kirobbant, de mindjárt el is simított botrány körül forog.¹⁶ A lak „nemes leánykájának”, Amáliának erkölcsi botrányát sem „őseire büszke atyja”, sem pedig „boldog vőlegénye” nem hajlandó tudomásul venni. A családi becsületen esett „foltot” a látszat megőrzése érdekében „eltakarják”. Az abszurd jelenetsorból azonban kiderül, hogy tulajdonképpen már nem is a családi becsületet védik, hanem megszokott életformájuk háboríthatatlanságát, emésztésük zavartalanságát.

A Dokumentum lapjain látott napvilágot Déry Tibornak és Füst Milánnak egy-egy expresszív fogantatású és groteszk szemléletű jelenete. Déry szimultán eljárással eseményeket pl. azért perget egymás mellett, hogy ezáltal társadalmi jelenségeket tudjon szatirikus módon ábrázolni. A *Mit eszik reggelire* c. groteszk helyzetekben bővelkedő játéka a kispolgárságnak „a felső tízezer” életét fürkésző és ezen éldelgő tulajdonságát mosolyogtatja meg.¹⁷

Füst Milán *No, — mit szólsz Freiligrath?* c. montázs-technikával összeállított abszurd jelenetsora a „Boldogtalanok” alapotívumát felhasználva, azt világítja meg, hogy a polgári rendszer embere csak a számára adott helyzet posványában hentereghet. Ha az adott keretek közül ki akar törni, ha lázadni merészel, akkor a társadalom automatikusan eltapossa.¹⁸

A Ma köré csoportosult drámai kísérletezők kivétel nélkül mind a modern magyar dráma ügyét szolgálták. A két háború közti drámai periódus problematikájára elsőik között figyeltek fel, és új utak lehetőségét nyitották meg kortársaik előtt is:

R. Kocsis Rózsa

¹⁵ BARTA SÁNDOR: *Cirkusz kapitalizmus*, tragikomédia 14 képben. Szépirodalmi 1959. 80. — BARTA SÁNDOR: *Közelharc*. Pánik a városban. i. m. 214.

¹⁶ NÉMETH ANDOR: *Az ingatag halott*. „2 × 2” Druckerei Elbémühl Wien, 1922. 1. sz. A „2 × 2” folyóirati ritkaság. Egyetlen szám jelent meg belőle. Remenyik Zsigmondné szíves jóvoltából volt alkalmam tanulmányozni.

¹⁷ DÉRY TIBOR: *Mit eszik reggelire?* (Játék két felvonásban). Dokumentum, 1927. jan. 12–15. l.

¹⁸ FÜST MILÁN: *No, — mit szólsz Freiligrath?* (Vagyis: Csakis párhuzamosan gyermekeim. Copyright by Hungarian Plays) Dokumentum, 1927. ápr. 7–10. l.

Alszegehy Zsolt

ADALÉK A PROTESTÁNS ISKOLADRÁMÁK XVIII. SZÁZADI TÖRTÉNETÉHEZ

A XVIII. század magyar irodalmi termésének számbavétele kapcsán került a kezembe két nyomtatvány, mind a kettőben egy-egy drámai kísérlet, amelyet a cím nem sejtethetett, s amelyek így a századvég drámáinak ismertetéseiből kimaradtak. Mind a kettő annak a kollégiumi iskoladrámának a hajtása, amelyet Bernáth Lajos szorgalmas kutatásai kezdtek feltárni, s amelyet a *Mesteremberekről* szóló komédia (Debr. Sze, 1939.), a *Komédiajáték* (ItK 1939.), a *Lapsus Protoplastae* (ItK 1905.), *Timon* (ItK 1909.), *Konok Pereskedők és Legények Intése* (Gerencsér; Adalékok, 1909.) felkutatása és közzététele mutatott teljes gazdagságában. A református kollégiumi iskoladráma típusába tartozik az alább ismertetendő két nyomtatott darab is.

Az elsőnek címe; JÁTÉK KULTSA, az az olyan tréfa alatt valóságot elő-adó versek, Mellyeknek játtságával, a minden esztendőben tavaszi alkalmatossággal, Szeredán és Szombaton, dél után meg-esni szokott mezei mulatságra, a nemes S. Pataki Collegiumban vers írást tanulók által ajtót nyitattott Pünköszt-havának 12-ik napján 1791. Esztendőben SZABÓ JÓSEF.

Posonyban és Pesten, Nyomtatott Patzkó Ferentz Betűivel. 1792.

Szabó József darabja tehát a cím vallomása szerint a pataki kollégium deákjainak előadásában került színre. Ajánlása Bártzay Pált és Andrást ünnepli, akikben a Concordia érzülete lakik, az az érzület, amelyet a darab magasztal, amikor Discordia ártó munkájára mutat rá. Mert; „Itt képe le-festve van Discordiának, Tőle koholt, zavart hozó praktikának,” — írja az ajánlás. A Bé-vezetés is így sóhajt;

... Ó! Emberek, a ti
Módi szokástok, ezen keseregni fogok valameddig
Rab kötelen sokakat vezet a sok féle gonoszság,
Melly felemelte fejét s bír is felső hatalommal.
Hol vagyon a szeretet? hűség, ki beszélne ki felől,
A mai Emberek-é? Kevesen voltak vele szemben.
Vólt szeretet: nints már, helyt áll a bűja gonoszság:
Vissza vonás vagyon, a Város fala közt, az irigység
Lábra kapott: szabadon most rontya az ember az embert.
Sőt az Egek várát ostromlani kész ...
E tsuda, melly az okos lelket feketíti: az irigy
Viszsa vonás, szeretetlenség, melly sebheti szívem,
Köztünk lészen egész eleven formába le-festve.
Éles eszek kik az Ég bűlts drága remekjei vagytok,
Lássátok, de tanuljátok gyűlölni szeretni.

Darabunk tárgya; Peleus lakodalma. Három felvonásra, ahogy szerzőnk mondja; szakaszra oszlik. Az első jelenésben Péleust halljuk;

Oda az Oskola vallyon mit tsinállyak?
El-tsüggedt elmémnek vallyon hol talállyak
Könnyebbülést: a sok közzül mire álllyak?
Hogy bú nélkül való napokat számlállyak ...
Minden teremtésnek vagyon egygy bálványa,
Akár Férfji légyen az, akár ki Lyánya: ...
Hogy élek, tizenkét esztendőt számlálok,
Már hát szeles ifjat társamnak talállok,

Sokszor nehéz töllek ha hamar el-válok:
 Ha szintén semmi jót nem lelek-is nálók.
 Mint szál a sok galamb annak a házára
 Mellynek a teteje fényes, nézz tsak ára,
 Meg-látod, ha kerül a Nap éjtszakára
 Elrepül, vissza-megy régi szállására.
 Illyen állapottya épen a Háznak,
 Sok talpal körültem fogadjam társamnak ...
 Hamar meghalhatok, élek a mint lehet
 Mankón járjon, a ki másképen nem mehet
 Vígsgót szerezzen a ki szert rá tehet
 Tegye-el, vegye-ki, a mit tsak ki-vehet.
 Illyen vígan élem sokszor világomat,
 Gyönyörűségekkel számlálom napomat,
 Mi fogja bé-lepni hólnap asztalomat
 Nints rá gondom: tsak ma vessem-le gondomat.
 Hirtelen fel-forrok, gyakran jót keresek,
 De olly hirtelenül ismét roszbá esek ...
 Még az Édes Atyám véget alig ére,
 Már fia a régi jó útról el-tére
 A kétséges úton jár veszedelmére
 Ezt hányom magamnak magam a szemére.
 Mikor így van dolgom azon tusakodik
 Elmém: van-é Isten? a ki gondolkodik
 Róllunk, vagy talán így tsak tsintalankodik
 A történet azért alig állapodik.
 O! bár tsak valaki rajtam segíthetne ...
 Szánnyatok-meg azért hát minden Istenek,
 Jupiter és Pallás a kikre mindenek
 A segedelemért sírva tekintenek.

Meg is kapja a választ Jupitertől;

A ki az okosok intésein nem jár
 A minden bizonnyal épen mint te így jár ...

Emlékezteti Pandora szelencéjére: figyelmezteti, hogy nem változik a sorsa, míg kezét nem fog az éggel. Alig távozik, a Kerítő ugyancsak lerontja az intés hatását, azt mondogatva, hogy Jupiter vizre akarja vinni tanácsaival. Pallás ugyan megdorgálja a Kerítőt, Peleust is a jó útra igazítja — mondván; „Ha hát azt kívánod asztalod vig asztal Hogy légyen, beszédem ekképpen vigasztal; A tudományt tartsad betsül, Így meg-lásd, minden meg-betsül” — De Peleus már nem hallgat reá.

A második jelenésben Kerítő azt tanácsolja Peleusnak, járjon Venus után;

... Most alkalmas vagy még szeretetre,
 Menny minden nap újabb képhez tiszteletre,
 Egygyet tzedulázz-ki a magad számára
 Ez lészen szívednek vigasztalására ...

Peleus kissé ellenkezik;

Magam házasságra nem határozhatom,
 Önként tudva rabnak soha nem adhatom:

de azt is tudja, hogy „Isten oltja belénk, hogy tudjunk szeretni”.

Nincs is ellenállásra mód; Venus parancsot ad fiának, Cupidónak, lőjjön nyilat Peleus szívébe. Érzi is ez a nyilat, lángol a vére, fejet hajt;

Vagy akarom, vagy nem, már most meg kell lenni
 Kedv ellen kell nekem házasodni menni.

A Második Szakaszc elején immár panaszát halljuk; felesége hatalmaskodik rajta, küldözi mindenrová, mindig pénzt kíván tőle. De panaszt hallunk Thétis ajkáról is; férje durva, szegény is, vén is, lusta legény is: lány korában a gavallér tallérral látta el, mindenki járta a házát, — most legalább nagy lakodalmat óhajt. Peleus vakarja a fejét, de mit tegyen; megkéri Mercuriust, hívja meg mind az isteneket. Ez hajlandó is erre, előbb azonban pálcával érinti a párt, hogy egységsben bíriának mindent. A jelenet végén a Múzsák is egységsget kívánnak nekik.

A 2. jelenetben Igazság és Sirén lesik a közelendőket: Sirén azt hiszi, Fúriák jönnek, Igazság a Múzsák jöttét látja.

A 3. jelenet a Múzsák tisztelgsése a pár előtt. Klió, Kalliopé, Erató dalol a hűségről és tiszta szerelemről, ámde Peleus sajnálja, hogy Apollo hívéből Venus hívévé lett: nincs is nyugodalma. Erató biztatja, Klió azonban leckézteti;

Mért voltál te szerelmes
Még a gyermeki korban,
Ülvén oskola porban.
Hogy Venusra neveltél
Mindjárt ostoba lettél...

Erató meglátja a közeledő isteneket, társait tehát elszólítja.

A 4. jelenetben megjönnek az istenek. Venus dicséri a férjet, hogy az ő szavát követte, egyben inti; „Légyen azért nállunk kedv, míg vatsorára be-állunk, Egygy szív, egygy akarat, melly diadalmat arat”. Concordia helyesli Venus szavát, ám panaszja is van; őt manap nem szívesen látják, ha be is veszik, hamar kivetik: készségsen marad az új pár mellett. Junó biztatja a párt, bízzák magukat Concordiára, tartsák meg a békességsget, mert ő már egy országsot a békesség honává, s ezzel boldoggá tett. Pallas is erről az országsról szól, abban tudományt szeretőkre talált, és ez a szeretet gazdagságsot és boldogságsot hozott a népre. Mars is a szeretet és egységs hasznát emeli ki, mire Peleus megígéri, hogy ezután szeretni fogja Istent és az embereket. Venus vet véget a beszédeknek; „Adj mindent, állj elő borsoddal, lentséddel!”

Az 5. jelenetben Discordia haragját halljuk azon, hogy őt a lakodalomra nem hívták meg: dühét a Fúria is tüzei, együtt indulnak a bosszúra.

A 6. jelenet aggodalomban mutatja Peleust; fél, hogy Discordia valami bajt hoz reájuk. Jupiter, hatalmának emlegetésével, nyugtatgatja: Apollo azt hangoztatja, hogy méltó a büntetésre, aki megtagadja az engedelmségsget. Diana a maga gyönyörűségeiről beszél;

A szép mezőknek zöld hant az ékessége,
Fel-emelkedett fa a hegyek szépsége
El-ágazott fáknak setétes térsége.
Az el-fáradt vadász fő gyönyörűsége.

A III. szakasz az aranyalma története. Az első jelenetben Concordia és Discordia civódik, végül emez az almát dobja az istenek közé. A másodikban azok csodálják az almát, kíváncsiatják, míg Jupiter úgy nem dönt, hogy legyen a legszebbé. Erre Ceres, Vesta, Junó, Venus, Pallas versengenek, mindegyik magát hangoztatván a legszebbnek: a civódás hangjára példa Junó szava; „Javaslom, senki se tátsa fel száját!” Ceres és Vesta el is távoznak, a 3. jelenetben csak három istennő harcol, amíg Junó ki nem mondja; Jupiter ítéljen. Ám az ítélet nehezére esnek Jupiternek — ezt látjuk a 4. jelenetben. Végre is úgy bújik ki a döntés alól, hogy az Ida-hegyi pásztorhoz, Párishez küldi őket. Az 5. jelenetben Mercurius hozza magával Párist: ez csodálkozva kérdezi, mért hívták ide. Junó mondja el neki, hogy döntenie kell, egyben ígéri, ha őt választja, gazdaggá teszi. Páris kérdésére, hogy mi a szépsége, Pallas ezzel felel; „Az igaz böltsesség szépít meg engemet”: ígéréte, hogy Párist bölcsé teszi. Venus büszkén vallja; „En veretem gyöngyből a szerelmet”, s azt ígéri Párisnak, akit „királyok el nem nyerhettek, akit a Gráciák vérben hempergettek”. Páris Venusnak ítéli az almát, de elvárja ígéréte teljesítését. Erre Jupiter lezárja a vitát. Végőnek azonban Junó fenyegető szava hallik;

Menjünk, meg-fizeti sok száz ezer vére,
Akkor fog Páris is jönni az eszére!

A Bé-rekesztés a tanulságsot foglalja szavakba;

A rút vissza vonás mire megy ki, belőle mi lészen
Látjátok...
Mink pedig a fel-tett célnak végére kerülván
Jobb-kezet adni vagyunk készek, tik is adjatok és a
Várakozást egy ártatlan parolába köszönjük.

Amint ebből az áttekintésből látjuk, darabunk hű rokona Szatmári Paksi Sámuel, Szászi János és Ákháb István iskoladrámáinak: ebben is megvan az erkölcsi tendencia, de még erősebb a komikai hatásra törekvés. Azzal, hogy Peleust éppen iskolából kikerültnek mondja, hogy a bölcsesség hasznát emlegeti, még jobban az iskolai nézők felé fordul. A poétai osztály gyönyörködtetésére és gyakoroltatására szolgál itt is a versformák váltogatása is.

A másik nyomtatvány még kevésbé árulja el címével a benne rejtőző drámát: igaz, hogy tartalmának fontosabb része nem is ez, hanem a gazdasági rész. Csak toldaléka hozza a darabot, de egyéb verses próbákat is. Mielőtt róla szólnék, előbb címét és toldalékja verseinek jegyzékét adom.

A címe;

MÉHTOLMÁTS az az olly tudósítás a mellyel a / méh tartásnak, módgyát, / szaporítását, hasznát, / kívánnya a közjónak / elő mozdítására, / világ eleibeterjesz- / teni egy nemes / magyar méhészt.

Diószegen / Nyomtatott Medgyesi Pál betűivel / 1791.

Az ELŐL-JÁRÓ BESZÉD alatt a szerző neve: Csenálossi RAVASZDY ANDRÁS, T. Nemes Bihar és több Vármegye Törvényes Táblájának hites Assessora.

Az előljárobeszéd alatt a dátum: 1788.

A TÓLDALÉK a 129. lapon kezdődik; benne:

1. Egy méhes és virágos kertnek versekbe foglalt le-írása. Ebben:

...Tolvaj az többnyire a ki Pánnal szolgál...
Szolga a kertben is melly könnyen kárt tehet
Az alatt barom is meg-meg kárba mehet...]

2. Virágos kertben levő virágok le-írása.
3. Nőé bárkája. (Benne egy leány-szépség leírása.)
4. Magános gondolkozások. (A nős és nőtlen életéről, az utóbbinak javára.)
5. Anagramma. Köszöntő alagy. (A név; Baronkai Anna. Névnapi köszöntő.)
6. Fanni-való orsókát küldenek ajándékba.
7. Barátság törvénye.
8. Aeneásnak Didóval való esmeretsége. (Epikum, de benne párbeszéd is.)
9. Didó magános siralma.

[Mit tüsténkedem érette már el-készítette hajóját
El-árvahodtam mellette, bár nézné utánna siróját
Kérlek maradj Aeneásom, hidjed rajtad kívül nintsen másom,
Keserves elválásom. ...]

- 9 Világi mulandóság.
10. Fize tragédiája.
11. Pásztori játék.
12. Pelében Diószegi Familia statutiója.
13. Mesés játék verse le-írása. Egy lelkekre gondvisező pap cántorával perel.
14. Briseisnek Ákhilleshez küldött levele.
15. Télben el-fonnyatt virág.
16. Egy búslakodó lélek.
17. Más bútszóó ének.

„Látom hallom pahaszidat, passiódat sajnálom;
Ma tres chère felejts engem, lui d'amor tsak álom;
Par plési nem szerettelek, nyilván avizirlottam;
Par necessite metresim számát szaporítottam...]

18. Férjhez ment hugától testvérbáttya bútsúzik.
19. Alexandernak azaz Alak Sándornak, vagyis Párisnak Helenához küldött levele.
20. Vénus ketrezében esett Nymfa.
21. Alvás álmodozás.
22. Kesergő szív sérelmi.
23. Oláh ária.

[„Repegye szo aflat Tenerátze kalé iszpire; In tunyerek, zuor gye Libsze Arite: ponetse pa szore lutside norile aduna: si zua Szvutsite, ku Naptye Orb frikosz preuna.” ...]

24. Elegia; Szomorú vers. (Latin.)
25. Az emberi élet hármasságának leírása.
26. Ultimum Vale poetae a Musis.
27. Palinodia, azaz fogadását vissza éneklés.
28. Egy ifjasszony kér hogy írjak néki verseket.

[A válaszban írja;

„A Musák serege, ifjanta koromba
Multság elege, vólt: s diktált soromba;
Olly magyar szózatot, kötve vagy szabadon:
Melly a szívre hatott, s erőt vett a vadon ...
Nyájaskodva szóltam tréfás multságban ...
... Tsak aztat vadászom, hogy tintámnak mázza
Légyen örök gyászom s nevem magyarazza” ...]

(„A poesistra tartozó mesterséges verseknek formájából” néhányat még mutatni akar, de több apróságokat a nyomtatásból kihagyott, így; „A Hercules aranyalmái papirosból kivágva, hogy mind egymásba legyenek raggatva, és mindenikbe egy egy vers. Akontzius reá szedő almája reávaló írással. Parolát kérő kéz. A szem szív lefestve, egymással versekbe hogy veszekednek. Danae arany esső csepjei, rostélyos olvasással. Bús gerlitze, fetske, piramis.”)

29–31. Chronostichon. (Latin és magyar.)

32. Satyra. (Epigr. a feleségről)

Más satyra több személlyek közt.

Más satyra; Kain és Ábel.

33. Bérekesztés a vers szerzőjével.

[„Régen rejtegetett rakás remekjeim ... stb.]

Ambár a Toldalék egyéb verses darabjai is érdekes tanulságokat nyújtanak — egyrészt a Gyöngyösi-hagyomány továbbélésére, másrészt a századvég nemes emberének agglégényi gondolkodására —, itt csak a tragédiával óhajtok foglalkozni. A „Fize tragédiája” az apulejusi Amor és Psyche-mesének párbeszédes jelenetekbe szedett feldolgozása. A szereplők megformálásában egyrészt a szerző agglégényi felfogása, másrészt a komikai célzat érezhető. A darab Psychéje szomorúan panaszkodik;

Senkinek se kellek, majd meg-is vénülök,
Szépségem mit használ, ha tsak itthon ülök,
Éltem iffjúságom el-hervad mint virág,
E mellett e világ szája motskol és rág.

Erigonetől is halljuk;

Nehezen szenvedte Fize utoljára
Néha néha annyin hogy udvarlására
Iffju Hertzeg s Grófok meg-nem jelentenek
Iffjanta az előtt mint hozzá mentenek ...
Tartotta királyi lak-helyét fogságnak
Tsiklandozott vére a kis-aszszonyságnak
Jókor reggel mikor fel-kült az ágyából
Járt, kélt, kikandikált háza ablakából
Alattomba nézván végig az utzákat
Ásított, álmatlan töltvén éjszakákat ...
Álmában se nyugott, tagjait mozgatta
Ajakát beszédre s tsókra igazgatta
Lámpást folyosóra gyújtatott sétálván
Le-szaladt a kertbe előttem bujkálván
Lantjának pengése s nótája szomorú
Lelkét gyötörvén a párta s jány koszorú.

Amikor a láthatatlan Cupidóval nászéjszakája megvolt, Fize nem tudja, ki a férje.
„Tapintásaimról jó forma legénnek, Tán mondhatom szépnek, nem is igen vénének” — így töpreng: ámde hamar megnyugszik;

Állat vagy embernek akármin tartassék
Állapatom tsak-hogy mindég jobbítottassék...

Ámbár lenne nékem szép uram, szép férjem
Azomban értékem nints tzelom hogy érjem
Gazd-aszszonykodhatni üres kamarában
Gazd-uram nem rakat, ha éles házában
Igen henéz menni szép derék legényhez
Ifjúhoz jámborhoz azomban szegényhez...
Semmi az, egy leány akárkihez mennyen
Tsak költessen s helyazhasson fennyen
Inkább légyen legény, vak, sánta, nyomorék
Jó gazda, mint szegény, szép, bölts víz-buborék.
Nékem ugyan mind egy, úgy is tsak éjjel jár
Nyugtomban ha esik egy fertály óra kár.

Fizének ez a beállítás a jól egyezik írónknak a házasságról való — más verseiben vallott felfogásával: szerinte az „Inség, nyomorúság, nyűg, baj, nem boldogság, A szabad személynek holtig tartó fogság”... „Hogy is volna az jó — írja tovább — két egészből két fél Lész ha házasságban férj aszszony özve kél... Ki addig egész volt, fél s tsonka hogy lészen, Pedig tsonkul minden, a ki társat vészen... Jaj, jaj kin: bár nints min: kiáltoz hogy nints kin; Illyetén titkos szín alatt történt sok tsin”.

Egyben a komikumot is szolgálja ez a megvilágítás. Erre törekszik Fize két testvérének panasza férjéről, Nemesis mondja:

Névvel van tsak férjem, velle tsak sinlődöm.
Teste sebes, tellyes minden undoksággal
Töltöm bús életem tsak zarándoksággal.
Ha szólít, a nevem Singyola vagy Madám,
Hallatlan esetem, szívem hogy hogy adám
Egy olyan vén Trogyesz rőt-lator rókának
Éktelen fajzattya tengeri fókának...

A másik, Medea így siránkozik;

... Oh, egek, bár királyi házat
Engedtetek lakni, de belé olly vázat
Tettetek férjemnek, ki nagy-apám bátyya,
Tartozom-e ennek lenni jó baráttya?
Természete lusta, tsak koldus módra élt,
Telhetetlen fősvény, engem másoktól félt.
Eb ellette raja, még sokszor elzárat...

Az igazi komikum azonban a darab hangja.

A három részből álló darab két „útonjárónak”, Gammarinak és Lukellinek párbeszéd-jével indul; tőlük tudjuk meg, hogy Lacedemonban él egy királylány, szépséggel tetézve, akit Venusként tisztelnek, feléje csókokat hánynak, elébe virágokat szórnak, „ennek füstölőnek temjénés oltári, énekekkel hangzanak musikás soltári” a népnek. De halljuk azt is, hogy Venus megharagudott reá azért a csak öt megillető tiszteletért, „tündöklő fogait tsikorgatta hallván”. A második „megjelenésben” magát Venust szólaltatja meg, felháborodott panaszát fiának, Cupidónak előszólításával végzi: bosszút kíván;

„Rántsd elő kéz-ived, lödd meg, hogy szeressen
Rettenetes rútnak párjává tétessen
Dologtalan szegény tsúfnak kunyhójában
Dajkaskodjon tartós nyomorúságban”.

Cupidó azonban — a harmadik megjelenésben — azon emésztődik, hogy a szívek nyílászásából semmi haszna sincs: őt is megragadja Fize szépsége, habozik hát anyja parancsának végrehajtásában. A IV. megjelenésben Likurgus, az apa, és Juturna, az anya lép fel; boldogok, hogy két leányuk már pompás királyokhoz ment férjhez: büszkék a harmadikra, Fizére, de aggódnak, „A minapi csömör hogy beteggé tette, lankadnak rózsái, fejér piros szája lepittett s elsárgult haldokló orcája”. Likurgus, aki a leány szépsége előtt a hódolatot már sokallotta, most Apollóhoz indul, hogy megtudja leánya jövőendő sorsát. Az V. megjel. Apolló szentélyében játszódik: a jóslat ez;

Valamelly nagy hegynek kösziklás halmára
 Vigyed Fizét tzifrán gyász lakadalmára.
 Éppen ne reméllyed a halandók között
 Eredendőt vödnék, a lészen eszközül
 Rettentő kegyetlen zabolátlan rosznak
 Riadást okozó rút mérges gonoszak;
 Sebes repüléssel a ki mindent kerget:
 Sütös lángja, kardgya sokképen tekerget.
 Ettől Jupiter is, több istenség is fél:
 Ezt Stix setétsége rettegi, ha ki-kél.

A homályos szöveg megrázza az apát, de siet a jóslat rendelkezését teljesíteni. A VI. megjelenés elején az anya és leánya aggódó várakozását látjuk, majd Likurgus jön és értesíti őket a kétségbeejtő jóslatról: lesújtva keseregnek mindnyájan azon. Erigone és Klára, az udvari asszonyok, jajonganak: úgy látszik, az egész ház figyel, legalábbis a kertészt így riasztja el Erigone; „Mit tsinálsz, jaj, huntzfut, vén lator kurvanyád! Mit keresel, hiszen, amott a te tanyád: Előhívom mingyárt rád a poroszlókat, Elhordják ablaktól a halgatódzókat!”

A második rész Fize és Cupidó házasságának története. A szomorúságában ellankadt Fizét Cupidó láthatatlanul elragadja, a köszikláról csodaszép tájra viszi, ahol az ébredő pompás kastélyt lát maga előtt. A láthatatlan Cupidó biztatja, lépjen a palotába, várják szolgálói, sok „fraj”: egyék és parancsoljon. A láthatatlan beszélő aggasztja a leányt, de a palotában a sok szépség és zene-ének megnyugtatja. A második megjelenés a nászéjszaka. (A darab hangját az ilyen részek mutatják; „Fize: Auh! Jaj! mennyen, mással én nem szoktam hálni. Otsmánság egy leányt ekkép megtréfálni. — Cupidó: Daj, daj, bel-bel szívem, alugy, kedves, alugy; Dajkaskodom veled minden éjtszaka úgy. Ígérem hívségem, minden segítségem, Igaz szívességem, örökös készségem. Kegyesemmé lettél, hogy arra mehetél, Külső formát szépet ép testre tehetél...”) Amikor Cupidó távozik, Fize töpreng rajta, ki is lett a setétségben szeretőjévé: de jómódja megnyugváshoz segíti, csak szüleiről szeretne hallani. A III. megjelenés ehhez segíti; két néne, Medea és Nemesis egymást vigasztalják — az egyik annyira ellankad hogy a másik kénytelen így rendelkezni; „A Hóf-dámák kérem tartsák szemmel Néném, Ájulása eránt vagyok félelemmel”. Hallják anyjuk ajkáról Fize sorsát, siránkozva indulnak Fize megkeresésére. Cupidó „tudván az aszszonyok álnok mesterségét”, figyelmezteti Fizét; de végre is annak kérésére enged, hajlandó a két látogatót felhozni a palotába, csak azt kéri, vigyázzon a szavára Fize. A IV. megjelenés a látogatás. A két nővér azt szeretné kivenni Fizéből, hogy ki a férje, ennyi csodának az ajándékozója. Fize így felel;

Életem párjának a Fatum rende
 Egy szép ifjú legényt, kivel szívem tele
 Sokat jár, nints ithon, vadászni erdőre
 Setét estve kerül haza még későre
 E világnak szépét ha ki válogatnám
 Ékes barnás képét alig rajzolhatnám
 Tetszetős bajuszsa bársony maradványa
 Tsókjaimat úszsza édes ragadványa
 Űstöke, fűrtyei szép hosszú hajának
 Űtközzvén egymásba vállára hajlának...

De unja is az érdeklődést, a szélre bízva őket, amely idehozta néneit. Azok alaposan irigykednek reá; összevetik sorsát a magukéval, Nemesis elhatározza, hogy Fizének nyakát szegi, férjét elhódítja mellőle. Az V. jelenet elején Cupidó szomorúan látja, hogy baj közeledik reájok. Inti feleségét, titkukat ne adja ki, mert akkor el kell szakadniok egymástól, pedig immár fiút vár. Fize nyugtatgatja, de újra látni kívánja nővéreit. Vonakodva teljesíti a kívánságot Cupidó. A két nővér újra a férj kiléte felől érdeklődik, mire Fize újra meséket mesél. A tavozók haraggal és irigységgel beszélnek róla — (Nemesis: „Kevély lelkét, hidd el, hogy én nem sokára Kunyhóba kergetem, nem lész olly szép vára...”) — apjuknak pedig azt mondják; rabja egy rút állatnak. A VI. jelenet újra látogatás. Most Fizében akarják felkelteni a gyanút, hogy rút állat a férje. Felbiztatják, hogy éjjel vágja el a nyakát. Fizében meg is fogamzik a gyanú, elhatározza, hogy — amikor férje már alszik, lámpást gyújt és bicsakjával leszúrja. Amit így néneinek mond, az egybefolyik a tett elkövetésével; Cupidó szemrehányásokkal távozik. — („Tanuljatok rólla Aszszonyok, Leányok, Tarkák ne legyetek s tündér szívárványok!”)

A VII. jelenetben Fize kétségbeesését látjuk, halljuk. Az Alphaeus folyóba akarja vetni magát, de a folyó kitessékeli. Pán vigasztalja, hogy „praktikás Cupidó” e bajból kifejti.

Elindul tehát Fize és Medea palotájához ér: de az szoba sem áll véle, apjához utasítja: Medea éppen a szelekre bizza magát, hogy Cupidóhoz vigyék: csakhogy azok egy szikla fenekére vetik. Nemesis is arról álmodozik, hogy magának szerzi meg Cupidót; „A Venus szerelmes fiával hogy játszom, Aj! Még szebb lészek, ha domborúbbnak láttom!”

A harmadik rész a próbák és az engesztelődés története. Fize szerelme megtisztult, nem önmagáért, hanem kedveséért aggódik; „Éltem múlva inkább, csak hogy a Szerentse Édesemet minden bajától megmentsen”. Birót, orvosló prókátort keres, és rájön, hogy ez csak az lehet, akit megbántott; Venus. Elindul tehát hozzá. A második jelenetben Venust látjuk, hattyúival a tengerre óhajt szállni. A hattyúk azonban keseregnek azon, hogy Cupidó nincs sehol. Venus vigasztalja őket; nincs zár alatt a fia, megégett a karja, sebbe fekszik. Amikor a hattyúk hangoztatják, hogy Cupidót is a szerelem égette meg, Venus nem akarja ezt elhinni, Fize nevének hallatára azonban kitör;

Átkozott Fize, kis Cupi szeretője,
Ami nagyobb, magam vagyok kerítője,
Lészek már kínokkal szíve öldöklője,
Lusta! esmérője Venus tiszelője,
Légy-légy nyomorúság, kínzás szenvedője,
Letépem szépséged, latrok kergetője.
Azomban fiam is majd rámára húzom,
A bestia, huntzfut, gaz fattyút megnyúzom...

Kifakadását Ceres és Junó közeledése akasztja meg. Ceres békítgeti;

Ötsém, Cupi, talán hogy megházasodott,
Ez eránt a bajod úgy megbokrosodott?

Figyelmezteti, hogy Cupidó már nem gyermek; „Egész ember, méltán, vegye el mátkáját”. Junó is készségesen ajánlja magát, de Venus nem akar fiáról hallani: csemegézni hívja inkább vendégeit. Amikor azonban Ceres a gyümölcsöket dicséri és tréfásan kérdi, nem a menyé küldte-e azokat, felforr; „A manó vinne el csak hamar nyakamról...” „A harmadik jelenetben Fize lép elénk, „miként bús gerlitze társán nyögve hereg”. Bejárta a föld kerekességét, keresve kedvesét. Egy nagy épületet lát, azt hiszi, a Fátum temploma, odasiet — Ceres palotája az. Az istennő szanakozva fogadja, de Venus barátnéja lévén, továbbküldi. Árva Fize most Junó templomához igyekszik, ott akar elrejtőzni, tőle vár segítséget. Ám Junó sem ad neki menedéket. Nincs más hátra; Venushoz kell mennie, magát előtte megaláznia, tőle kegyelmet kérnie: és felcsillan a reménye is, hogy talán nála Cupidót is megtalálja.

Venus is keresi menyét, meg akarja büntetni;

Tudta, hogy van anyja Cupinak s nem árva,
Titkok Venus előtt nem lehetnek zárva.
Járvány nyavalyájok most a gyermekeknek,
Jó szüleik nélkül nyöszögnek nyekeknek...

Éppen szembejön Mercurius, azt kéri meg, hozza elébe Fizét.

A negyedik jelenet már Venus hatalmában mutatja Fizét: ömlik a szemrehányás ilyenféle hangon;

... Lesütött fejed és has domborúságod
Lelkem boszszantó jel, hogy nagy anyaságod
Legjobb s kellemetes időmben ejtetted,
Lyány szolgálóm fattyad unokámmá tetted...

Aki férjhez mégyen, annak serénynek kell lennie: próbául tehát azt tűzi eléje, tisztítsa meg az egybekevert hajdenát, tatárkát, lencsét, borsót, babot, kölest és zabot. Fize kétségbeesetten látja, hogy ezt nem tudja teljesíteni: a csúszó-mászó férgeket kéri segítségre, s azok elvégzik a tisztítást. Venus tudja, hogy ez nem lehetett Fize saját munkája, darab kenyeret vet oda neki, másnap pedig kora hajnalban elküldi az aranygyapjúért. A kétségbeesett Fize bele akar ugrani a vízbe, de „lidértz vagy mi lélek” visszarántja: Cupidó szavával az Echó felel neki, Cupidó látatlanul a gyapjút is megszerzi. Venus haragját azonban ez sem oltja; elküldi a Cocytus forrásához szegény áldozatját: hogy onnan töltsen meg kristálypalackját. Fizét ebben Jupiter sasa segíti meg. Ez sem elég: Proserpinához küldi, hogy a pixisben — rósás ortzájához törülvén fenekét — szépséget hozzon neki. Fize látja, hogy a kívánság telje-

sítése lehetetlen: le akar ugrani a magas toronyból, úgy hamarabb juthat Plutó ajtajához. Egy „eszméletlen lélek” azonban a toronyból visszatartja, tanácsot ad neki:

Nem meszsze, Achája tartománynak szélén
Nagy vár Lacedemon a hegyeknek élin
Igen magosan van, rá lehet találni,
Igyekezz még oda ma estvére hálni.
A barlang lyukára akadván, menny belé
A setéség szemed bár mindgyárt bétéle.
Menny, siess, előre két pénzt vigyél véled,
Mézes kenyeret is, a mennyit itélled.
Jutván egy erdőben, sánta számárt látol,
Idétlen öreg mit vágott fával hátol,
Pántolódik rája, kér hogy őt segítsed,
Portékáját reá felrakni készítsed.
Arra se tarts füled, mind másfelé nézzél,
Azzal hogy több több bajt újra ne tetézzél.
Reá találsz odább Styx folyó vizére,
Révész Charon által visz a más szélére,
Oltsóért, tsak egy pénz fizetése s béri,
Ott is Charon s Plutó munka bérít kéri.
Szájadból végyed ki, kézzel hozzá ne nyúlj,
Szorgalmaztasd, hamar hajójából kibúj.
Ortázatlan lelkeknek ne hallgasd kérését,
Ollyad magad, kerülöd Párkák végezését.
A Plutó tornáztán három fejű ebet
Ágaskodni látztz, mehetz, nem ejt sebet.
Szelj egy darab mézes kenyeret szájába,
Szaladgy Proserpina setét szobájába.
Nyájason fog, ültet, kínál, vígan legyél,
Ne egyél, földre ülj, választ bútsut vegyél.
Érkezőn vissza a már esmért helyekre,
Eszed ne bóduljon zárlott szépségekre.”

Proserpina barátságosan fogadja, de Fize tartja magát a Lélek tanácsához, siet a pixissel. Ám kísértésbe esik; maga is szebb akar lenni, hogy férjének még jobban tessenek: kinyitja a pixist — abból a Halál ugrik ki. A földrehullott Fizét Cupidó leli meg, megrójjá kíváncsiságáért, de egyben vízzel öntözgetti Plutó mérgét. Így jut Venushoz Fize. De most Cupidó Jupiter kegyét kéri: s az istenek királya Mercuriusszal gyűlést hirdet, elébük tárja Cupidó esetét, majd magát Fizét és Cupidót vigasztalja meg és lakodalmat készít. Venus még dohog, de lassan megbékél, és Junó így vet véget a haragnak;

Eredgy Fize, Cupi békélt anyátokhoz,
Engedelmes Venus légy e bárányokhoz.
Kiáltja Bachus is, Vivat! örömebe
Kellemetes egy pár a Venus ölébe.
Vígágtok, újságtok, ujjujjon ne mujjon
Világtok virágtok ki nyijjon ne hujjon
Ébreszsze éleszsze mívetek szívetek
Emészsze ijjeszsze hitetlent ívetek...

A darab Cupidó e szavaival végződik;

Illy szóknak, van tsóknak; özönöm ösztönöm
Junóknak, más jóknak; kötsönöm, köszönöm.

Ravaszdy András darabja Apulejus meséjének elég hű feldolgozása: a mese vázát végig megőrzi, csak színezése egyéni. Minthogy egyéb verseiben is a klasszikus írók ismerőjének mutatkozik, valószínű, hogy a mesét magából Apulejusból vette. De hogy jutott a gondolatra, klasszikus történetet drámává formálni? — Azt hiszem, erre a protestáns iskoladrámának magyar hajtásai ösztönözték. Ahogy Szatmári Paksi Sámuel a *Phaedrát* és *Pandorát*, Szászi János és Akháb István *Didó* történetét iskolai színpadra vitte, Ravaszdy is próbát tett a dramatizálásban. Collégiumi emlékei is ösztönözhatték, de e protestáns iskoladrámáknak több egy-

korú kéziratban — rendszeren Póts verseivel együtt — való fennmaradása mutatja, hogy e darabok olvasmányának is kedveltek voltak. A nem egyszer durvába hajló, vagy legalábbis nyers hang is ezeknek az iskoladramáknak példájára utal. Így, ha nem is valószínű, hogy Ravaszdy darabja iskolai előadásra került, mégis — témájával, feldolgozásmódjával, hangjával — a protestáns iskoladramák hajtása. Épp ezért igazi drámává nem lehetett: nem cselekvényt mutat, hanem csak párbeszédet hallat; erkölcsi tendencia is rejtőzik benne; elsősorban mulattatni akar. Mint ilyen nyers oldalhajtás érdemi meg figyelmünket.

Karl-Heinz B. Jügel

ELFELEJTETT MAGYAR VERSEK XVII–XVIII. SZÁZADI KÜLFÖLDI DISSZERTÁCIÓKBAN

Szabó Károly és Hellebrant Árpád a Régi Magyar Könyvtár III. kötetében csaknem 1400 költőt sorol fel, akik részint lakodalmakra, temetésekre s a napi élet más eseményeire írták verseiket, részint üdvözlő sorokkal tisztelték meg egyetemi disszertációjukat eredményesen megvédő barátaikat. Van verselő, akitől ötvennél több alkalmi darabot ismerünk, de magyar nyelvű kevés akad a fennmaradt emlékek között. Nem kis öröm ezért az ilyenek felfedezése, különösen ha íróik egyébként is ismertek a magyar szellemi életben és az irodalomban. Hét alkalmi költemény 1665-ből, 1695-ből, 1717-ből és 1721-ből, amiket az utóbbi években találtunk, a Magyar és a Német Tudományos Akadémia közös kiadásában — remélhetőleg — hamarosan megjelenendő, s a magyar–német irodalmi kapcsolatoknak szentelt tanulmánykötetben kap helyet. A berlini Deutsche Staatsbibliothek Wolfram Suchier-hagyatékából származó *Die akademischen Gratulationspoeten bes. in Deutschland c. kézírata* az említetteken kívül még 8 magyar nyelvű költeményre utal, melyek az 1607–1739 közötti évekből származnak. Hetet közülük az alábbiakban közlünk, a nyolcadikat (nyomdászattörténeti vonatkozása miatt) más helyen kívánjuk publikálni.

1. 1607-ben megjelent vers szerzője „Johannes Filiczki (Farkasfalvanus, Hungaro-Scepusius)”. Az alkalmi kiadványt, amiben napvilágot látott, VI. János Nassau-Dillenburg-i gróf (1559–1606) halála alkalmából nyomtatták ki *Luctus illustris Nassoviae scholae Sigenensis super obitu ... Johannis, senioris Comitis Nassoviae, ... Herbornae Nassoviorum Anno 1607.* címmel.¹ — Filiczki életpályáját utoljára a RMKT XVII. századi sorozatának I. kötete (623. l.) tekintette át. Itt az áll, hogy a költő *egyetlen* magyar nyelvű verset írt, mégpedig Szenci Molnár Albert zsoltárfordításának megjelenése alkalmából. A *Luctus* második részében azonban „Carmina quorundam studiosorum in illustri schola Nassovia” néhány latin–héber, cseh, francia–latin és dán–latin sor mellett két Filiczki-vers található magyar és latin, valamint szlovák és latin nyelven.

Azki, mikor meg-halyá,
És az testét el-hadgyá,

Az előt immár régen
Meg holt bodog ez féolden:
Az meg halván az után,
Keséon vagy igen gyorsan,
Nem fély niomoruságot,
És semm' halandoságot.

Qui, dum moritur,
Et à corpore separatur (propriè, et corpus
deserit)
Antè, jam diu,
Mortuus est beatus hac in terrà;
Ille moriens deinde,
Serò aut nimis citò,
Non timet calamitatem,
Neque ullam mortalitatem.

JOHANNES FILICZKI Farkasfalvanus
Hungaro-Scepusius.

Ktori chlowiek/kiedy umiera/
A stad sie indzey precz ubiera/
Juz przeditim dawno Swiatu umral/
Łakotky/marnosczy opuszczial:
Tencz umierajucz/nie umiera/
Alie za Smiercz swa zywoth biera.

Quisquis hominum, quando moritur,
Et hinc aliò discessum parat,
Jam antè diu Mundo mortuus est,
Cupedia, vanitates reliquit:
Ille moriens, non moritur,
Sed pro Morte suà vitam accipere solet.

I D E M.

¹ 86, 79 l. és 2. lev. Aaa–Aaa2; megtalálható; Nassauische Landesbibliothek Wiesbaden. Jelzete: 8° Gb 5620^{II}.

A Luctus első részében lévő, „Johannis Filiczki Scepuii, Hungari, praeceptoris generosorum juniorum Baronum Bohemicorum ab Hodiegow” aláírási latin gyászvers valószínűleg ugyancsak ismeretlen, és ezen a helyen legalábbis említést érdemel.

2. Következő szerzőnk a késmárki Günther András (1634–1709)², aki honfitársához, Marcus Fautor-hoz (Semproniensis Pannonius) abból az alkalomból írt verset, hogy ez Jénában 1656 jan. 16-án eredményesen megvédte jogi disszertációját.

Miképpen Istennek az ember szolgát tészen,
Ikképpen munkâ után az dicsőssége lészen,
Az törvény tudományt kerestél igasságal,
Az bölcsésgét-is találtál batorságal.
Szorgalmatosan most tanúly, osztán országnak
Szolgály, szolgálhasson magadnak-is világnak
Mind időjében. Hogy na keszszűlsz haza menni,
Nagy örömmel tudhadsz jó hasznat rüle venni!

Az mellyet kíványa
az ő jo akaró barátjának FAUTOR MARCUS Uramnak
Günther Andras
Késmarki való.

Szinnyei (III. 1572) ismeri a szerzőt, de ezt a költeményét nem említi. Szabó és Hellebrant (RMK III. 1967) csak a gothai tartományi könyvtár állományából írja le a kiadványt, de meg van a hallei egyetemi és tartományi könyvtárban is.

3. A harmadik vers szerzője „Johannes N. Dalnaki, Transsylv. Hungar. Nob.”-nak nevezi magát, s kétségtelenül a Nagy Ivánnál (Magyarország családai, VIII. 68–70.) említett Dálnoki Nagy család tagja; közelebből sem az életrajzi gyűjtemények, sem Szabó és Hellebrant nem ismerik. Dálnoki Nagy János a vesztfáliai Johannes Henricus Molanus-hoz intézte versét, aki Bréma kalvinista akadémiai gimnáziumában 1674. febr. 14-én védte meg a *Dissertatio astronomico-philosophica de generatione maculorum in sole et fixis c.* értekezést.

Jóllehet ez sokakot farasztot qnaestio Nemes,
SOCRATES és SENECAT PLATOT ARISTOTELEST.
Farasztot Pogant, keresztényt, sok regi jelest;
Mert ez materiát nem értettek ut est.
Mellynek oka nem egyeb czak occultae qualitates.
Hatra ki, hogy ha tehets, így tudos ebbe lehets.
Most de jeles ifiu bölcszen erről hogy te felelhess.
Olvassad CARTEZ, hogy gloriát szerszhess.

JOANNES N. DALNAKI, Transsylv. Hungar. Nob.³

4. A német–magyar irodalmi kapcsolatokat tárgyaló, már említett tanulmánykötet számára írott cikkünkben a soproni Asbóth Ádámtól közlésre adtuk egy verset, amit a szerző földijéhez és tanulóitársához, a tübingiai egyetemi hallgató Matolay Jánoshoz intézett. Komáromi János Péter (1692–1761), a későbbi soproni orvos *Dissertatio physicomedita inauguralis de vino Hungarico Soproniensi* (Basel, 1715. jún. 1.) c. ismertetékezésében Asbóth egy további magyar verset írt, ami nyilvánvalóan elkerülte Szinnyei (I. 267.) figyelmét:

Meg romlot emberi természetnek okát
Lelki-testiképpen értenyi szép dolog.
Ezt már meg-tanulván, a Doctori-Sapkát
El veheted méltán gyűrűvel, mely villog.
Jgy ékesséttetik azért én Barátom
Tudos írásával meg nyert böcsülettel:
Kinek az ő kedves Szülei, mint látom,
Velem most örülnek, kik már sok kerresztel
Meg-látogatattak Magzattyokra, nézve;
Mert mivel azüdő el vagyon érkezve,
Hogy a kikeletben Fioknak virágját
Szemekkel személlvők. Disputatióját:

² 1656 nyári félére „Andreas Güntherus Caesareopoli, Hungarus” néven iratkozott be.

^a Pontos lelőhelye: Landesbibliothek Gotha, Miscell. disputationum juridicarum 59 (44).

Azért már siralmok bizvást nagy öröme
 Fordulhat nékiek. En pedig illy végre
 Istent kérem tovább, hogy Barátom sorsát,
 Az ő údeikor haza utazását,
 Tegye szerencsésé, —s engem véle végyen,
 Edes mi hazánkban: Amen, hogy ugy légyen!

ADAMUS ASBOTH, Sopron. Hung.
 SS. Th. St. in Ill. Stip. Tub.⁴

5. A szepességi Ignati György *Dissertatio academica de fidelibus confessoribus* (Tübingen, 1717. nov. 6.) c. disszertációjához számos tanulótárs latin verse mellett a községi Rummy Sámuel magyar sorokban fejezte ki szerencsekívánatait:

Mivel a Krisztusnak meg szabadult nyaja
 Örül, 's vigadozik Isten ígéjében,
 Hogy két száz esztendő, mint Nőe barkája
 A sok szél vizek közt töltött ő hűtében.
 Te-is azért méltán Sion seregével
 Örülsz, 's vigadozol a Te meg-Váltodban,
 Kinek szent szemellyét, drága ígéjével
 Te megvallod nyilván, tudos írásodban.
 Mellynek bü jutalmat az kedves hazánkban
 Idejekor vegyed, 's a Te hű tarsoddal
 Ottan vigadhassál, mennyei házunkban
 Kivanyad Istentül, a Te barátoddal.

Tisztelendő Földéjéhez való buzgó szeretetét
 illyetin örvendő pennával akarta megmutatni
 S a m. R u m y, G ü n z i n o - V n g a r.

a Sz. írásban foglaltos a Tub. Hercz. Stip.⁵

6. 1722 áprilisában a hallei egyetemen a zweibrückeni Johannes Paul Bruck orvostan-hallgató Michael Alberti elnökle alatt védte meg *Dissertatio inauguralis medica de absorbentium utilitate et damnis in praxi medica* c. értekezését. A szerencsét kívánó versek között található az erdélyi Wachsmann András (Szinnyei, XIV., 1368.) alábbi nyolc magyar sora:

Kitsoda mi köztünk mostan nem örülne,
 Mivel olyan Musát ég s- csilag szentelle,

Az melly nem sainálá Hollandi orzágbán,
 Maga tudóságát keresni okosan.
 Noha azért én is el nem feleltkezem
 Doctor napjaidnak, ezt kíványa szívem:
 Az te urusagod hogy menybeli Isten,
 Szerencséze holtig sok beteg emberen.

Ezzel gratulálni akart Candidatus Uramnak
 az ő holtiglan maradando jot kívano tarsa

A N D R. W A C H S M A N N,
 Transilvan. Med. Candidat.

7. Nemcsak a német, hanem a holland egyetemeken is írtak persze a tanulótársak és barátok gratuláló verseket. Kilenc évi tanulás után 1739. febr. 24-én Utrechtben védte meg *Disputatio philosophica de adtractione corporum* c. értekezését „Jonas Tseh Szent Peteri, F. I. e Comitatu Neogradiensi, Losontzino-Pannonius” (1702—1759)⁶ A vizsgázó kívánságára Deáki Sámuel Leydenből, 1739. febr. 22-i kelettel a következő verset küldte az ünnepi alkalomra:

Siet a' Nemes vér, DITSŐSEG Halmára,
 Tsak kevés várás is vagyon unalmára;

⁴ Jelzete: Jena 1656 (4).

⁵ Lelőhelye: Universitätsbibliothek Marburg.

⁶ „Szent-Peteri Johannes Debrezin” 1730-ban iratkozott be Utrechtben. (Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, NF. Bd. XXII. 84).

Sebes folyásának nézz bar tzirkalmára,
 Nem láthattz, mi lenne terhes, 's ártalmára.
 A' *Tisztesség* útját mind addig próbálja,
 Míg keresett végét éppen fel-találja,
 Bár darabos legyen, sertő, nem tsudálja;
 Várt jutalmat nyer még: Ez a' jó táplálja.
 De ha nem nyerne is, mit árt JOSAGANAK,
 Gyemánt a' smaragdal fényt valóságának
 Nem kér az agyagtúl, vagyon az magának:
 Ha hissz' á Természet Túdós Világának!
 Igy a' *Bölttségnek* magában van árra,
 Ne ird fel a' Túdós Ember homlokára;
 Mit tud: A' Szerentse vészle Szárnyára?
 Ne nézd, nem igaz jel: Meg tsal nem sokára!
 Dolgok mi vóltának JOSAG a' Probája,
 Belső az, nem külső, néha nints formája,
 Magokban rejtetett: 's ha le-húll rosdája
 A' Bölt Természetnek meg tetszik munkája.
 Szerető *Barátom!* Benned e' Nemes vér
 Forr, és buzog látom, 's erős folyással vér,
 Mútat Böltséget, melyet ha ki el-nyér,
 Annak szép nevéhez motskok moha nem fér.
 Már ezen á Földön bizonytságot tettél,
 Nagy Tudományodról, mikor nevet vettél,
Böltség Tanítók rendébe tétettél
 'S Tisztes Hivataljok Sorsossá ma lettél.
 Szövevényes ez út, 's terhes, te próbáltad,
 Kétséges; sikos is, heves is vizgáltad,
 Vakot ad a' kotzka gyakran: de tapláltad
 Magad; hogy Győző léssz': Im' hattját találtad!
 E' szép Győzdelmed bizonyítására,
 Bölt elméd' vetetted e' Remek Munkára,
 Nem sajnálván dolgod Házánknak javára:
 Ebből nevelkedik hied nem sokára.
 Bóldog még Nemzetünk, mely ilyen FIAT szül,
 Kinek ditsérete nevededik 's készül;
 Jó-hirek szárnyára, melyekre már fel-ül
 Szép emlékezete az egekig repül.
 Oszlopot emeltél tisztes személyednek,
 Hervadástu! meddő hirt Nemes Nevednek;
 Tetted olly példáját Emlkezetednek:
 Melyet, ha ki követ: Használ Nemzetednek.
 Te, mint bizonyosra látom úgy futottál
Szerető Barátom! im el-is jutottál,
 Ezer bajok között addig tusakodtál;
 Mig a' Tiszttség halmán végre még nyugodtál.
 Fordúl már vig Napra, Bújdosásod Tele,
 Melly sok féle bajjal vala eddig tele,
 El jött várt végednek jól fúvalló szele,
 s' Meg van Nyugalmadnak tsalhatatlan jele!
 Meg-találta fejed zöldellő Pálmáját,
 El-nyerted Régiek tisztes *Verbénáját*,
 's Természet Vizsgálók DOKTORI subáját:
 Menny háza 's ékesítsd Nemzetünk Hazáját.
 Hosszas Bújdosásod végén öröm legyen,
 Hetedik Esztendőd annak véget tégyen:
 Ne essék mind addig szép Nevedre szégyen:
 Miglen á NAP helyt áll; a' Föld forog 's mégyen.

Lejdábúl, Hollandiának nagy
 hírű Akadémiájú Városábúl,
 clolcccxxlX. Eszt.
 Böjtölő-havának xxII. napján

Régi Jó-akaró Barátjának, kívánsága
 szerint küldötte ez egynéhány verseket,
 tiszta szeretetének bizonyos zálogául:
 DEAKI SAMVEL.
 Kolos-vári Bújdosó Magyar.

Deáki Filep Sámuel 1767-ben halt meg, apja József (Szinyei szerint) 1748-ban, amikor a fiú Leydenben tanult. A fenti vers szerint azonban Deáki Filep Sámuel 1739-ben már ott volt, sőt az egyetem anyakönyvének bejegyzése szerint („Sámuel Deaki Transilvano-Hung. 25, T. Col. Ord. Al.”) még 1738 jún. 2-án beiratkozott. (Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, NF. Bd. XVI. 222.)

I. Bonnyai Sándor

KÖLCSEY FERENC ISMERETLEN TUDÓSÍTÁSA ALMÁSI BALOG PÁLNAK KÖLCSEY KÁLMÁN BETEGSÉGÉRŐL

Az egyetemi könyvtár kéziratárában Almási Balog Pál (1794–1867) iratai között (D 22) egy eddig ismeretlen, Kölcsey által fogalmazott – és valószínűleg Szemere Pál által le-másolt – tudósítást találtam Kölcsey Kálmán betegségéről.

E tudósításra utalást találunk Kölcsey Ferencnek Szemere Pálnéhoz 1831. április 9-én írt levelében: „... A doktor Baloghoz intézett tudósítást a Palinkhoz írt levélben küldöm: méltóztassék édes Borcsám azon úrnak barátságos tiszteletemet bemutatni, s tanácsát haladéknélkül kivenni.”

A tudósítás így szól:

„Kölcsey Kálmán Csekén Kálmánka, ki most Mart. 25^{én} tölté be hatodik évét, mint egy hét hónapos koráig semmi bajnak alá vetve nem volt. Ekkor kezdett ótváros lenni, feje, keze és háta el volt borítva. Az ótvart nem gyógyították; s később mintegy két éves korában, az imént említett tagokról elmúlt az ótvár; s csak a kézfejen maradván kis mértékben, a lábakra vetté magát, s a tzombok belső részét a szemérem testet s leginkább a horgas inakat lepte el. Ezen kívül első két éveiben semmit sem szenvedett, egy meglehetősen tartós hideglelésen kívül egy és két éve között. Most a ránkjövő September 1 napján lesz három éve, midőn a horgas inán lévő ótvár mind a két lábán nagyon kiújult; forroság vette elő, s a ballába tzombtól bokáig olly igen megdagadt, hogy ki nem nyújthatta. Ekkor kezdék szegényt a nálatok levő receptekkel, melyekből a betegség datuma világos, curálni. Két három héti daganat után a térden alól a láb kifakadt, s sok genyetség kifolyván belőle egész a kifakadás helyéig lelohadt, úgy hogy mind a tzomb, mind a térd szabad lett, s a gyermek, ki szinte két két hónapig (talán valamivel tovább is) lábainak hasznát nem vevé, ismét járhatott. A fakadás helyén mindjárt a térd alatt seb maradt, melyhez mindjárt mellette ismét úgy tetszett mintha kiakart volna fakadni, s ezen utolsó helyet Dr. Tamási érvágóval kivágta, s így lett egymás mellett két seb. A szár közepén három négy ujnival ezen sebek alatt, fakadt ismét egy kisebb. Melyhez midőn később a gyermek egy vas kötissal a bokája belső részét megütötte, ismét egy negyedik jött, mind az említett ballábon. A legelső sebből most tavasszal két esztendeje egy kis tsontotska hullott ki három darabban, s akkor a térd alatti két sebből csak egy lett. Ránkjövő Juniusba lesz két éve, elvittük a gyermeket Szobránczra, s ott volt négy hétig. Fürdött és a víz- sárjával sebei kötöztettek. Azután a fürdés után ezeket tapasztaltuk.

1. A gyermek, ki a fürdő előtt egy két hónappal szorulásban gyakran szenvedni kezdett, többé ezen bajban nem szenvedett.

2. Az ótvár, mely a kifakadás olta, a kifakadt balláb horgas ináról elmúlt, a jobb lábról is elenyészett.

5. A tsont kihullás után egyé öszvevonult s kisebb lett két seb megmaradt, de a láb-száron levő kisebb sebetske hol begyógyult, hol kiújult, míg végre tökéletesen begyógyult: úgy hogy azolta csak két sebje van, egy a térd alatt, egy a boka belső részén.

A lábszártsonst dagadva marad, de kivévén a seb környékét, tűzességét a bőr elvesztette. Ezen időközben a gyermeknek rövid hideglelésen (harmadnapin) kívül más betegsége nem volt.

Múlt 830^{élt} Júliusban ismét Szobránczon voltunk négy hétig, s a gyermek fürdésen és kötöztetésen kívül, a vizet is itta. A láb egy állapotban maradt; de a gyermek forró hideget kapott: a mi egyéb eránt tavaly járvány volt.

Haza jöttünk olta minden úgy volt, mint tavaly; csak hogy a sebeket patikai szerekkel kötöni elhagytuk. Kötöttük elébb Dr Tamási tanácsából fekete tsalánnal, majd fehérliliom zöldleivel, most csak téjjellel. A legközelebbi télen a gyermek ótvára a jobb láb horgas inán s mind a két czomb belső részén ismét kiújult; s tavasz felé a térdalatti sebből ismét tsontotska átszott, s most már az egész seb hosszában lefelé egy, a harmadivénél nagyobbtska csont áll

ki. A bokán levő seb nagyon kitsinnyé lett s már nehény ízben be is gyógyult: most ismét ki van újulva, de gyógyuló félben lenni látszik.

A nyári forró hideg oltá, mely Pepin is, rajtam is keresztül ment, nem volt a gyermeknek baja, talán kétszeri harmadnapos hidegen kívül: de a melly soha sem volt tovább rajta, mint három ízben.

Miolta a gyermek sebéből ismét tsont látszik, Dr Tamási rendelt ismét irat és flastromot, de ezen flastrom alatt a láb tüzes lett: s annál fogva ismét tsak tejfellet borogatjuk: melly fejéren tartja.

Egyéberánt noha a lábszár a térdalatti sebtől fogva a boka sebig (az az a belső boka-tsonton egy kevésse felül levő sebig) dagadt, a gyermek jár, ugrál, és tántzol. Kövér is, de nem piros, fogai roszak, és roszak voltak mindig, s egy kevésse szenyések (barnák) is. Egy az első vágó fogak közül felül, ki is tört. Ha valami édest eszik, fájnak a fogak. De a gyermek sok édességet soha nem evett, sem nem szeretett enni. A rosz fogakat természetlő kaptá, úgy látszik

Kölcsey Ferenc

Vettem a levelet 18^{on} Apr. 1831.

Apr. 9. 1831.

Szemere"

A tudósítással kapcsolatban két probléma vetődhet fel:

1. Kölcsey Ferenc mikor és melyik levelében küldte el Szemere Pálnak?

Kölcsey 1831-ben két levelet intézett Szemere Pálhoz, 1831. febr. 16-án Pestről Kazinczyval együtt, ill. 1831. november 22-én Nagyárolyból írt levelet Szemerének.

A tudósítást 1831. apr. 18-án kapta meg Szemere, tehát a levelet, melyben küldték, kb. árpilis 10-ike körül kellett feladni. Feltételezhetjük, hogy Kölcsey vagy a Szemere Pálnéhoz szóló levélben küldte el ezt a megtalált tudósítványt, vagy valóban levelet intézett Szemere Pálhoz, amely — az eredeti tudósítással együtt — ismeretlen. Az Országos Levéltárban őrzött „Szemere család levéltára”-ban nem találtam ezeket az iratokat.

2. A tudósítás megtalált példánya másolat, a betűk dőlésszöge, az írás stílusa az aláírás stb. nem egyezik Kölcsey írásí jellegével és mivel a tudósítás utolsó oldalán olvashatjuk; „Vettem 18^{on} Apr. 1831. Szemere” és ez az írás és az egész tudósítvány írásí jellege megegyezik, feltehetően Szemere lemásolta a hozzá érkezett levelet. Ismeretes még az is, hogy ebben az időben írunk egymás leveleit, műveit szívesen, gyakran lemásolták, így méltán gondolhatjuk, hogy Kölcsey Ferenc tudósítását unokaöccse betegségéről barátja által készített másolatban ismerjük.

Almási Balogh Pál homeopata orvos volt. Ez a gyógyítási mód a társadalom minden rétegében rendkívül népszerű volt a múlt század 30-as, 40-es éveiben. Ezt bizonyítja, hogy Széchenyi, Kossuth, Wesselényi, Szapáry Gyula, Zichy Edmond, Kazinczy Klára, a Fáy család, Orczy család stb. gyógyították magukat Almási Baloghgal, de a betegek közt találunk jegyzőt, ügyészt, teológust, asztalost stb.

Kisfaludy Károlyt is Forgó György — az első magyar homeopata orvos — ill. Bugát Pál kezelte, aki ebben az időben fordította le a homeopata tan alapjait lefektető *Organon der rationellen Heilkunde* c. könyvet, és valószínűnek tartom, hogy gyógyítási módszerére hatott ez az orvoslási rendszer.

Almási Balogh Pál feljegyzéseket készített Kölcsey Kálmán betegségről. Valószínű, hogy meg is látogatta Kölcsey Kálmánt Csekén. Ezt két tény teszi valószínűvé;

1. Almási Balogh Pál sok esetben meglátogatta a betegeit vidéken, miről feljegyzései is tanúskodnak.

2. Kölcsey Kálmán állapotáról négy, különböző időből származó betegfeljegyzést találunk a nagy híró homeopata orvos jegyzetei közt. Kölcsey levelei között nem találunk a betegfeljegyzésekkel egyidőben Szemere Pálhoz, vagy más pesti barátjához küldött levelet, tehát feltételezhetjük, hogy Kölcsey Kálmán állapotáról, nem Kölcsey Ferenc tudósításai, hanem a saját látogatásai révén értesült.

Szemere Pál — miként Almási Balogh Pál betegfeljegyzéseiből kiderül — nem volt betege a nagy híró homeopata orvosnak. Talán Fáy András családja révén ismerkedtek meg, mert mind a híres író, mind a neves orvos a Fáy család barátai közé tartozott. Pl. Fáy András Emlékkönyvébe (Szec. könyvtár Quart. Hung. 1938 I. kötet) egymás utáni lapon írtak be emlékeztető sorokat.

Ezúton is szeretném megköszönni Sáfrán Györgynek — az Akadémia könyvtárosának — segítségét, aki felhívta a figyelmemet Almási Balogh Pál kéziratára, ill. hasznos tanácsaival több ízben segített.

VÖRÖSMARTY-ÍRÁSOK 1848-BÓL

Vörösmarty 1848—49-es közírói tevékenységét vizsgálva az érdeklődés homlokterébe került a Waldapfel József által Vörösmartynak tulajdonított decemberi vezércikknek szerzősége. Van azonban ebből a korból egy másik, megítélésem szerint több bizonyítási lehetőséget magában rejtő szerzőség-probléma, amely mind ez ideig nem került szóba. Ez pedig három proclamatio: kettő 1848. március 31-i, a harmadik április 3-i.

1848. március 31-én két kiáltványt bocsájtott ki a Pestvárosi rendügylelő bizottmány, amelynek Vörösmarty is tagja. Az egyik a királyi leirat elleni tiltakozás, a másik (amelyet még március 30-án határoztak el) a horvátokhoz szóló felszólítás. Április 3-án a megváltozott körülmények arra készítették a Bizottmányt, hogy bejelentsek az országnak; „Szabadságunk ügye jobb fordulatot nyert, István nádor erélyes közbenjárására kivívatott a független magyar kormány.” Ezt a tényt ismét proclamatio formájában hozták nyilvánosságra. Mindezekkel kapcsolatban hadd mondjam el a következőket:

Nyáry Pál március 31-én délelőtt a választmányi gyűlésen így szólt: „A tegnapi királyi leirat bebizonyítá, hogy a veszély — valóság. ... kérdés, most mit kell tenni. Először is, mint tegnap indítványoztatott, egy proclamatio ...”¹ „E proclamatio szerkesztésével Nyáryn kívül Vörösmarty, Táncsics, Irányi, Vasvári, Bajza, Csányi és Irinyi bíztak meg.”²

A proclamatio magyar szövegét Petőfi olvasta fel. Erről a Pesti Hírlap ezt írja: „A népgyűlés, mely márt. 31-kén a múzeum terén e lapok 10-ik³ számában megjelent proclamatio meghallása végett összegyűlt, számra és lelkesedésre nézve felülmúlt minden eddigieket. Keveset, s csak hozzátétőleg mondva — jelen volt mintegy 15 000 ember. ... Petőfi olvasá fel a proclamatio magyar- Irányi pedig annak német szövegét.”⁴

A proclamatio megszövegezésében bizonyára tevékenyen részt vett Vörösmarty is. Ám hogy abból mennyi tulajdonítható Vörösmartynak, aligha lehet megállapítani, hiszen szerkesztésével Vörösmartyon kívül még számosan megbíztak. Meglepő viszont, hogy a két nappal később született proclamatio Vörösmarty-szerzősége mind ez ideig nem került szóba, amelyről pedig a tudósítás, másrészt a szöveg és gondolatmenete alapján nyilvánvalóan megállapítható, hogy Vörösmarty tollából való.

A Pesti Hírlap tudósítója ezt írja: „Tegnap délután 5 órakor (ti. április 3-án — N. G.) a múzeum terén ismét népgyűlés volt. A választmány szokott helyén, a ballépcsőzet ormán jelent meg. *Két nappal előbb innen húzá meg a vészharangot*, mert a haza veszélyben forgott. ... Most a választmány a béke olajágával jelent meg, mivel a dolgok, István nádor erélyes közbenjárására, az utóbbi leirat által jobbra fordultak. Nyáry Pál körülményesen értesíté a népet a történetekről ... s ezek után magyar és német nyelven felolvastattott azon proclamatio, melyet Vörösmarty szerkezete szerint egy alválasztmány állapított meg.”⁵

A Vörösmarty-kutatók Ferenczi Zoltánra hivatkozva (Ferenczi Zoltán; *Petőfi életrajza*. Bp. 1896.) a kiáltványra vonatkozóan tesznek említést, de a két kiáltvány között (március 31-i, április 3-i) nem tesznek különbséget. „... *március 31-én* a választmányi gyűlésen utasítást adtak egy proclamatio írására. Szerkesztésével Nyáryn kívül Vörösmarty, ... stb. bíztak meg. — *Az április 4-i szám* (ti. Pesti Hírlap) ad hírt a népgyűlésről, amelyen magyar és német nyelven felolvastattott az a proclamatio, melyet Vörösmarty szerkezete szerint egy alválasztmány állapított meg.”⁶

A proclamatiót, melyet március 31-én határoztak el a választmányi gyűlésen, március 31-én délután fel is olvasták. Mégpedig Petőfi magyarul, Irányi pedig németül.⁷ Az április 4-i szám már a következő proclamatio felolvasásáról számol be, amelyet április 3-án délután 5 órakor olvastak fel, amely a bevezető mondatban utal is az előző nyilatkozatra, a március 31-i kiáltványra.

A két proclamatio közötti különbség az események gyors változásából adódott. A március 31-i a „vészharang” volt a királyi leiratra, az április 3-i a „béke olajágát” jelentette, „mivel a dolgok ... jobbra fordultak.”

A március 31-i kiáltvány, amelynek szerkesztésében Vörösmarty résztvett, ebből következően, magán viseli a költő keznyomát, de Vörösmartynak tulajdonítani túlzás volna.

¹ Március 30-án éjjel 10 óra után a városház előtti téren, ahova a nép összegyűlt, miután értesült a gözhajóval hozott hírről, a királyi leiratról, felszólalt Szemere Bertalan és egy proclamatio elkészítését indítványozta. Erre utal itt Nyáry Pál.

² PH 1848. április 1. 283.

³ Ez a PH-ban téves, mert a proclamatio a 16. számban jelent meg.

⁴ PH 1848. április 3. 290.

⁵ PH 1848. április 4. 292.

⁶ Tóth Dező: Vörösmarty Mihály. Bp. 1957. 498.

⁷ Ez a PH-ban, az április 3-i számban tudósításként meg is jelent. (290.)

Annak azonban több a valószínűsége, hogy a horvátokhoz ugyanekkor intézett kiáltvány teljes egészében Vörösmarty-írás.⁸ A Pesti Hírlap azon száma, amely a kiáltványt közli, nem tesz említést annak megszövegezéséről, de hadd említsük meg a következőket:

A költőnek a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontja ismeretes: nem volt nacionalista. A horvátok elválását nem ellenezte, a cseheknek külön országgyűlést kívánt, hogy „belügyeik kezelése biztosíttassék”, a lengyelek ügyét a Kőr különbizottságában támogatja, intézi stb.

Ami a szabadságharcot és a nemzetiségeket illeti, úgy vélekedik, hogy „minden régi és újabban szerzett jogainkat a hon minden lakójával megosztjuk” (Néhány szó...)

A kiáltvány egy mondata így hangzik; „Amit kivívtunk, a mi javunkra s a tietekre egyaránt vívtuk ki.”

Az bizonyos: a nemzetiségi ügygel összefüggésben a szabadságot az abszolutizmus, a „fondor hatalom” mesterkedéseitől mindig féltette.

Az *átalakulás napjai* c. cikkében kérdezi: „Lesz-e a velünk egy jogú népfajokban annyi józanság, ... hogy velünk együtt megőrizzék a *közszabadságot*, vagy balgán s egyszersmind hálátlanul martalékol vetik azt a *hatalomnak*, mely *viszályainkon bizonyosan s rémületes gyorsasággal nagyra nőni fog?*”

A kiáltványban ez áll: „Horvátok! mindenre, ami szent előttetek kérünk: *ne viszálykodjunk*. Feledjük a nyelvkülönbséget, kik a *közszabadság* érdekében egyek vagyunk. Ne hallgassunk azokra, kik bennünket egymás ellen ingerelnek, mert azok a mi közös gyengítésünkre, elnyomására *akarják felhasználni a viszálykodást*”. A népek gyűlölete és viszálya a zsarnok ereje” — írja *Az abszolutizmus hagyományaiban*.

Ha ezeket a sokszor szó szerinti megegyezéseket figyelembe vesszük, akkor — úgy érzem — elfogadható az a feltevés, hogy a horvátokhoz irandó kiáltvány elkészítését a bizottság teljes egészében Vörösmartyra bízta, aki maga készítette azt el a következőképp:

„Horvátok, szeretett testvéreink! Háromszáz éves elnyomás után valahára a függetlenség, a szabadság küszöbére léptünk. Amit kivívtunk, a mi javunkra s a tietekre egyaránt vívtuk ki. A jelszó, mely alatt küzdünk, s ha kell, még fogunk küzdeni, nem a nemzetiség, hanem a minden nemzetiséget, minden érdeket magában foglaló függetlenség és szabadság szent neve. Az úgy közös, a miénk úgy, mint a tietek. Az ellenség közös: az ausztriai zsarnok az ausztriai zsarnok burocracia. Ez ellen kell, hogy egyesüljünk, magyar, horvát, szerb, német, oláh és minden egyéb népfaj, mely a hazát lakja. Csak így őrizhetjük meg, csak így vívhatjuk ki az ország önállóságát és szabadságát.

Barátaink! A jó és balsors között nyolc századon által híven megőrzött barátság szent nevében szólunk hozzátok, kedves atyáinkiai. A testvér meg fogja érteni testvérenek őszinte szavát. Horvátok! Mindenre, ami szent előttetek, kérünk: *ne viszálykodjunk!* Feledjük a nyelvkülönbséget, kik a közszabadság érdekében egyek vagyunk. Ne hallgassunk azokra, akik bennünket egymás ellen ingerelnek; mert azok a mi közös gyengítésünkre, elnyomásunkra *akarják fölhasználni a viszálykodást*. Testvérek, egyesüljünk!

Kelt Pesten, 1848-ik évi márczius 31-én.

A pestvárosi rendűgyelő bizottmány”

Mindezeknél meggyőzőbben bizonyítható az április 3-i kiáltvány Vörösmarty-szerzősége. Ehhez azonban ide kell előbb iktatnunk a szöveget, hogy hivatkozassunk rá.

„Hazafiak! Előbbi nyilatkozatunkban arra szólítottunk fel mindenkit, hogy a veszélyben forgó szabadság és függetlenség védelmére készen álljon.

Ezen éberségre folyvást szükség van; mert a szabadság, melyet jogérzet s bátorság vitt ki, csak éber, elszánt és soha ki nem fáradó hazafiság által tartathatik fenn. Azonban kötelességünk bejelenteni az országnak, hogy szabadságunk ügye jobb fordulatot nyert.

István nádor erélyes közbenjárására kivívatott a független magyar kormány.

Ezen független magyar kormány nem ígérte többé, a márczius 31-én kelt királyi levél óta a nemzet minden hatalma a felelős magyar minisztérium kezében s ellenőrsége alatt van.

A régi kormány megszűnt; a bécsi kormány vak eszközeiül használt kancellária, consilium s kamara nincs többé.

A magyar minisztérium akarata s megegyezése nélkül egy tisztviselő s hivatalnok sem nevezethetik ki ezentúl a Magyarbirodalomban. A miniszterek ellenjegyzése nélkül minden kinevezés, minden intézkedés érvénytelen.

Ebben áll az új magyar kormány függetlensége s csak ez alapon vállalhatták el a felelősséget.

⁸ A kiáltvány kibocsájtását márczius 30-án délután határozta el a bizottmány, amely gyűlésen Vörösmarty más megbízatást is elvállalt. PH 1848. április 2. 287.

A miniszterek hatalma nagy, de nem félelmetes: mert a nemzetnek a törvényhozás előtt felelőssel tartoznak, s a törvényhozás nem kiváltságos osztályok kifolyása többé, hanem az összes nemzeté.

A mi a királyi levélben a minisztérium szerkezetére nézve hiányos, gr. Batthyány Lajos miniszterelnöknek s társainak ismert hazafiágos bátorsága, erélye, bölcsessége s a nemzetgyűlés, melynek felelőse, a gyakorlati téren ki fogják egyenlíteni.

Hazafiak! az országgyűlés nemsokára véget ér. Az eddig ismeretes s már életbelépett törvények után még két nevezetes törvény fog kihirdettetni; a nemzetörtség s népképviselői törvényeikéi.

Ezen két ügy az, mely a nemzet figyelmét s munkásságát legközelebb fölhívja.

A nemzetörtség kezében van a hazának közbátorsága, s a szabadság legerősebb támaszának, a rendnek fenntartása. A nemzetörtség föllállítása s fölfegyverzése első gondunk legyen.

Nemsokára a képviselők választására fogunk felszólíttatni.

A népképviselőkre temérdek munka vár. A népképviselők buzgalmától s bölcsességétől függ, a nemzetnek sorsát oly alapra tenni le, hogy virágzásnak indulhasson. Midőn Magyarország szabad fiait a képviselők választására összegyűlendének, tudni fogják, hogy nem viaskodni jöttek: mert ezen jog nem kiváltság többé, hanem közös joga az összes nemzeteknek. A szabad választás nem viszálykodásban áll, hanem abban, hogy senkise gátolhassék arra adni a szavazatát, kihez legtöbb bizodalma van.

A szabadság maga kész vagyont nem ad; de felszabadítja a munkát, s egyedüli eszköz arra, hogy becsületes munkája és szorgalma után mindenki jólétre juthasson, és pedig egyesek jólétén alapul a nemzet vagyonsága és ereje.

Az ország csak úgy lehet boldog és erős, ha fiai nem henyélnek. A henye és munkátlan nemzet elveszti a jogot, elveszti a földet, melyet méltatlanul bírt.

Hazafiak! midőn polgári kötelességeket teljesítetek, el ne feledjétek, hogy munka és szorgalom az, mi személyes jólétet és függetlenséget biztosít.

Munkára hazafiak! Az úrbér alatt nyögött Magyarország kietlen pusztá volt, most csak töletek függ, hogy a szabad Magyarország boldog, erős és virágzó legyen.

A szabad Magyarország minden fiától megvárja, hogy mind polgári, mind házi kötelességét teljesítse.

Éljen a király, éljen a nádor, éljen a független felelős nemzeti kormány.

A pestvárosi rendügylő bizottmány"

A szerzőségnek első és legkézenfekvőbb bizonyítékául szolgál maga a tudósítás, az egyetlen filológiai adat, amely Vörösmarty szerkezete szerintinek mondja ezt a kiáltványt. Kérdés, mit értett a tudósító a „szerkezete szerint” kifejezésen. Erre a kérdésre Kovalovszky Miklós a következő választ volt szíves adni:

„A Pesti Hírlap 1848. április 4-i számából idézett mondatban előforduló *szerkezet* szó az akadémiai Nagyszótár gyűjtésében sokszor megvan *fogalmazás, szövegezés* jelentésben. Néhány példa a kérdéses időszakból: „jegyzőkönyvi *szerkezet* elkészítettén...” (1848., Kossuth); „további utasításoknak magyar nyelvű szerkezete határozottatott el” (1833., Jelenkor); „a *szerkezet*-rögtön elfogadtatott” (1848/9.; Kemény Zs.); „Kossuth a szószerkekre lép, ... egy már kész *szerkezetből* proklamálja, hogy...” (Uo) „tanácskozási *szerkezetek* s előterjesztések” (1833., Jelenkor)."

E jelentés természetesen fejleménye a régi *szerkezik-szerkeszt* igének (összekapcsol, összeköt, összeállít).

A szerkezet szó tehát fogalmazást, szövegezést jelentett az adott korban. A Vörösmarty szerkezete szerint ilyenformán azt jelenti: *Vörösmarty megfogalmazása, szövegezése*.

Ha nyomban a proclamatio után elolvassuk Vörösmartynak néhány prózai írását, bizonyos szerkesztési, gondolatalkifejtési-módszerazonosságot tapasztalunk. Arra gondolunk, hogy Vörösmarty egy-egy bekezdésben elmondandó, kifejtendő gondolatot szinte azonos lejtésű, összefoglaló, lényegét kiemelő mondattal vezet be. Hadd idézzem itt a néhány hónappal később (jún. 4-én) a Pesti Hírlapban megjelent cikkének (*Néhány szó a legújabb időben felmerült három eszme felől*) egy-egy sorát, amellyel szeretném összevetni a proclamatíót ilyen szempontból.

A Vörösmarty-cikkben az egymás után következő bekezdések így kezdődnek;

„Aki akarja a szabadságot, annak hinni is kell azt,” s a következőkben a szabadságról beszél.

„A szellemi szabadság a sajtótörvény által meg van alapítva...”, a továbbiakban a sajtótörvényt fejtegeti.

„A szabadságnak csak függetlenséggel együtt van valódi értelme”, s rögtön utána következik a függetlenség értelmezése.

„Függetlenségünk egyik védelme a vámügyekben van.”

A bekezdésben azutan a vámügyekről ír, stb.
A proclamációból csak kiemelném a hasonló bevezető mondatokat, a gondolat kifejtése tüstént olvasható a szövegben;

„A miniszterek hatalma nagy, de nem félelmetes; ...”

„A nemzetörség kezében van a hazának közbátorsága, ...”

„Nemsokára a képviselők választására fogunk felszólíttatni ...”

„A szabadság maga kész vagyont nem ad, ...”

„Az ország csak úgy lehet boldog és erős, ha fiai nem henyélnek ...”

„Az úrbér alatt nyögött ország kietlen pusztá volt ...” stb.

Egy-egy szóhasználat nem lehet bizonyíték, de talán elgondolkoztató az *elvárja* és a vele azonos jelentésű *megvárja* alak használata is. A március 31-i kiáltványban így fordul elő; „A haza minden fiától *elvárja*, hogy védelmére felkeljen.” Az április 3-i proclamáció így használja: „A szabad Magyarország minden fiától *megvárja*, hogy mind polgári, mind házi kötelességet teljesítse.”

A költő egy választóihoz írott levelében szintén a *megvárja* alakot használja: „a törvényhozók másfelül *megvárják* a néptől, hogy mindazt, mi az ország megmentésére szükséges, a legnagyobb készséggel el fogja követni.”⁹

Meg lehetne talán említeni, hogy mindkét írásban — az említett cikkben és a proclamációban — a munka és a szabadság fogalmi kapcsolatát alkalmazza a szerző; a cikkben Vörösmarty a *munka szabadságáról* ír, a proclamációban ez fordul elő; „a szabadság maga kész vagyont nem ad, de *felszabadítja a munkát* ...”

A kötelesség, a szorgalom, a munka dicsőítése és a velük ellentétes henyéség ostromozása annyira vörösmartys, hogy figyelmet érdemel;

a kiáltvány utolsó néhány sorában 10-szer fordulnak elő a fenti szavak, mintha nem győznél elégszer hangsúlyozni a tett szükségességét.

Nem a felsorolt érvek egyike vagy másika — hanem összességük alapján úgy érzem, szabad a horvátokhoz intézett kiáltványt és az április 3-i proclamációt Vörösmarty-írásnak tekintenünk.

Kőhegyi Mihály

CSÁSZÁR FERENC LEVELEI TOMPA MIHÁLYHOZ

Tompa levelezésének nemrég megjelent forráskiadása — *Tompa Mihály levelezése*. I—II. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Bisztray Gyula. Bp. 1964. Akadémiai Kiadó. 499; 601 l. (A magyar irodalomtörténetírás forrásai. 6—7). — nem tartalmazza az alábbiakban közlésre kerülő két levelet. A levelek lelőhelye: Kecskeméti Állami Levéltár. Híres emberek kéziratai. 94/3., 94/6.

1.

Pest, 1853. sept. 5.

Kedves barátom, Miska!

Noha már két levelemet s egypár barátságos üzenetemet válasz nélkül hagytad: írok harmadszor is, sükert remélve onnan, hogy — Szvorényiként, ki tegnap volt nálam,¹ — még mindig barátságosan emlékezel rólam és lapomról.

Valóban Berecznek nagy bűne abban, hogy Téged tőlem elidegenített; de Neked meg ugyan nem volt soha és nincs okod reám nehezteni — mások miatt! De különben is, ha volna, nem oly időket élünk, kedves Miskám, hogy éveken át nehezteljünk egymásra. Azért kérlek harmadszor is: feledd mások tettét, s ezért ne légy idegen tőlem s díszeni kezdő „Divatcsarnok”-omtól; hanem légy régi jó barátom, milyen én irántad lenni soha meg nem szüntem, s írj lapomba, melynek egy példányával már kedveskedem: megrendelvén a kiadónál, hogy sept.

⁹ Vörösmarty levele választóihoz. Közli NAGY GÉZA, It 1961. 452.

¹ Szvorényi József (1816—1892): ciszterci rendi pap; 1849-től Egerben élt, ahol tanárkodott s irodalomtörténettel is foglalkozott; Tompával közeli ismeretségben volt.

1-je óta küldje azt annál inkább, mert Friebeisz engedelmével,² mutatványul, egyik gyönyörű virágregédet közöltem; könyved teljes ismertetését még e hónapban adandó!³

A díjazásra nézve nálam nem lesz hiba, 5 fttól 10-ig, sőt terjedelmesebb versezeteknél 12–15 fttig is megy az. Küldj tehát mennél előbb, kedves Miskám, egy pár szép költeményt, s írd meg díj iránti kívánságodat; ha olykorolykor, időd engedvén s kedved lévén, egyiket sornyi tudósítást is küldenél vidékedről, szinte nagy köszönettel venném.

Remélem, legalább válasz nélkül nem hagyandod e soraimat; de ha úgy hagynád is: én változtatlan tisztelőd s híved maradok:

Császár Ferencz

[Címzés:]

T. cz.

Tompa Mihály úrnak

barátságos tisztelettel

Putnok felé Hanván.

A levél tartalmának megértéséhez ismerni kell néhány, Császár és Tompa 1850 utáni kapcsolatára vonatkozó adatot. Császár Ferenc (1807–1858), mint a Pesti Napló tulajdonos szerkesztője, a Napló 1851. január 22–23-i számában leközölte Berecz Károly Szilveszter álnévén írott *Visszatekintés az 1850-ik évi magyar szépirodalomra* c. cikkét. A cikk egyik, valóban vállveregető megállapítását – hogy ti. „Tompának költeményeiben egy idő óta több költői emelkedettség vehető észre...” – a túlérzékeny Tompa igen sérelmesnek tartotta magára nézve. Bereczre megsértődött (l. Bereczhez írott, Kelemér, április 27. 1851. keltezésű levelét: Fontes. 6. 127. levél. 135–137.), Császár Ferencről, az emberről, költőről, kritikus működéseről, különféle irodalmi vállalkozásairól pedig ettől az időtől kezdve rendszerint indulatos vagy gúnyos hangon emlékezett meg: jellemtelennek, tehetségtelennek, rosszindulatúnak stb. mondta több levelében. (l. Tompa Mihály levele Lévy Józsefnek. [Hanva, 1852. november 20.] Fontes. 6. 174. levél. 172–174.; Tompa Mihály levele Szemere Miklósnak. [Hanva, 1853. április 10.] Fontes. 6. 198. levél. 186–187. stb.)

Császár Ferenc 1853 tavaszán új lapot indított, a Divatcsarnokot; a kiadó: Müller Emil. A mutatványszám 1853. március 17-én, az első szám április 3-án jelent meg. Amint a fenti levélből is kiderül, Császár Tompát is meg akarta nyerni lapja munkatársának, több alkalommal fordult hozzá ezzel a kéréssel. (Az említett két Tompához írott levele nem maradt fenn.) A sértődött Tompa egyszerűen nem is válaszolt Császár meg-megújuló kéréseire. De egyidejűleg mások is igyekeztek Tompát makacs elhatározásának megváltoztatására bírni. Elsősorban Arany. Ő Nagy-Kőrös, május 23. 1853. keltezésű levelében kifejtette, hogy Császárról neki sincs jó véleménye, de lapjába írni kell. A Divatcsarnoknak ugyanis sok az előfizetője: a lap, „minden nyelvése mellett, már is *salon-lap*”, és szükséges, hogy az irodalmat a felsőbb körökben ne „nagyreményű porontyok” képviseljék, „nehogy azon osztály igazolva találja megvetését, melylyel eddig a magyar írók iránt viseltetett.” (l. *Arany János levelezése író-barátaival*. Bp. 1888. I. 297.) Tompa Hanva, június 5. 1853. dátumú válaszlevelében elutasította Arany érvelését. (l. uo. 298–299.) Császár azonban szívósan tovább küzdött Tompa kiengeszteléséért s megnyeréséért: a Divatcsarnok szeptember 4-i számában, egy hízelgő szövegű jegyzet kíséretében, mutatványt közölt Tompa frissen megjelent *Virágregék*-jéből, Friebeisz kiadó engedelmével. (l. *Szarkaláb*. Divatcsarnok 1853. szept. 4. 45. sz. 892–895.) Tompa részére megrendelte s elküldte a lapot, egy nappal később pedig a fenti levelet írta Tompának. S Tompa Hanva, szeptember 8. 1853. keltezésű, Nagy-Kőrösre küldött levelében már engedékeny hangot ütött meg: elmondta Aranynak Császár újabb manővereit s tanácsot kért Aranytól: mit tegyen? (l. *Arany János levelezése író-barátaival*. Bp. 1888. I. 315–317.) S meg sem várva Arany választ, már szeptember 12-én békülékeny levelet írt Császár Ferencnek, melyben verseket ígért a lapjába. (l. Tompa Mihály levele Császár Ferencnek. [Hanva, 1853. szeptember 12.] Fontes. 6. 215. levél. 196–197.) Amikor tehát megérkezett Aranynak Mihálynap, 1853. Nagy-Kőrösről keltű, biztató levele, (l. uo. 319.), Tompa már dolgozótársul ígérkezett Császár Divatcsarnokához. – Megjegyezzük, hogy a következő évben Császár Ferenc meleg hangú, elismerő tanulmányt írt Tompa költészetéről a Divatcsarnokba. (l. *Tompa*. Divatcsarnok. 1854. május 20. 28. sz. 625–629.; május 25. 29. sz. 648–654.)

² Friebeisz István (1822–1890) adta ki a *Virágregéket*, mely 1854-i évszámmal, de már 1853 szeptember elején megjelent, valamint *Verseinek* II. kötetét, 1854-ben.

³ Császár megtartotta ígéretét, l. 7–11. *Virágregék*. Írta Tompa Mihály, kiadta Friebeisz István. Pest, 1853. [sic!] Müller Gyula – Müller Emil nyomtatása. Divatcsarnok. 1853. szeptember 22. 50. sz. 1004–1006.

Kedves Miskám! Ép most tudatja velem Jokay barátunk, hogy a mai estet nálam határozatokat tölteni. Ennek végtelenül örülök, s iparkodni fogok derült társaságot gyűjteni köréd, csak add tudtomra egész bizonyossággal, hogy mely órában várjalak? — Talán legjobb lenne színház után, mert a mai operát⁴ bizonyosan Te is örömet meg fogod hallgatni. Tehát esti 9¹/₂ órákor, ha a színházban nem találkozánk is, szobám kész elfogadásodra, s kis leányom — mert nóm operába megyen! — tehát a viszonzításra!

mart. 14.

[Címzés:]

híved

Császár

Tompá Mihálynak

barátilag

Pest

A levélen csupán a megírás hónapja és napja van feltüntetve. A tartalom azonban világosan mutatja, hogy a helyes évszám csakis 1855 lehet. Tompa ebben az évben, február végétől március közepéig kb. 15 napot Pesten töltött. Március 4-én a pesti helv. egyházban, mint egyik választott szónoknak, gróf Teleky József felett kellett volna gyászbeszédet mondania, de az újságok szerint betegsége, más vélemény szerint viszont a rendőrség megakadályozta ebben. (L. Tompa Mihály levele Fördös Lajosnak. [Hanva, 1855. március 25.] Fontes. 6. 271. levél. 225—226.) Tompa beszéde, Jókai s Gyulai közbenjárásával, még ebben az évben megjelent (Tompá Mihály: *Mit örököl a haza nagy fiai után?* Pest, 1855. Nyomatott Landerer és Heckenastnál.)

Rigó László

KEMÉNY ZSIGMOND BESZÉDE KOLOZS MEGYE KÖZGYÜLÉSÉN 1842. JÚLIUS 26-ÁN

Az Erdélyi Híradó 1842. július 29-i, augusztus 2-i, 5-i és 9-i számaiban terjedelmes, aláírás nélküli tudósítás olvasható a kolozsmegyei rendek 1842. július 25-től 27-ig tartott közgyűléséről.¹ A beszámoló 3 lapnyi Kemény Zsigmond-szöveget rejt magában: a tudósító ugyanis — idézőjelek között — közölte Kemény július 26-i felszólalásának csaknem teljes szövegét. A textus hitelességéhez nem férhet kétség. Kemény Zsigmond volt ugyanis ekkor (Kovács Lajossal együtt) az Erdélyi Híradó szerkesztője, mégpedig igen gondos szerkesztője, s ha a tudósítás ellen bármi kifogása lett volna, egyszerűen kihagyta volna a lapból. Sőt, igen valószínű, hogy szándékosan meg akarta örökíteni lapjában a beszéd szövegét, s tüzetesen ellenőrizte is azt.

A megyegyűlés háromnapos vitájának tárgya: hogyan foglaljon állást és milyen utasításokat adjon követinek Kolozs megye az 1841/43-i erdélyi országgyűlés rendszeres bizottmányának — a nemességtől igen mérsékelt engedményeket kérő — úrbéri tervezetével kapcsolatban?² A megyegyűlésen résztvevő nemesség három politikai csoportra oszlott: a Gál

¹ 1855. március 14-én Verdi: Trubadur c. operáját színvonalas előadásban adták a Nemzeti Színházban, Lesniewska Lujzával, Mazzival, valamint Füredyvel a főbb szerepekben.

² — —: Kolozsmegyei közgyűlés. Erdélyi Híradó 1842. július 29. 60. sz. 359—360, augusztus 2. 61. sz. 365—366, augusztus 5. 62. sz. 373—375, augusztus 9. 63. sz. 381.

³ Az 1841/43-i erdélyi országgyűlés 1842. január 22-i (29.) és 24-i (30.) ülésén választották meg az országgyűlési — köztük az úrbéri — rendszeres bizottmányokat; feladatuk a különböző sérelmi és reformkérdésekre vonatkozó törvényjavaslatok kidolgozása volt. L. Az Erdélyi Nagyfejedelemség s hozzá vissza kapcsolt Részek három Nemes Nemzetéből álló Rendeinek Kolozsvár szabad királyi városában 1841ik Év November 15-ik napján kezdődött országgyűlésekről készített Jegyző-könyv. Kolozsvárt. Az Ev. Ref. Főiskola Könyv- és Kő-nyomó Intézetében. 1841. 89—93. — Az úrbéri bizottmány elkészült tervezetét 1842. június 21-én tűzte napirendjére az országgyűlés: l. i.m. 76. ülés. 329—333. Az úrbéri rendszeres bizottmány tárgyalási jegyzőkönyvének és magának a törvényjavaslatnak a szövegét l.: A középponti bizottmány június 13-án tartott ülésének a kisméretű felveendő úrbéri tárgyakban készült Jegyzőkönyve. Megl.: Erdély nagyfejedelemség 1841ik év November 15-kére Kolozsvár szabad királyi városába hirdetett országgyűlésének irománkönyve. Kolozsvárt. 1841—43. Az Ev. Ref. Kollegium Könyv és Kő nyomó Intézetében. 61. sz. 161—167. A tervezetet közölte az Erdélyi Híradó is, Úrbéri törvényjavaslatok címmel, július 26-i, 59. számának mellékleteként. — Az úrbéri vitát ténylegesen azonban csak 1842. augusztus 4-én kezdte meg az országgyűlés. Előzetesen ugyanis kiadták a tervezet szövegét a megyéknek és szabad királyi városoknak; a törvényhatóságok — köztük Kolozs megye is — gyűléseiken tárgyalták meg és a hozott végzéseknél megfelelő utasítást adtak követiknek az úrbér-kérdés országgyűlési vitáiban való állásfoglalásra nézve.

János királyi táblai ülnök, Komis Lajos, Mohai Ádám táblabírák s mások vezette konzervatívokra, az id. Bethlen János, Kemény Zsigmond, Kovács Lajos, Teleki Domokos, Telek László vezetése alatt álló egyik, reformokat sürgető ellenzéki csoportra, végül az ún. sérelmi politikát előtérbe állító, az úrbéri kérdésben inkább a konzervatívok álláspontjára helyezkedő Kemény Dénes vezette másik ellenzéki csoportra. Már a megyegyűlés első napján élesen csaptak össze a különböző vélemények, különösen az országgyűlési tervezet A. pontjával kapcsolatban, mely a „jobbágnak a telkéről való elmozdítása”-ról szólt. E kérdésben Kemény Dénesnek sikerült elfogadtatnia saját, a jobbágyokra nézve igen hátrányos módosító javaslatát, mely szerint: a földesúr a tervezetben említett 2 helyett 4 esetben — köztük a nevezetes „makacsság” esetében is — egyszerűen elküldhette telkéről az úrbéresét. Kemény Zsigmond, Teleki László s mások ellenérvelését meg sem akarta hallgatni a megyegyűlés.

Július 26-án igen feszült volt a hangulat a gyűlésteremben. Ekkor került sor az országgyűlési tervezet legfontosabb, az úrbéri szolgáltatások maximumáról szóló F. pontjának vitájára. A rendszeres bizottság tervezete kimondta, hogy az úrbéri, elsősorban a robotszolgáltatások megállapítások az irányadó — *urbarium* ti. nem lévén Erdélyben — Mária Terézia 1769-i erdélyi úrbéri rendelete, az ún. bizonyos punctumok,³ melyet az 1791: XXVII. tc. ideiglenesen törvénnyé is emelt.⁴ A konzervatív tábor és a Kemény Dénes vezette ellenzéki csoport e tervezetet támogatta. A kolozs megyei állandó bizottmány viszont módosító indítványt nyújtott be az F. ponthoz, melynek okfejtése a következő. Az 1769-i rendelet kétféle szolgálat-maximumot állapított meg, a colonusok két nemére nézve: a telkes jobbágy számára heti 4, a zsellér számára heti 2 nap robotot. Az 1791: XXVI. tc. eltörölte a jobbágyságot Erdélyben⁵ (s nemcsak az elnevezést, hanem a terheit is), a XXVII. tc. pedig ideiglenesen elfogadta az 1769-i punctumokat. 1791 óta tehát — amint ezt az 1819-i királyi bizottsági munkálat ki is mondta — Erdélyben jogilag jobbágy és zsellér között különbség nincs, minden colonus tulajdonképpen zsellér. Ezért az új törvénynek világosan ki kell mondania, hogy Erdélyben a robot maximuma heti 2 nap, minden úrbéres számára. A törvénytervezet szövege különben is túlságosan homályos, nem magyarázza meg az egyes régi szabályoknak, rendeleteknek a gyakorlatban oly különféle értelmezési lehetőségeit. Ha törvénnyé lenne, az erdélyi úrbérszolgáltatások terén megmaradna az úrbéresek számára annyira sérelmes status quo.

A határozott reformokat kívánó ellenzék képviselői — id. Bethlen János, Kovács Lajos, Teleki Domokos, Szentiványi Mihály stb. — egymás után szólaltak fel a megyei állandó bizottmány módosító javaslata mellett, főleg közjogi érvekkel támogatva azt. Teleki László felszólalása után került sor Kemény Zsigmond beszédére, melyben a jogi érvek mellett már súlyos politikai megfontolások is helyet kaptak. Betűhív szövege a következő:

„Hallom . . . szünetlen ismételtetni azon elvet, hogy részletes úrbéri szabályok nélkül a szolgálat maximumát meghatározni lehetetlen. Kik ezen tételt vitatják, sok mindennel lehetnek ösmeretekesek, de történetünk lapjaival bizonynyára nem. Ulászló 52 napxam évenkénti robotot tűz ki, mellözve a jobbágytelki állomány szabályozását. *Nem maximum-e ez, részletes és pontonként kidolgozott úrbér nélkül?* — Később a szolgálat mennyisége még lejjebb szállítatik; s gondolják-e önök, hogy szabályozás következésébe — (Kemény Dénes: ez az elválasztás után történt, s ennél fogva mit sem bizonyít). Más példák fogok hát idézni.⁶ — Az 1769ki »bizonyos pontok«, mellyeket éppen kezünkbe tartunk, világosan kimondják a napszám mennyiségét. 1791ben a kegyelmes rendelet országosan elfogadtatik. S kérdem: *mind ez részletes és pontonként kidolgozott úrbér következésében történt-e?* Legyünk őszinték azon elvek elősmerésében is, mellyeknek malasztja nem hárul felekezetünkre. — Vitatás folyt itt arról, hogy ezen latin szón »colonus« mit értenek törvényeink? És királyi táblai ülnök méltóságos Gál János úr azon állítást, hogy az 1791beli 27dik czikk kelése után, a robot-maximum hetenként két napszámnál több nem lehet, szónyomozat által akarja könnyeden megdönteni. De véleményem szerint kevés sükerrel. Mert abból, hogy a *jobbágy* helyett, mellynek *nomenclatioja* 1791. eltöröltetik, vegyesen használtak őseink *colonus* szót is, önként foly-e ama nagy nyomotékú felfedezés, hogy a *colonus* minden előfordulás eredetében hajszálig *jobbágyot* jelent, és soha sem zsellért. Egy általános fogalom alá biztosan befér sok szűkebb körű. Csupán ezen állítmányból; »az ember rab nem lehet, szabadíttassanak tehát föl a négerek« minő logika

³ Az 1769-i „Bizonyos Punctumok” egykorú nyomtatott kiadását l.: Országos Levéltár, Erdélyi kancellária levéltára, anno 1769. num. 606. Részletes keletkezéstörténetét l.: BERLÁSZ JENŐ: Az erdélyi úrbérendezés problémái. (1770–1780.) Sz. 1941. 236–277, 344–362.; értékelését l.: BERLÁSZ JENŐ: Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században. Bp. 1959. Akadémiai K. 72 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. Szerk. Barta István. 10. sz.)

⁴ L. Magyar Törvénytar. 1540–1848. évi erdélyi törvények. Bp. 1900. Franklin-Társulat. 525.

⁵ L. I.m. 521–525.

⁶ II. Ulászló 1514. évi VII. decretumának 16. cikkelye évi 52 napban határozta meg a robot mértékét. L. Magyar Törvénytar. 1000–1526. évi törvénycikkek. Bp. 1899. Franklin-Társulat. 715. — I. Ferdinánd 1553. évi XV. decretumának 11. cikkelye évi 40 napra mérsékelte a jobbágy robotszolgáltatását. L. Magyar Törvénytar. 1526–1608. évi törvénycikkek. Bp. 1899. Franklin-Társulat. 345. Ez a törvény azonban Magyarországon és Erdély különválása (1538. váradi béke) után keletkezett, ezért Erdélyben nem volt érvényes.

következtethető, hogy az ember okvetetlen néger? — Tekintetes Rendei! én több ily aprólékosságokat fáradalmason bonczolni nem akarok, minden további taglalás nélkül tehát kerekén kinyilatkoztatom, hogy a 27-dik cikk midőn a jobbágy nevezetet eltöröl, hitem szerént, terheit sem hagyja meg, s nálunk a bizonyos pontokban maximum két napnál több nem lehet. (zaj) S önök ezt tagadják? Jól van. De azt talán kétségbe nem hozzák, hogy a 27dik cikknek a bizonyos pontokra vonatkozó értelméhez magyarázat fér? Hiszem tetteleg próbálá azt a kormány 1819ben magyarázni, s élénken vitatjuk mi most! És kérdem: ha ezen törvényben homály és kétértelműség lappang, s napi rendben van szavaira világos értelmet ruházni, miként tegyék 1842ben e magyarázatot? — Uraim! tekintsenek maguk körül.

A testvérhonban a békövetkező években nem engedmény-morzsálcékok fognak úrbéri pontok czime alatt a tömeg elébe vettetni — nem — mert ott oly elvekről van szó, miket ha én itt e teremben, felhoznék, önök, kik oly irgalmatlan rosszat szoktak rákiáltani, sápadtan elnémulnának. S gondolják-e önök, hogy Erdélyt chinai fal választja el Magyarországtól, s mi ott kivivatik és annyi életet teremt, nem fog-e itt gerjeszteni vágyakat és agitációt? (Kömis Lajos: az agitatio már meg van), s ha megvolna: kiknek bűnéből, s kiknek rovására létező? Mi könnyelműleg idegenítjük magunktól el a tömeget, s oly modorral, hogy saját felekezettünknek sem bírhatjuk méltánylását. Számos adatok vannak kezeim közt Magyarországról, s belőlek állithatom, hogy Erdély aristocratiáját, azon aristocratiát, mely a jelen évtizedben annyi kitartással vívott a kormány ellen és szabadtékai mellett, s nemesen áldozá fel a közállományért házi nyugalomát, a magyarhoni aristocratia magányjogi [!] viszonyok elintézésében szűkkeblűnek tartja. Világosítsanak fel önök: mi történend akkor, ha a nép rokon-szerve tőlünk örökre elfordul, és saját felekezettünk fogja reánk kiáltani a *bűnöst*? A kormányba fogunk bízni? Hiú remény. A dicsőséges austriai ház, mióta Erdélyt hatalompálcájával igazgatja, az adózó nép sorsa iránti szünetleni aggodalmas részvéte által állított tronja alá magas emelvényt. És én ezen piedestal előtt tisztelettel hajlok meg. Eme tiszta értelemben népszerű igazgatás, kedvünkért, nem tagadhatja el egész multját. Uraim! ellenünk tör a cultura, de ellenünk a barbaries is. Horváthország szélétől a Karpathok párkányáig idegen ajku népek ellenhatása fejlik ki. És szomszédunk, a havasföldi két fejedelemség, nem fedelé el Dacia nevét, s azon kort, mely eltűnt, de emléke kísértő halottként jelenik meg. Úgy állunk mi a fenyegető elemek közt, mint az Indus, midőn az őserdők meggyűlnek. Ő a vészben nem csügged el, hanem éles tapintattal választ egy kört magának, s onnan minden avert, ágot s más égő anyagot kiirt. Szabadulására a sorstól csak egy rövid óra van kimérve, s istenre! ha késnek, a lángok feje fölött egybeacsapni fognának. Nekünk ezen védkörünk a szabad-élvűség. Övjük azt, és tartsuk tisztán! — Több szavam nincs, — pártolom az állandó bizottmány módosítását."

A megyegyűlés — nem kevésbé éppen Kemény beszédének hatására — további viták nélkül fogadta el az állandó bizottmány módosító javaslatát. Végül is a legtöbb úrbéri kérdésben Kemény Zsigmondnak és párthíveinek a nézeteit tették magukévá Kolozs megye rendei.

A beszéd a Kemény Zsigmond-filológia több szempontból is jelentős dokumentuma. Keménynek egyetlen 1848 előttről fennmaradt, lényeges gondolatokat tartalmazó megyegyűlési felszólalása. Az emelkedett hangú, a reformkori retorika elemeiből bőségesen merítő beszéd forrás Kemény személyiségének, alkatának, élőszóbeli vitakészségének és módszerének megismeréséhez, elemzéséhez. Arra pl. máris figyelmeztet, hogy felülvizsgálásra szorulnak a Kemény szónoki képességeit tagadó egykorú és későbbi vélemények. — Tartalmát tekintve, a felszólalás az erdélyi magyar uralkodó osztály érdekeit következetesen képviselő nacionalista osztálypolitika pregnáns terméke: e politika indítékait, főbb érveit és céljait világítja meg. (A szóbeli vita hevében Kemény kertetelés nélkül beszélt, élesebben exponált, mint a hírlapi cikkeiben.) Azt mutatja, hogy az erdélyi liberális politika a polgári átalakulást érintő minden kérdésben határozott reformokat akart, de jelzi azt is, hogy e reformok mértékét, ütemét — saját osztályérdekeinek megfelelően — mindig a nemzetiségi kérdés, illetve az Erdély ~ bécsi udvar viszony adott állásától tette függővé. — Végül: az 1842. nyári kolozsmegyei közgyűlés eseményei fontos felismerésekre vezették Keményt. Noha álláspontja győzött, már ekkor kezdett tudatosodni benne az, hogy Erdélyben a polgári reformpolitika legfőbb akadálya maga a szűklátókörű magyar nemesség; s nemcsak a konzervatívok, hanem az ellenzéknek a régi nemesi sérelmeken rágódó szárnya is. A Korteskedés és ellenszerei (1843–1844) és a Gyulai Pál (1845–1847) fő problémáinak, a polgárosodás ~ nemzetiség dilemmájának az élményanyaga tehát már 1841–1842-től kezdett felgyülemelni Keményben, s ebben a folyamatban különösen jelentős állomás volt az 1842-i megyegyűlés vitáinak tanulsága.

ADATOK KOSZTOLÁNYI MAROSVÁSÁRHELYI ELŐADÓ ÚTJÁHOZ

/Levelek, sajtónyilatkozatok/

Az itt közzétett dokumentumok Kosztolányi Dezső életének talán legfontosabb idejéből valók. Ismeretes, hogy 1936-ban halt meg rákban. A betegség első tortúráin 1933-ban esett át, s akkor úgy látszott, a nagyobb veszélyen is. A félelem azonban nem múlt el, „a seb a szájban nem gyógyul és újabb fájdalmak jelentkeznek már az úton is”. Felesége könyvéből való ez a feljegyzés (Kosztolányiné; *Kosztolányi Dezső*. Bp. 1938. 313.), s arra az útra utal, melynek részleteire az alábbi dokumentumok vetnek fényt. 1934-ben Stockholmban újabb műtétnek veti magát alá. Az erdélyi körút s ezen belül a marosvásárhelyi szereplés tehát azokra a viszonylag nyugalmas napokra esik, amikor még egészségesnek remélhette magát, de már együtt élt a veszedelem tudatával. Szinte két műtét közé, s e helyzet egzisztenciális jelentőségét csak növeli az a tény, hogy erdélyi útját élete egyik legnagyobb eseményének tekintette. (Uo). Új adatokban nem túlságosan gazdagok ezek a dokumentumok, de amit közölnek azok a költő legégetőbb ügyeire, — pl. nyelvművelő munkájára — és ekkori gondolkodása sarkpontjaira vonatkoznak. Antifasiszmusának és hagyománytisztelőtétének megnyilvánulása ebben a kényes szituációban; az irredentizmus vonzása közepette, humanizmusa erejét és mélységét külön is minősíti. Amit pedig az akkori fiatal magyar írókról mond, teljesen új filológiai adaléknak tekinthető. — Kosztolányi levelezőtársa s meghívója, Sényi László, ekkor a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság főtitkára volt, aki korábban már más írókat is (pl. Babitsot, l. ÍTK 1967. 79). hívott meg erdélyi előadó útra.

A Sényinek küldött levelek mellett a költő erdélyi sajtónyilatkozataiból is közlünk néhány részletet.

[Zárt levél, géppel írva]

Marosvásárhely, 1933 november 29
(Bolyai-ház)

Mélyen tisztelt Barátom

Mint egyik legvitálisabb erdélyi kultúregyesület szerény szekértolója, minálunk régtáplált közönség megvalósításán igyekszem: Magyarország jelenkori legnagyobb költőjének megszólaltatására a mi kis emelvényünkön. Ismeretlenül bár, de a Feléd merészkedés megértő fogadtatásának reményével kérlek, hogy vedd ezt az elképzelést jóakarátú fontolóra. Molter Károlytól úgy hallottam, hogy Erdély közvetlen megismerése Magadnak is szándéka volt. Sajnos, az anyagi feltételeket illetőleg nem szoríthatok ki akkora mértéket, hogy a ráknézve rendkívül megtiszteléssel távolról is egyenértékű lehessen. Kérlek, határozd meg Magad azon költség-minimumot, mely marosvásárhelyi megjelenésedet mégis lehetővé tehetné. Március közepetárára gondolnám annak az ünnepi felolvasó-ülésnek az időpontját, midőn saját tettség-ed választotta formában tetőznéd be előadásoddal a műsort.

Ha anyagi lehetőség tekintetében mértéken alól is maradunk, viszont arról eleve biztosíthatlak, hogy amit szíveslátás és megbecsülés egyebet nyújthat, azt tárt karokkal tesszük Elédbe. Móra Ferenc is ezzel búcsúzott annak idején, hogy sehol sem érezte magát jobban, mint nálunk . . . Ittidőzésedet különben több napra képzelem s ha a várvavárt alkalom tényleg beáll, majd céltudatosan kigondolt programot is terjesztek Elédbe.

De bármint határoznál; mindenkor határtalan tisztelőd marad

[Sényi László]

[Levelezőlap, kézírás]

1933 XII. 5

Igen tisztelt barátom,

nagy örömmel vettem soraidat. Csakugyan már rég készülök Erdélybe. Úgy készülök, mint egy zarándok útra. Tehát márciusban készörömet lerándulok hozzátok. A műsorról s a feltételekről majd akkor tárgyalunk. De előre biztosíthatlak, hogy csak költségeim és kész kiadásaim megtérítését kérem tőletek, körülbelül 100 pengőt.

Vagyok jó híved és tisztelőd:
Kosztolányi Dezső sk.

Igen tisztelt barátom,

köszönöm kedves soraidat. E szerint április 8-án megtartom az estélyt Marosvásárhelyen. Ut-levelem már elkészült. Örvendek, hogy megvan a hatósági engedély, de én óvatosságból mégis elküldöm neked előadásom egész szövegét, hogy esetleg bemutasd valahol s a budapesti román követség ajánló levelét is. Azt hiszem, egyikre se lesz szükség. Nekem április 5-én Nagyváradon van dolgom, úgy 6-án, 7-én már nálatok lehetek.

A műsor összeállítását, beosztását teljesen a te baráti gondodra bízom. Én kétízben szerepelnék; az első részben prózával, a második részben (az utolsó részben) új versemmel. Várom szíves leveledet.

s a közeli viszontlátásig üdvözlő:
Kosztolányi Dezső

Utóirat. Fontos, hogy az estély mindössze csak 2 óráig tartson. Ne fáradjunk ki a kedves közönséget. Hálás volnék, ha minél előbb útiköltséget küldenél.

Szeretettel:
K. D.

[Nyomtatott műsor; nyomdatechnikailag tömörítettük]

A KEMÉNY ZSIGMOND IRODALMI TÁRSASÁG meghívására megjelenik emelvényén KOSZTOLÁNYI DEZSŐ Marosvásárhelyt 1934 április 8-án (vasárnap) e. 7 órai kezdettel a Kollégium dísztermében.

Dohnányi: *Ruralia Hungarica* 2. és 3. rész; zongorán: *Erkel Sári*

I.

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ;

versek

1. EURÓPA
2. ILONA
3. HALOTTI BESZÉD
4. UTOLSÓ SZAVAK

Dohnányi: A-moll koncert-étude, zongorán *Erkel Sári*

II.

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ

próza

1. A GAZDAG EMBER
2. ÖREG PAP
3. JÓSÁG
4. ÁRCÉLEK AZ UTCÁRÓL

Kodály: Szonáta, cselló és zongorán *Kozma Géza és Erkel Sári*

III.

Versek

a „Meztelenül” című kötetből *Z. Szentgyörgyi Mária* előadásában:

1. VIGYÁZZ
2. TÖMEG
3. CSOMAGOLD BE MIND...

Rendezésért felel *Sényi László* főtítkár

Sajtónyilatkozatok:

1. Brassói Lapok

[...] a Magyar Kaszinóban.

Az ünnepélyes hangú pohárköszöntők és toasztok között, a zseniális író e sorok írójának a kaszinó egy csendes zugában a következőket mondta:

— Amikor a határon átjöttem, az első erdélyi állomáson — egy úr szállott be a fülkémbe — kezdi a beszélgetést Kosztolányi —, akinek a kezében egy kis könyv volt. Egy pillantás a könyvre, elárulta, hogy utazópárterem a Kacsó Sándor szerkesztésében megjelent „Anyanyelvünk” című könyvet tanulmányozza. Jóformán bocsánatot sem kértem a csodálkozó úrtól, hanem örömmel kaptam ki a kezéből a könyvet és fokozódó örömmel néztem át annak minden egyes lapját. A magyar nyelv helyes használatának érdekében kifejtett akcióm Magyarországon hatalmas visszhangra talált és örömmre szolgál, hogy éppen az Önök lapja volt az, amely ezt a mindenképpen fontos ügyet itt Erdélyben is felkarolta.

[...]

— És a modern magyar irodalom erősségei?

— Versben elsőrendű tehetségek Illyés Gyula és Erdélyi József — állapítja meg Kosztolányi — míg prózában a legtöbbre Gelléri Andor Endrét tartom, akitől még nagyon sokat várhatunk. Érdekes tehetség a fiatal Sértő Kálmán, a paraszt-költő. Ő azonban egyelőre, fiatalos hévvel, túlsokat és szertelenül alkot. Legutóbb ezt mondta nekem; Ma csak keveset dolgoztam, alig 15 verset írtam...

— Mi a véleménye a német könyvmágyákról?

— Megdöbbenőnek tartom ezt a barbárságot, amelyre még nem volt példa. Ezekért a kilengésekért az egész kort, amelyben élünk, rám nézve „idegen kor”-nak tekintem. Hallottam a rádióban, az elégetett könyvek, a megperzselt és az elpusztult betűk borzasztó zenéjét, amelybe beleborzadtam. Különösen a Svájcba menekült Thomas Mann-t sajnálom, akivel 10 év óta a legintimebb barátságban és levelezésben vagyok. Ezzel kapcsolatban egy epizód jut az eszembe: Tíz évvel ezelőtt, fiatal író koromban Thomas Mannal sétáltam a budapesti Andrássy-úton. Ekkor egy fiatal deák jött velünk szemben, aki megismert engem, megállított és autogramot kért tőlem. És érdeklődés nélkül elment Thomas Mann mellett.

— Ekkor azt mondtam Thomas Mannak; „Íme milyen relatív fogalom a dicsőség?...”

— Még egy kérdés... A Pen Klub válsága?

— Tekintettel arra, hogy a Pen Klub egy vacsorázó asztaltársasággá jelentéktelenedett, amely sem egy Thomas Mann, sem egy Alfred Kerr üldöztetésének megakadályozására nem emelheti fel tiltakozó szavát, kilépett írótársaimmal nem vagyunk hajlandók többé visszalépni ebbe az alakulatba. [...]

(Brassói Lapok, XL. 82. sz. 1934. ápr. 12.

Benczel Béla

2. Erdélyi Lapok

[...]

— Kiket tart a legtehetségesebb fiatal magyar íróknak? — vetjük fel a következő kérdést.

— Gelléri Andor Endrét tartom a legtehetségesebb fiatal magyar prózaírónak. Erdélyi Józsefet és Illyés Gyulát pedig a legtehetségesebb új költőknek... Egyik írásommal kapcsolatban Illyés Gyulától kaptam most heves támadást, de ennek oka az, hogy Illyés félreértette az én szavaimat. Én kifakadtam ugyan is némely fiatal költő „íránya” ellen, amely álnépieskedésével el akarja kanászosítani az irodalmat. „Földszagú” verseik tele vannak paszullyal, tinőbögéssel és más értelmetlen, népieskedő, tartalmatlan zagyvasággal. Az utóbbi időben valóságos divat lett ez. Ezek a fiatalok a népiesség, a falusiasság, az „őseredeti parasztság” álarcát véve magukra, kellemetlen pongyolással és hihetetlen rossz rímekkel törnek a magyar költői nyelv gazdagsága ellen. Mintha egyetlen céljuk a magyar nyelv ellaposítása és elkanászosítása volna. Ha valaki nem használ egyáltalán rímet, megértem, de ha valaki rossz rímet használ, nem tudom megbocsátani. Éppenúgy, ahogy nem feltűnő, ha valaki nem köt nyakkendőt, de ha valaki törlőrongyot köt a nyakába nyakkendő helyett, bizony megütközök rajta.

— Illyés Gyula úgy látszik magára vette soraimat és védekezik olyan támadás ellen, amely egyáltalán nem az ő tehetséges és izmos, népi gyökerű költészete ellen irányult.

[...]

— Hogyan tekinti az irodalom és az erkölcs kapcsolatát? — kérdezzük.

— Erre nagyjából megfeleltem már „Homo esteticus sum” című írásomban, íróművész számára természetesen mindenkor elsőrendű szempont, hogy szépet alkosson. Vezetője tehát az esztétika. A „homo morális” szempontjai is számbajönnek az alkotóművésznél, de csak másodsorban. Ez azonban nem jelenti az erkölcs lezüllesztését, mert — nézetem szerint — minden itt felmerülhető ellentét csak látszólagos és a kérdés körül eddig felmerült töménytelen vita mind csak fogalmazási kérdéseken múltott. A moralista úgy fogalmazza meg tételét, hogy ami erkölcsstelen, az feltétlenül csúnya is. Én mint „homo esteticus”, viszont meg vagyok győződve, hogy ami rút, az egyúttal feltétlenül erkölcsstelen is.

— Mint érzi magát Erdélyben? — tesszük fel az utolsó kérdést

— Nagyon nagy élmény számomra ez az erdélyi körút. Sohasem voltam még Erdélyben s valahogyan — Isten tudja miért — mindig úgy élt bennem, mint valami furcsa mögöttes ország. És most sok-sok magyart találtam s annyi szeretetet kaptam csak a mai egyetlen estén, hogy egyszerre föl sem tudom nyalábolni, magamhoz sem tudom ölelni a két karommal. Elteszem emlékül a szűkebb esztendőkre, hogy legkisebb morzsájából is sokáig éldegéljek s a legkisebb lángjánál is melegedjem akkor, amikor majd fájni kezdek.

(*Erdélyi Lapok*. III. 1934. 71. sz. ápr. 13.)

3. Marosvidék

[...]

— Életemben először vagyok most Erdélyben, hogy egy irodalmi felolvasó körút során végigjárjam a nagyobb városokat. Első állomásom Marosvásárhely, nyomban ízelítőt adott erről a nemes és régi földről, ahol már századok óta élő valóság az úttörő európai szellem és a művészet szeretete. A Bolyaiak és a Petelei Istvánok városa ez. Olyan főket és lelkeket látok itt ma is, akik igyekeznek méltók lenni hozzájuk.

— Másutt az ember lát lombozatot és ágakat, itt főleg a műveltség gyökereit. Ez a főbenyomásom, amivel az ember érkezik és távozik ebből a városból. A Teleki könyvtárban látottak alapján meg lehetne írni a 18-ik század történetét, nyelvészeti, tudományos és irodalmi szempontból is.

— Az itteni közönség irodalmi műveltsége meglepően magas, az előadó és a felolvasó okvetlenül megérzi az első pillanatban ezt, mert a dobogó és nézőtér között mindig valami titkos villamos összeköttetés van. A közönség hozzáértő és nem is udvarias, hanem szeretetteljes és meleg.

(*Marosvidék*, 1934. ápr. 11.)

SZÖVEGGYŰJTEMÉNY A RÉGI MAGYAR IRODALOMBÓL

1–2.köt. Második, javított és átdolgozott kiadás. Szerkesztette; Barta János és Klaniczay Tibor. Átdolgozta: Klaniczay Tibor. — 1. Középkor és reneszánsz. A második kiadás sajtó alá rendezésében közreműködött: Károly Sándor és Végh Ferenc. — 2. Barokk. A második kiadás sajtó alá rendezésében közreműködött: Végh Ferenc. Bp. 1963–1966. Tankönyvkiadó V. 859 l. XLVI t.; 861 l. XXIV t. (Egyetemi segédkiadv.)

Az egyetemi *Szöveggűjtemény*nek a régi magyar irodalmat bemutató két kötete 1951–52-ben látott napvilágot Barta János és Klaniczay Tibor szerkesztésében, s az út-törés nehéz feladatát végezte. E sorok írója a megindulástól kapcsolatban volt a szöveggűjtemény munkálataival: egyes részek sajtó alá rendezését végezte, de több ízben bírálta is kiadványunkat, így 1954-ben a Felsőoktatási Szemle hasábjain, majd 1955 novemberében egy, a Művelődési Minisztérium megbízásából készült részletes recenzióban. A kiadvány érdemeit nem kell méltatnunk: soha előtte nem volt gyűjtemény, amely annyi és oly sokrétű szemelvényválogatásban ismertette volna 1772 előtti irodalmunkat. Meg is kedvelte hallgató és tanár egyaránt, s ma már közvélemény, hogy aki ezt a szemelvény-anyagot jól ismeri, megszerezte a régi magyar irodalom tanulmányozásához szükséges alapvető tájékozottságot.

Mindezek ellenére már 1955-ben felmerült a *Szöveggűjtemény* javításának igénye, az alapos átdolgozást pedig feltétlenül szükségessé tette a magyar irodalom nagy kézikönyvének megjelenése, hiszen ez, egészen természetes módon, az egyetemi oktató munka gerincévé vált. A gyűjtemény első kötete 1963-ban, a kézikönyv induló kötetével csaknem egyidőben, látott napvilágot, a másodikra azonban 1966-ig kellett várunk. Az átdolgozás munkáját Klaniczay Tibor végezte Károly Sándor és Végh Ferenc közreműködésével. A két kötet időbeli elhatárolása a kézikönyv periodizációja szerint alakult: az első a középkor és a reneszánsz szövegeit tartalmazza (beleértve az utóbbiba a késői reneszánsz korszakát is), a második a barokknak jutott; a legelső szöveg az Imre herceg számára készült *Intelmek* egy részlete, az utolsó egy XVIII. század második feléből származó népszerű ének. Érzésünk szerint nincs egészen megoldva a *Szöveggűjtemény* időbeli lezárásának kérdése. Szép és természetes a késői reneszánsz (manierizmus) szövegeinek az első kötetbe utalása, várnók azonban, hogy gyűjteményünk érzékeltesse

a barokk „kifutását” is. Különösen Mészáros Ignác *Kártigámjának*, esetleg Kónyi János valamelyik szövegének hiányát tehetjük szóvá: a XVIII. század nyolcadik évtizedében a barokk-rokoko próza virulens továbbélését bizonyíthaták volna.

A szövegválogatás, az első kiadáshoz képest sokat változott, finomodott. Örömmel látjuk, hogy a szerkesztő számos régebbi javaslatunkat magáévá tette. Bővült némileg a középkori válogatás, a humanista szövegek sora, de a barokk antológiája is. Szerencsésnek tartjuk, hogy a II. (barokk) kötet terjedelemben pontosan annyi, mint a két előbbi korszakot összefogó, ez az arány jól mutatja, irodalmunk folytonos gazdagodását mennyiségben és esztétikai értékben egyaránt. Nem tartjuk célunknak a két kiadás szöveg-állományának pontos egybevetését, inkább arról szeretnénk nyilatkozni, minek örülünk különösen, s mit hiányolunk még ebben a gazdag antológiában is.

Régi magyar irodalmunk két vitán felül álló klasszikusa a teljességet megközelítő válogatásban szerepel: Balassi minden verse és *Szép magyar komédiája*, Zrínyi egész *Szigeti veszedelme*; kielégítőnek látjuk Janus Pannonius, Szkhárosi Horvát András, Tinódi, Heltai, Bornemisza (legfeljebb a *Postilla*-kötetektől lehetett volna közölni egy vagy két szép elbeszélő részletet!), Rimay, Nyéki Vörös, Gyöngyösi Tótfalusi, Bethlen Miklós, Rákóczi Ferenc, Bethlen Kata, Mikes Kelemen és Hermányi Dienes József (az első kiadásból hiányzott!) szerepeltetését. Örömmel üdvözljük a *Három kőröstyén leán* c. középkori drámát, a Karthausi Névtelen *Exemplum mirabile-jét*, Károli Gáspár *Két könyvének* felvételét, a XV–XVI. századi humanista irodalom megőrzését, a Ponciánus-novellát, Bogáti Fazekas Miklós pompás *Énekek éneke*-fordítását, az *Eurialus és Lukreciát*, a Szamosközi-részletet (a szemelvény kiválasztása is nagyon jó!), a Wathay-mutatványt, Miskolci Csulyak és Pécseli Király Imre szerepeltetését, a *Constantinus és Victoria* bemutatását, az Apáczai fordította *Tanács* közlését, a Florentina-részletet,

Koháry István szép leíró versét, Kiss István *Jeruzsálemi utazását*, Illei Tornyos Péterét. E rövid felsorolásból is kitűnik, hogy a szerkesztő mily finom érzékkel bővítette meg a régi magyar irodalom hagyományos olvasmány-kánonát. Csak dicsérni tudjuk, hogy figyelme még az újabb Szentpáli Ferencnek tulajdonított *Imago veritatis* is kiterjedt; egy hajdan igen divatos műfaj a paszkvillus, legszínvonalasabb képviselőjére irányította vele a figyelmet.

Továbbra is érezzük persze néhány író vagy szövegrészlet elmaradásának hiányát. Szóvátezzük e kívánságokat is, annak tudatában, hogy a kötetek terjedelme tovább aligha emelhető, és a szerkesztő válogató szándéka nyilván bővebb volt a korlátok lehetőségénél. A középkori magyar irodalom legszebb szövegei közé tartozik a *Barlám és Jozafát-legenda*: az unikornis-példázat nem mutatja eléggé a jelentőségét. Fájdalmasan nélkülözzük a *Példák könyvének* remekbe készült *vado mori*-ját, mi akár a Küküllői-szöveg feláldozása árán is helyet teremtünk volna a számára. Megmaradhatott volna a régi antológia rövid Melius-szemelvénye. Elkélne takarékos válogatás Baranyai Decsi *adagiumaiból* is. Hiánynak érezzük, hogy Pázmánytól nem szerepel teljes szöveg. Hogyan világítsuk meg egyetemi hallgatóknak Pázmány szerkesztő művészetét, ha szöveggyűjteményünk egy beszédét sem adja csontkítást nélkül? Káldi György írói teljesítménye szintén megérdemelné a bemutatást, akár pl. a „beszéd köntös” híres anekdotájának közlésével. Lépes Bálint *secentista*-modora jól jellemezné a barokk próza különlegességeit, akárcsak Hajnal Mátyás egy rövid szövege. (Az akadémiai kézikönyv mindkettőről részletesen, elismeréssel szól!). Érdeemes lett volna Prágai András *Serkentő órájának* megismertetése is, annál inkább, mert a gyűjtemény teljes terjedelmében adja Rimay Jánosnak vele foglalkozó híres levelét. Gyűjteménybe kíváncskoznék Thordai János *Epiktetos-fordításának* valamelyik részlete is; a teljes szöveget Keszérű Bálint a szegedi egyetem 1963. évi Actaiban adta ki. A magunk részéről kíváncsatosnak tartjuk a magyar puritanusok „népművelő” írásainak ismeretét is (Mikolai Hegedűs János, Medgyesi Pál, Diószegi Bónis Mátyás jöhettek volna számba), bár az esztétikai szempontú válogatás jelentőségét zívesen elismerjük. Kár, hogy az un. régi típusú népballada teljesen áldozatul esett a terjedelem korlátainak, noha az első kiadásban még szerepelt néhány. (A *Kádár Kata* pl. azért maradt el, mert a vele kapcsolatba hozható *Telamon-história* is — helyesen — kiesett).

A régi magyar irodalom jellegéből következő, hogy számos, főleg latinból készült fordítás szerepel gyűjteményünkben. Ezek

tüzetesebb kritikájára nem vállalkozhatunk, de megemlítünk néhány olyan észrevételt, amely már 1955-ös bírálatunkban is felmerült, az új szöveggel kapcsolatban mégis változatlanul időszerű. A II. kötet 758. lapján a Czvittinger-fordításban ezt olvassuk: „... a Múzsákat pedig az Indus és Garamantis mellé számúzve...”. Indus folyó persze van, Garamantist azonban sehose találtunk, az antik világ Garamantis nimfát ismer (Vergilius; *Aen.* IV. 198): a latin szöveg egyébként *ad Garamantas et Indos relegatos*, a távoli indusokra és garamantákra utal; a klasszikus ókorban mindig ezzel a két népnévvel jelölték az ismert világ határait. Ezek más között szövegekben is előfordulnak (pl. Zrínyinél, Apáczainál), kissé furcsa tehát, hogy a Czvittinger-szöveg nem pontosan hozza őket, sőt a csatolt magyarázat is megerősíti a szóvátezt félreértést. A fordítás egyébként szép és magyaros, de kizárólag az értelem visszaadására törekszik; ha a fentebbi szövegösszefüggésben kihagyom a *patrios larest*, a Múzsák mellől pedig a *tranquillitatis amantissimas* jelzőt, mint ahogyan a fordítás szerzője teszi, akkor Czvittinger humanista stílusát némileg elszíntelenítem. Érzünk szerint ezeknek a műfordításoknak — amennyire lehet — alkalmazkodniuk kell az eredeti mű stílusának jellegzetességeihez. Éppen ezért csatlakozunk Kardos Tibor egyik kritikájának ahhoz a megjegyzéséhez, hogy szellemes modernizálásaink közben ne csúszunk le a csibész-nyelv szokincseig, amint azt egy Janus Pannonius-fordításban olvashatjuk („kinyírhatnak”, „kiszúrhatnak”, I. 174.). Megelégedéssel látjuk viszont, hogy a fordító Janusnak anyja halálára írt szép elégiájában egy szóvátezt bántó magyartalanságot kijavított. Van olyan átültetés is, amely kitűnő novella, de a szövegűhűség követelményeinek nem tesz eleget. Hasonlítsa össze bárki szövegkönyvünk I. kötetében (184.) a kenyérmezei csata leírásának egyik részletét („Hol vagy, hol vagy Báthori...”) Bonfini eredetijével (az 1568-as bázeli Zsámboki-féle kiadás 638. lapján), egész sor kihagyást, összevonást, szépírói átszínezést fog megállapítani. Azt hisszük, ez mégsem lehet célja az egyetemi oktatás számára készült antológiának. A modern szépírói ambíciók során viszont fordítatlanul maradnak az ilyen jellegzetesen humanista stíluséktípusok, szójátékok; „... ubi es castitatis specimen, fidei propugnaculum et severae integritatis exemplum, sicubi locorum es...?” Mintha a fordító „realizmus-igénye” szégyenlette volna őket átültetni!

Már említett 1955-ös dolgozatomban javasoltam a szöveggyűjtemény filológusabbá tételét, Gondoltam a között szövegek leőhelyének, kéziratának pontos feltüntetésére, az apparátus némi szaporítására, néhány kézirat sorsának rövid ismertetésére. Az Ehren-

feld-kódex felfedezésének érdekes körülményei, a Löweni-kódex sorsa, Bornemisza Elektrájának felbukkanása, Mikes leveleskönyvének hazakerülése, vagy más hozzájuk hasonló érdekesség idekíváncsók, jól szolgálná hallgatóink filológiai nevelését. Felvettem azt a javaslatot is, nem lenne-e helyénvaló néhány régi szöveg betűhív közlése, valamint a latin nyelvű alkotások egyik-másik szakaszának eredetiben való bemutatása is (pl. egy-két Janus-epigramma vagy a *Búcsú Váradtól*). Mindebből kevés valósult meg, jórészt nyilván terjedelmi okokból. A jelenlegi filológiai apparátus bírálata során rövid megjegyzésekre szorítkozom csupán, inkább véletlenül talált, mintsem egészen rendszeresen gyűjtött adatokra. Némi részletességgel a kötetek végén elhelyezkedő jegyzetanyagot bírálok. A szöveggondozást és a nyelvi magyarázatokat egybe-

Vásárhelyi András énekének 13. szakaszában (I. 136) sajtóhiba van: *asszonyoknak* kell. Janus Guarino-panegyrikosának (I. 134) 333. sorát szintén értelmetlen töltelék torzítja. — Heltai LXXI. meséjében (I. 404) a 6. sorban csak akkor van a szövegnek értelme, ha az elveszett szót *elvesztette*re javítjuk (Ti. a ház a farkas gyomrárt elvesztette, megvesztette azaz elrontotta). A 436. lapon a Balassi Menyhárt *áruhatása* második részében a helyes szöveg ez volna; „ha a baromhajtásra kel a dolog”, nem pedig *kell*. A 443. lapon Balassi Menyhárt nyilatkozata („elébb másfél százint voltam, mostan pedig mása szeke-reint vagyok”) nyelvi magyarázatot igényelne; valószínű értelme az, hogy a másfél százat nyomó búneiből valamennyit lera-kott, most már csak száz marad. A régi mársa száz fontot (kb. 50 kg.) nyomott. — Bizonyos, hogy az Elektra IV. felvonásában Amphiraon Király (I. 479) helyes alak? Borzsák István felhívja rá a figyelmet (Az antikvitás XVI. századi képe. Bp. 1960. 50–51.); e részlet legalább jegyzetet kívánna, mert a görög mitológia csak Amphiraost ismer. Ugyancsak Bornemisza-szövegben, a Sztárai Mihályról elmondott anekdotában (I. 503) „hogy leülnek” helyett *leülnek* olvasandó, amannak ugyanis magyarul nincs értelme, a *leülni* nem léven ige. — Balassi híres versében (Hogy Júliára találta) a 3. versszakban (I. 634) az első kiadásból átvett sajtóhibával *gönyörö-t* olvasunk! A 648. lap alján az argumentum fordításában akad sajtóhiba, a 649. lapon pedig az Ó nagy kerek kék ég argumentumának fordításából kimaradt a *miser* (attributum praedicativum!) átültetése. — Magyar István szövegében (I. 721.) az „özvegyeknek és árváknak számuk sokasulása” hibás, *számok sokasulása* (azaz számuk növekedése) a helyes. — Valamelyik kritikámban már szóvá tettem, hogy

értelmetlen Sárközi Máté *Cantio de militibus*-nak ez a sora; Kerubionon élő Isten” (I. 726). A pontos szöveg *Kerubimon élő Isten*. Idézet ez a 80. zsoltár első verséből: Károli Gáspárnál; „aki kerubokon ül”, Szenczi Molnárnál „Ki ül a kerubimokon”. A *kerubim* egyébként a *kerub* héber többesszáma. — Rimay János Balassi előszavának költő-felsorolásában (I. 778) a Sammartanus név h-val fordul elő a sajtóhiba ördögének jóvoltából. A 779. lapon *malozo* nem mazsolát jelent, hanem édes bort, hiszen benne van a szövegben, hogy isszák. (Egyébként vö. Bárczi Szófsz. 199. l.). A 783. lapon előforduló „nyelvek esporja” kifejezésben az érteleme aligha kard, a szó valószínűleg a német *Sporn* származéka, amelynek van „vágóorr, hegyes vas” jelentése is. — Szepsi Csombor Márton Varannón volt prédikátor, nem Varanszón (I. 794). Ugyancsak Szepsi Csombor-szövegben ezt olvasom; „de felettük karcsúk” (I. 798), nyilván *felette karcsúk* kell a holland leányok dicséretére. — Apor Péter leírásában (II. 703) a *kártya* (= faveder) magyarázatra szorulna, mert székelly tájszó. — Hermányi Dienes 121. történetében (II. 773) az „evokálni akarja” fordulat nem azt jelenti, hogy ingerel, biztat (29. jegyzet), hanem azt, hogy *perbe idézni kívánja*, ti. a direktor, a jogügyi igazgató (director caesarum regalium), az állami főügyész. Mindez egyébként a contextusból világosan kiderül.

Abbahagyom azonban ezt az aprólékoskodást, s rátérek a tárgyi jegyzetek kiegészítésére. Megjegyezni kívánom, hogy általában nagyon színvonalasak, a megjelölt fogyaté-kosságok egészen alacsony hibaszázalékot adnának. Az Imre-legendában (I. 822) utalás történik a Szent György-kápolnára. Ilyen nem *talán*, hanem bizonyosan volt, sőt van Veszprémben: restaurált maradványai láthatók. — Az valószínű, hogy Anonymus *Dentümogyeren* Baskiriát érti, a jegyzetnek (I. 823) azonban magyaráznia kellene, hogy ez a név valójában a Don mel-léki ősházára vonatkozik. (Vö. Németh Gyula: Magyar törzsnevek a baskiroknál. NyK. 1966. 35–50). — Kézai Simon forrását, Orosiust (I. 825) nem szabad így idézni; *Historiarum adversum(!) paganos*, mert csak a teljes címnek van értelme; *Historiarum adversus paganos libri VII* — A Képes Krónikához csatolt 17. jegyzetben (I. 827) nem elegendő meg annyival; „mikor a mise Exsurge szóval kezdődik”: meg kellene mon-dani, hogy ez a Dominica in Sexagesima, a húsvét előtti 8. vasárnap, naptár szerint 1074. február 26. — A Karthausi Névtelen szövegének magyarázatai között azt olvas-suk (I. 828), hogy a Vulgata-fordító Jeromos „dalmát származású volt”: pontosan dal-mata-latin. Csak később, az elszávosodott dalmátok között keletkezett az a hagyomány,

hogy Jeromos szláv nyelven is készített fordítást. Jeromos anyanyelve tehát latin volt! — Janus Pannonius magyarázatai között (I. 829) előfordul az az állítás, hogy a *Szunnyog* (*Culex*) nem Vergilius műve. Havas László nemrég igen tartalmas dolgozatban foglalta össze a Vergilius javára szóló bizonyítékokat. (Az Ókortudományi Társaság Kiadványai, IV. Bp. 1963. Különlenyomat az Antik tanulmányok 1963. évfolyamából) — Oláh Miklós *Hungariájának jegyzetei* között — egyébként helyén kívül — azt találom, hogy Báthori László a bibliát magyarra fordította. Régi irodalomtörténeti közhely, de Mezey László bebizonyította, hogy Báthori legfeljebb másolta, esetleg magyarázta a *Huszita biblia* valamelyik változatát. (Vö. Mezey László; A „Báthory-biblia” körül. MTA I. OK. VIII. 1956. 191–221.). — Török Bálint felesége, Pemflinger Kata (I. 832) valószínűleg nem a szebeni comes leánya volt, hanem gazdag budai polgárcsalád sárja. — Fekete (Cserni, Csorni) Iván esetében (I. 832) meg kellett volna jelölni szerb származását — Nem hiszem, hogy a „lőkörmre nyírt haj” kifejezés (I. 834) annyit jelent, hogy „kb. egy lőkörm hosszúságú lehetett a kat. papok haja”. A képes kifejezés pusztán azt kívánja érzékeltetni, hogy a nyírt *tonsura* alatt úgy fest a papok haja, mint a lőkörmre ráboruló, meghagyott szörkoszorú. — Furca az a stilisztika (I. 834), hogy a konstanzi zsinaton három pápát is „elcsaptak”, szebb lenne: letették őket. — A Judit-történettel kapcsolatban (I. 835) miért „egy zsidó város”-t említünk és nem Bethuliát? — A Heltai Gáspárt magyarázó 9. jegyzetben (I. 836) a Balázs-nap és a György-nap dátuma felcserélődött; az előbbi van februárban, az utóbbi áprilisban. Ugyanitt a 10. jegyzetben meglepetéssel látom, hogy a *csőröcöt* még mindig *csősznek* értelmezik, holott világosan ökröt jelent. Ezt már Czöbel Ernő bebizonyította (MNYr. XXXVIII.), a szócikk megtalálható az Etimológiai Szótárban is (1184. has.), Heltai szövegein kívül Prágai Andrásnál is előfordul ez a kifejezés. — A 837. lapon a Batthyány-név kétszer is rossz helyesírással szerepel. — A *Debreceni disputában* Logicus Lajos (I. 838) nem „valamelyik erdélyi antitrinitárius prédikátor gúnyneve”, hanem pontosan Szegedi Lajosé. Ugyanitt miért nem magyarázzuk Charianus Jánost? Valószínűleg Sommer Jánost kell érteni (A magyar irodalom története. II. köt., 1964. 328.). A *Debreceni Disputa* 5. jegyzete (I. 838.) ismét nem pontos; a Melius-idezte Trinitas-bizonyíték (a *Comma Johanneum*) nem Hieronymus hamisítványa, legkorábban a 6. századi latin szövegekben fordul elő a *kitoldott* formula, görög textusokban meg éppen csak a XIV. században. (Vö. RGG. I. 1909. 1867. h.). Az antitrinitárius köztudat per-

sze Jeromost vádolta hamisítással, de az orthodox közvélemény nyomása akkora volt, hogy Erasmus is visszavette Újszövetsége későbbi kiadásába a hamisnak ítélt betoldást. — Az *Apollonius-történet* (I. 839) görög regény, már i. sz. III. században felbukkan latinul, a *Gesta Romanorumé* csak késői változat. (Vö. Révay József: A szerelmes delfin. Ókori dekameron. Bp. 1962. 405. skk.) — A Balassi Bálint által pompás költői fogással megírt Cupido-ábrázolás (I. 844) általánosan használt reneszánsz-platonista közfelfogás: hogy az *Eurialus és Lukrécia*ban is előfordul, nem bizonyítja Dobó Jakab szerzőségét. Balassi verse is csak annyit, hogy Dobó Jakab szintén ismerte ezt a toposzt! — Cevia olasz város nincs (I. 847), csak *Cervia*. — A Szepsi Csombor emlegette amsterdami *boloniak* (I. 851) nem olaszok voltak Bolognából (itt nem volt komoly reformátori mozgalom!), hanem franciák Boulogne-ból. Meg is mondja a szerző, hogy *franciául* prédikáltak nekik. A kelta eredetű két városnév persze azonos! — Helyes lett volna megjelölni (II. 828), hogy két Gergely nap van; március 12 (Gregorius Magnus) és május 9 (Gregorius Nazianzenus). — A „Delirant regens, plecutur Achivi” nem Vergilius-idezet (II. 837), hanem Horatiusé (*Ep.* I. 2 : 14). — Giovanni Battista Guarini születési évének (II. 854) 1538-at tudjuk — Pápai-Páriz nem „Életének könyve”, (II. 855) hanem *Életnek könyve* címen írt verses életrajzt Tótfalusirol.

Szólni kellene még a szövegeket bevezető rövid tanulmányokról. Ezek többnyire pontosan, tömören foglalják össze az irodalomtörténeti tudnivalókat. Nem a szerzők tehetnek róla, hogy az irodalomtörténeti kutatás néhány ponton máris túlhaladt megállapításaikon (Janus Pannonius alighanem Kesincén született, Balassi János éneke hihetőleg a XVII. századba való, a *Sebes agynak késő sisak* Prágai Andrásnak tulajdonítható, az Anonymus-kérdésben is nagy fordulat történt, stb.). Néhány kisebb megjegyzésünk inkább csak stilisztikai jellegű, s a fogalmazás finomítására tenne javaslatot. Nem írnek pl. Temesvári Pelbárt esetében „középkori áltudomány”-ról (I. 102), hiszen akkoriban objektíve az volt a tudomány, amit Temesvári képviselt. — Kevés adatunk van arra, hogy városi lakosság számára magyar nyelvű könyveket készítettek (I. 106), a laikus vallásosság inkább közvetve befolyásolta kódex-irodalmunkat. — A *Szabács viadala* esetében (I. 130) az érvek túlnyomó többsége a hitelesség mellett szól. — Furca az, hogy Csáti Demeter énekéhez a szöveg forrása-ként a Magyar Versek Könyvét jelölik meg (I. 141), hiszen megvan az már a RMKT-ban is. — Tinódi dallamai jórészt nem népi eredetűek (I. 322), hanem a középkor és a reformáció korának műzenéje alapján ke-

letkeztek. — Az Ilosvai előtti Toldi-mondák-ról (I. 376) alig tudunk; az írásos hagyomány a valószínűbb („Keveset olvasok róla krónikában”). — Bornemisza Péter életrajzából (I. 461) kimaradt, hogy Wittenbergben is megfordult. — A két Bogáti Fazekas Miklós életadatait (I. 519) eléggé pontosan elkülönítette Zoványi Lexicon (1940). — Bizonyára túlzás az, hogy Szenczi Molnár olykor koldusként tengődött (I. 785). Béza nem svájci költő volt, hanem francia. — Szepsi Csombor modern kiadásáról (I. 794) könyvnyű megállapítani, hogy 1943-ban jelent meg. — Apácai Csere János (II. 281) nem jobbágyszülöktől származott, az *Encyclopaediát* 1653-ban nem fejezte be, utolsó részeit hazulról küldte ki Hollandiába.

Beszámolóink túlságosan bele is merült talán a részletekbe, de teljességgel egyetértünk Rigó László megjegyzésével (ItK 1965. 536), hogy nagy kiadványaink nem

kápnak elég beható filológiai szakkritikát. Nem hallgatjuk el azonban azt a nézetünket sem, hogy sok adatot tartalmazó kiadványaink esetében még fontosabbnak tartanók a nagyon tüzetes *lektordíást*. Mindenre kiterjedő tájékozottsággal, soha nem lankadó figyelemmel senki sem rendelkezik: a dolgozó szoba légkörében kevesebbet vesz észre az ember, mint rajta kívül. A kiadók akkor tesznek szolgálatot a tudománynak, ha a szerzőket előzetes bírálat kérésével támogatják. Szöveggönyvünk szerkesztői egyébként is nyugodtak lehetnek a végzett munka felől, az eddig is kedvelt köteteket sokkal gazdagabbá, használhatóbbá, sőt kiállítás tekintetében is jóval csinosabbá tették, ezzel hálára kötelezték régi irodalmunk minden barátját, az egyetemi oktatás érdekelt munkásait.

Bán Imre

A HEIDELBERGI KÁTÉ TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON

Bartha Tibor előszavával és szerkesztésében írták: Bucsay Mihály, Esze Tamás, Módis László, Czegléd Sándor, Kathona Géza, Nagy Barna, Tóth Endre. Bp. 1965. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. 337 l. 4 t. (Tanulmányok a magyarországi református egyház négyszázéves történetéből, 1.)

E könyv egy 5 kötetre tervezett egyháztörténeti tárgyú kiadványsorozat első kötete. Magának a sorozatnak a megjelentetését a Magyarországi Református Egyház 1964. évi budapesti zsinata határozta el, kegyeletes megemlékezésül az 1567. febr. 24–26-i debreceni zsinat négyszázadik évfordulójára. Az előttünk fekvő kiadvány előszavának — szerintünk egyébként nem túlságosan meggyőző — gondolatmenete értelmében ugyanis, a II. Helvét Hitvallás recepciójával éppen a XVI. sz.-i zsinat volt a Magyarországi Református Egyház tulajdonképpeni megalapítója.

A szerkesztői előszón kívül a kötet a következő tanulmányokat tartalmazza; Nagy Barna: *A Heidelbergi Káté jelentkezése és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században*, Kathona Géza: *A Heidelbergi Káté deformációja az antitrinitárizmussal folytatott harcokban*, Czegléd Sándor: *A Heidelbergi Káté magyarországi magyarázatainak története 1791-ig*, Esze Tamás: *A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században*, Bucsay Mihály: *A Heidelbergi Káté magyarázatának története 1791-től napjainkig*, Tóth Endre: *A Heidelbergi Káté a magyar református gyülekezetekben és iskolákban*, valamint Módis László: *A Heidelbergi Káté magyar-*

országi irodalmának bibliográfiája 1563-tól 1964-ig. A kötet végén, külön függelékként találhatjuk az olvasó az illusztrációkat, 10 fényképmásolatot a tanulmányokban tárgyalt XVI–XVII. sz.-i kiadványok címlapjairól, vagy jellemző, tipográfiai leginkább érdekes oldalairól.

Az először 1563-ban, Heidelbergben megjelent káté 1564 óta bizonyíthatóan ismeretes volt Magyarországon is, 1577-ben Huszár Dávid megjelentette teljes szövegének első magyar fordítását, s a XVII. sz. folyamán fokozatosan a magyar református egyházaknak is egyik alapvető szimbolikus iratává vált. Egymást követő újabb kiadásainak, fordításainak és magyarázatainak számbavétele így a magyar református egyházak történetének mintegy hosszsmetszetét adja, s amennyiben a református egyház története — ugyanúgy, mint minden más jelentős történeti múlttal rendelkező konfesszió — népünk általános művelődéstörténetének is szerves részét képezi, számos esetben jelentős tanulságokat szolgáltat a felekezeti kereteken is túlmutató, egyetemesebb érvényű művelődéstörténeti tendenciák megértéséhez is, s így — közvetve vagy közvetlenül — irodalomtörténetünk, természetesen első sorban a régebbi korok irodalomtörténetének tanul-

mányozásához. A Heidelbergi Káté teljes szövege, Módis László kitűnő bibliografiai összeállítása szerint, a XVI–XVII. sz. folyamán legalább 20-szor jelent meg magyar nyelven; ha pedig a magyar reformátusok által megjelentetett idegen nyelvű kiadásokat, valamint az ún. kiskátékat és egyéb rövidített és átdolgozott változatokat is figyelembe vesszük, úgy a magyarországi és magyarok számára készített külföldi kiadások együttes száma a 40-et is meghaladja ugyanebben az időszakban. E gazdag anyag számbavétele természetesen fontos adatokat szolgáltat irodalmi nyelvünk, helyesírásunk és könyvnyomtatásunk történetéhez egyaránt; s azokban a századokban, amikor az iskolai oktatásban központi, olykor szinte kizárólagos szerepet játszott a vallásoktatás, a káték, mint ennek alapvető tankönyvei, természetesen igen fontos pedagógia-történeti dokumentumok is. Így a kötet megjelenését örömmel üdvözljük, még akkor is, ha egyben azt is meg kell vallanunk, hogy az előszavában kifejtett, s a tanulmányok egy részében is erősen érvényesülő világnézeti tendenciát magunktól teljességgel idegennek érezzük, s tegyük hozzá, önmagában véve inkonzekvensnek is.

A félreértések elkerülése érdekében mindekelőt azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy nem általában a szerzők vallásos világnézetét kifogásoljuk. Egyházi kiadványról lévén szó, e helyütt arról vitatkozni, nemcsak értelmetlen, de méltatlan dolog is lenne. A kötet azonban nemcsak egyházi kiadvány, hanem tartalmát tudományos igényű történelmi tanulmányok képezik, s ezekkel szemben a tudományos tárgyilagosság követelményét – akár hívők vagyunk, akár hitetlenek, – számon kell kérnünk akkor is, ha tárgyük éppen az egyház története. Márpedig, meggyőződésünk szerint, az a fajta militáns irracionálisizmus, amelyet Bartha Tibor előszava hirdet, összeegyeztethetetlen ezzel a követelménnyel. „A vandaloknak ferde bölcsességét” juttatja eszünkbe, amikor Bartha Tibor a felvilágosodás és a XIX. sz.-i liberális teológia *racionálisizmusát* teszi felelőssé azért, hogy egyháza nem tanúsított kellő ellenállást a fasiszta fajüldözéssel szemben, s érzéketlen maradt a két világháború közötti időszakban az agrárproletáriátus nyomora iránt. S ugyanígy vegyes érzelmekkel olvasuk Bucsay Mihály vagy Tóth Endre tanulmányainak azokat a szakaszait, amelyekben egyrészt elítélik az ellenforradalmi korszak „neobarokk” szellemét, másrésztől meg ugya-akkor a legnagyobb elismeréssel szólnak olyan teológiai irányzatokról és egyházon belüli mozgalmakról, amelyek ennek az ellenforradalmi szellemiségnek szemmel láthatóan édes testvérei, vagy éppen hazai sütetű saját produktumai. Minden bűnért csak a racio-

nalizmus és a liberalizmus volna a felelős? Vajon a modern irracionálisizmus elsődlegesen teológiai jelenség-e, amely csak az Evangélium szelleméből táplálkozik?

Mint kívülről állók, s teljes mértékben tudatában annak, hogy e kérdések mérlegelése kizárólag a magyar református egyházra tartozik, szeretnénk hangot adni aggodalmunknak: nem lesz-e a magyar református egyház szegényebb, s nem kerül-e ősei szellemétől, amelyre pedig jogos büszkeséggel hivatkozhatik, távolabb, ha megtagadja *saját* racionális hagyományait? Az, amit e kötet előszava és egyes tanulmányai mint a XVIII–XIX. sz.-i racionalizmusnak az egyházétől idegen szellemét elutasítanak, nem kis részben olyan eszmék logikus továbbgondolásának tűnik, amelyek – legalábbis a külső szemlélő ismeretei szerint – a protestantizmus gondolatvilágának, ideértve természetesen a református egyházakat is, a hitújítás korától kezdve szerves részét képezték. Sőt, ha nem tudná felfedezni olykor-olykor ezeket a XVIII–XIX. sz.-i polgárság világi gondolkodásában és tudományosságában uralkodóvá váló tendenciákat maguknak a reformátoroknak a munkásságában, egyenesen érthetetlen lenne számára, hogy miért és miként jött létre a maga reformáció.

A magyar református egyháznak természetesen szuverén joga, hogy attól az eseménytől számítsa a maga megszületésének pillanatát, amelyben a leginkább koncentrálni látja azokat a tendenciákat, amelyeket önmagára nézve egész későbbi fejlődése során jellemzőknek és lényegeseknek tart. De éppen ezért, a kívülről álló, az 1567. évi debreceni zsinat ismeretes történelmi szerepére gondolva, felteheti a kérdést, azt jelenti-e ez a gesztus, hogy a református egyház a XX. sz.-ban fenntartás nélkül vállalja a debreceni „Péter pápa” egész terhes örökségét? S ha igen, nem kell-e emiatt olyan hagyományokról lemondania, amelyek e hagyaték-nál értékesebbek? Szeretném, ha azok, akiket ez illet, megértenék, hogy nem rosszindulatból tettük fel e kérdéseket.

A most szóváltott antiracionalista pre-koncepció első sorban a XIX–XX. sz.-i tárgyú tanulmányokban és tanulmányrészekben érvényesül. Szerencsére ezek további bírálatától felment minket az a tény, hogy a bennük tárgyalt jelenségeknek hatása az irodalomtörténet szorosabb értelemben vett kutatási területén általában igen csekély. A régebbi korokkal foglalkozó tanulmányok szerzőit a súlyosabb tévedésektől általában megóvjaa a tudós ténytisztlet, bár az általuk feltárt gazdag tényanyag tárgyilagos értékelésére ők sem mindenütt képesek. Egyrészt differenciálatlanul lelkesednek minden olyan irányzatért, amely a Heidelbergi Káté tekintélyét az egyházon belül öregbí-

tette, másrészt pedig olykor, érzésünk szerint, a kelletténél kevesebb megértést tanúsítanak a jelenleg érvényesnek vélt egyházi álláspontonál radikálisabb tendenciák értékei iránt. Igazán vérbeli történészre valló, a múlt minden értéke iránt fogékony, a szívéhez közel álló tendenciákat is kritikusan tárgyaló, s a konfesszionális színezetű vallásosság felbomlásának irányában ható eszmiei törekvéseket is reális történelmi jelentőségüknek megfelelő odaadással vizsgáló munkát a kötetben tulajdonképpen csak egyet találunk, Esze Tamásnak vázlatos voltában is mesterien ható tanulmányát a Heidelbergi Káté magyarországi sorsával kapcsolatos XVIII. sz.-i eszmiei és politikai küzdelmekről. Mivel e kitűnő munka csupán kivonatos ismertetése egy készülő nagyobb írásmű egyes részleteinek, vele kapcsolatban feltétlenül hangot kell adnunk annak a reményünknek és nyomatékos kívánságunknak, hogy ez a magyar művelődéstörténet egyik, mind ez ideig igen hiányosan ismert fontos fejezetét tárgyaló írás mielőbb teljes terjedelmében meg jelenjék.

A XVI–XVIII. sz.-i periódusra vonatkozó tanulmányok eredményeit nagy vonásokban a következőkben összegezhetjük; A Heidelbergi Káté a XVI. sz.-ban a magyarországi református egyházak előtt még nem élvezett megkülönböztetett tekintélyt. Nagy Barna új adatokban és szép részletmegfigyelésekben igen gazdag tanulmányából egyébként erősen hiányzik legalább egy rövid áttekintés a heidelbergitől független XVI. sz.-i magyarországi káteisírodalomról. (Révész Imre: *Magyar ref. egyháztörténet* I. 257–58. 7 magyarországon írt, s reformátusok által több-kevesebb ideig használt ilyen kiadványt említ!) Egy ilyen áttekintés megóvná az olvasót attól, hogy a Heidelbergi Catechismus hatását túlbecsülje. Minden jel arra vall, hogy 1564-ben a kolozsvári reformátusok számára inkább a heidelbergi professzorok állásfoglalásának pusztá ténye volt fontos, mint az általuk küldött káté szövege, hiszen ugyanebben az évben, mint sajátjukét, nem ezt, hanem Molnár Gergelyét adták ki. Ugyanígy arra kell következtetnünk, hogy Huszár Dávid fordításának megjelenése sem keltett feltűnést. E fordítás újabb kiadásáról 27 évig nem tudunk, s közben több újabb magyar káté-szerkesztmény is keletkezik, közöttük a Sideriusé is, amely hosszú időre népszerűsége jut. Amikor pedig Szárazsi Ferenc némi javítással-rontással ismét közreadja a régi fordítást, azt a magáénak tulajdoníthatja, anélkül, hogy még XVII. sz.-i fogalmak szerint sem teljesen korrekt eljárása ellen bárkinek is kifogása lenne.

A Heidelbergi Káté igazi terjedése hazánkban Szenci Molnár Albert működése nyomán kezdődik, azokban az évtizedekben,

amikor a heidelbergi egyetem hatása a magyar reformátusok kulturális életében úgyszólván minden területen döntő fontosságú volt. Molnár Albert káté-kiadásai szerves részét képezik egyház-, sőt, bátrán mondhatjuk, nemzet-pedagógiai tevékenységének. E fáradhatatlan tanító elsősorban nem új tudományt, hanem a már bevett tanoknak megfelelő, mintaszerű tankönyveket kívánt egyháza, s a református egyház közösségével többé-kevésbé azonosnak felfogott nemzete kezébe adni. Szenci Molnár Albert „tankönyvét” csak az ortodoxia tette Magyarországon is szimbolikus irattá, egyedül üdvözítő dogmák egyedül autentikus összefoglalásává. Az olvasónak úgy tűnik, hogy amikor az 1630-as évektől kezdve egyre általánosabbá válik az a jelenség, hogy a puritanizmustól, s esetleg más külföldi heterodox áramlatoktól rettegő egyházi felsőbbbség a prédikátorjelölteket megesketi, hogy a Heidelbergi Kátéval ellenkezőt nem tanítanak, sőt tanulni sem fognak, e tisztes irat nagyon közel került ahhoz, hogy pusztán lélekölő betűhalmazzá váljék, mely a további fejlődésnek már csak kerékkötője, nem pedig serkentője. Hogy ez maradéktalanul nem következett be, az részben éppen a puritánoknak, részben pedig – bizvást állíthatjuk – az ellenreformáció előretörése következtében kialakult helyzetnek köszönhető. Amennyiben ugyanis a kor oktatási rendszerének gerincét még mindig a vallásoktatás képezi, s az oktatás minden formája a hivatalos, jó részben ortodox hajlandóságú egyházi hatóságok ellenőrzése alatt áll, a puritánok, minden korábbinál szélesebbkörű *népoktatási* programjuk számára más eszközt, e kipróbált és kétségbevonhatatlan igazhitűségű tankönyvön kívül, keresve sem találhatnak. Oktatási rendszerüknek, amelynek legértettebb formáját Apáczai Csere János életművében tisztelhetjük, persze nem ez a könyv a betetőződése. A szerep, amit neki szántak, sokkal inkább az alapvetése. S mivel a Heidelbergi Káté e koncepcióban a szó legszorosabb értelmében vett népoktatás eszközüvé válik, szükségképpen a legszélesebb néptömegek, a jobbágyság szellemi szabadságának védelmét is szolgálja általában az elnyomás minden olyan fajtájával szemben, amely ezt az elemi művelődési lehetőséget is veszélyezteti, és különösen a földesurak és a Habsburg államhatalom támogatásával éppen ez időben előretörő ellenreformációjaival szemben. A káté e funkcióját a lehető legvilágosabban és tudatosabban fejt ki az 1650. évi amszterdami kiadás előszava, amelynek szép méltatásáért Nagy Barna tanulmányának különösen hálásak vagyunk.

A Heidelbergi Kátének ez a XVII. sz. második felében kialakult kettős funkciója maradt meg a XVIII. sz.-ban is. Egyrészt

a protestáns nép szinte egyedüli tankönyve, s mint ilyen, lelkiismereti szabadságának is támasza az ellenreformáció szellemi terrorjával szemben, másrészt a lelkiismeretszabadság korláta az egyházi értelmiség körében mutakozó, okkal vagy ok nélkül heterodoxnak minősülő újabb szellemi áramlatokkal szemben. Esze Tamás tanulmányának nagy érdeme, hogy kitűnően érzékelteti ezeknek az ellentmondásos tendenciáknak a dialektikáját, s ennek során érdekes vázlatot ad azokról az eddig szinte ismeretlen szellemi áramlatokról is, amelyek a század első felében mint egyházon belüli heterodoxiák készítették elő bizonyos területeken a század második felében kibontakozó felvilágosodás világi ideológiáját.

Befejezésül külön szeretnék megemlékezni Kathona Géza tanulmányáról. Teszem ezt részben azért, mert a többi tanulmánytól bizonyos mértékig eltérő tárggyal foglalkozik, — a Heidelbergi Káténak egy olyan XVI. sz.-i Erdélyben megjelent átdolgozásával, amely létrejöttét a helvét irányzat keretein kívülről jövő hatásoknak köszönheti — másrészt pedig azért, mert e tárgy magamat is hosszú ideje és intenzíven érdekel. A szóban forgó átdolgozás a későbbi kiengesztelhetetlen ellenfeleknek, egyrészlől Meliusnak és tisztántúli munkatársainak, másrészlől pedig Blandratának és Dávid Ferencnek közös szerkesztménye, az 1566-ban Kolozsváron megjelent *Catechismus Ecclesiarum Dei in natione Hungarica per Transilvaniam*. Az irat első sorban nem a magyarországi református felekezett további fejlődése szempontjából jelentős, hanem inkább az erdélyi unitarizmus kialakulásával kapcsolatban.

Nagy érdeme a tanulmánynak, hogy első sorban Blandrata személyére és nézeteire irányítja a figyelmet, akivel, jelentőségének megfelelő intenzitással, tulajdonképpen sem a hazai, sem a külföldi szakirodalom nem foglalkozott eddig. A magyar szerzőket ebben főként felekezeti és nemzeti elfogultságuk akadályozta, amelytől Blandratával szemben, későbbi szereplése miatt, az unitáriusok sem voltak mentesek, a külföldieket pedig a döntő fontosságú erdélyi források és magyar nyelvű feldolgozások hozzáférhetetlen volta. Kathona Géza fejtegetései nyomán, amelyek a nemzetközi összefüggések vizsgálatában főként Dunin Borkowski és Delio Cantimori elemzéseire, valamint Trechsel és Wotschke máig nélkülözhetetlen forráskiadásaira támaszkodnak, az a meggyőződésünk, hogy Blandrata nem volt sem pusztán közvetítő, sem következetlen eklektikus, hanem valószínűleg már genfi tartózkodása során kidolgozta saját eszmerendszerét, amelyet nagy taktikai alkalmazkodókészséggel — s ez kelti olykor a következetlenség látszatát — egész további életpályája során terjesz-

teti és érvényre juttatni igyekezett. Gondolkodása természetesen csak olyan mértékig volt eredeti, amilyen mértékig bármelyik XVI. sz.-i vallásújtató annak tekinthető: kortársaihoz hasonlóan ő sem kívánt új igazságokat felfedezni, hanem a Szentírás ősi és meghamisítatlan értelmezését kereste, s elfogadott minden olyan kész értelmezést, amelyet saját gondolatrendszerébe beilleszthetett, racionalista következetessége azonban e munka során meghaladta az átlagét. Mint szervezőt, inspirátort és taktikust, erdélyi és lengyelországi hatására gondolva, egészen rendkívüli jelenségnek kell tekintenünk.

Míg Blandrata eszmerendszerére, s az általa alkalmazott taktika egyes elemeire vonatkozó megállapítások Kathona Géza tanulmányában általában meggyőzőknek látszanak, az 1566. év eseményeinek hazai és kelet-európai előzményeire és ugyane körben mutakozó következményeire nézve olykor bizony a tanulmányban bizonytalansággal, sőt tájékozatlansággal találkozunk. Az első kérdés mindjárt az: mi volt az az erdélyi magyar egyházakban elfogadott káté, amelynek átdolgozását vagy mással való pótlását az 1566. májusi marosvásárhelyi zsinaton elhatározták. Kathona minden bizonyíték nélkül feltételezi, hogy a heidelbergi volt. Ez a feltevés igen bizonytalannak tűnik, ha meggondoljuk, hogy ezt megelőzően a Heidelbergi Káténak egyetlen erdélyi vagy kelet-magyarországi kiadását vagy zsinati approbációját nem ismerjük, s ugyanakkor emlékeztünkbe idézzük azt is, hogy Debrecenben Melius 1562-ben adott ki kátét, amelyet, a második kiadás tanúsága szerint még 1569-ben sem tekintett elavultnak, Kolozsváron pedig 1564-ben jelent meg a Molnár Gergelyé. Még bonyolultabbá teszi a kérdést, ha azt is figyelembe vesszük, hogy magának Blandratának is volt egy Paruta társaságában szerkesztett catechesise. Ennek pontos keletkezési idejét nem ismerjük. A *Defensio Francisci Davidis* reá vonatkozó utalása alapján (RMK III, 702, LII—LIII. levél), biztos, hogy unitárius szellemű volt (hogy nonadorantista lett volna, mint ezt az 1579. évi tárgyalásokon a védelem szerette volna beállítani, az igen kevésbé valószínű, Dávid Ferenc védője ezt egyetlen János Zsigmond életében megjelent iratról sem tudták meggyőzően bizonyítani), s egy radnóti zsinaton került az egyház elé bemutatásra. Hogy e radnóti zsinat mikor volt, nehéz lenne megmondani. Borbély István más összefüggésben Kathona Géza által is idézett cikke (Erdélyi Múzeum 1931) 1565-re teszi. Más radnóti unitárius zsinatról, a minket érdeklő időszakban, emlékeztünk szerint, eddig nem történt említés.

A lengyel szakirodalom szerint, amelynek eredményeit a tanulmány csak másodkézből ismeri, Blandrata 1565 második felétől

kezdve biztatta nyíltan a Kathonánál tri-theistának nevezett álláspont meghaladására a lengyel gyülekezeteket, mégpedig nemcsak a maga, hanem az erdélyi egyházak nevében is. (vö. K. Górski, *Grzegorz Paweł z Brzezin* 189–190.) Ha ez igaz, akkor szükségképpen már ekkor voltak Erdélyben hívei, akik olyan nézeteket vallottak, mint amilyeneket az 1567. év során megjelenő antitrinitárius nyomtatványokból ismerünk.

Ebből az időből származik Blandrata nézeteinek az a klasszikus kifejtése is, amelyet 1565 szept. 21-én Grzegorz Pawełhez intézett levele tartalmaz. Erre a levélre azért kellett itt külön is utalnunk, hogy vele kapcsolatban felhívjuk a figyelmet egy tévedésre, amelynek korábban magunk is áldozatul estünk: a levélnek Wotschke által közölt dátuma – 1565. nov. 30. – hibás! A tévedést M. Wajsbium már az 1920-as években korrigálta (*Reformacja w Polsce* V. évf. 42.), illik tehát végre tudomásul vennünk Magyarországon is. Hasonlóan apró, de bántó hiba az is, hogy Grzegorz Paweł nevének Kathoná által még mindig használt Pauli Gergely változata teljesen alaptalan, sőt félrevezető. Ha a lengyelek alaktól idegenkedünk, írjunk Gregorius Paulust, latinul maga is ezt használta, a krakkói egyetem anyakönyvében pedig mint Gregorius Nicolai de Brzezin szerepel. Lefordítani azért nem tanácsos e nevet, mert nem egészen biztos, hogy a Paweł illetve Paulus családi névnek tekintendő-e, vagy pedig ez a szóban forgó személy második keresztnéve. Mivel hasonló problémák nemcsak e névvel kapcsolatban lehetségesek, helytelenítenünk kell a kötet szerzőinek következetesen alkalmazott eljárását, akik az idegen személyek neveinek sorrendjét minden esetben magyarosra változtatják, s a keresztnévnek tartott névelemeket, ha csak lehet, lefordítják. A Luther Márton féle, régóta elterjedt kőfogasú magyaros névváltozatok ellen nincs kifogásunk, újakat azonban e nemből nem kreáljunk, mert, mint a példa mutatja, könnyen tévedhetünk.

Visszatérve a lényegesebb kérdésekre; eddig felsorolt megfontolásaink alapján arra kell következtetnünk, hogy a feszültség Blandrata és Melius híveinek nézetei között még annál is élesebb volt, mint amelyet Kathoná Géza az általa elemzett források alapján feltételez. Hogy mennyire kell nyíltaknak tartanunk az ellentéteket, az természetesen attól is függ, hogy mikorra tesszük Blandrata radnóti catechesisét. Megengedjük, hogy e kérdés eldöntése jelenlegi ismereteink szerint igen nehéz. Hogy azonban utalás sem történik rá, sem a *Catechismus Ecclesiarum Dei* előzményei között, sem későbbi hatásának ismertetése során, azt hibának érezzük.

A *Catechismus Ecclesiarum Dei* létrejöttéhez vezető kompromisszum kialakulásában

mi igen nagy szerepet tulajdonítunk a teljesen világi jellegű politikai érdekeknek is, amelyeket Kathoná Géza teljesen figyelmen kívül hagy. A korábbi felekezeti differenciálódás Erdélyben a meglevő autonóm politikai közösségek keretei között történt, s lényegében érintetlenül hagyta még a reformáció előtti egyházi szervezet területi tagolódását is. A két erdélyi felekezetet, a „szász” és a „magyar”, elsődlegesen területi, „nemzeti” egységet jelentettek, s csak másodlagosan egymástól eltérő elveket valló konfesszionális közösségeket. Éppen ezért az államhatalomnak elsődleges politikai érdeke fűződött ahhoz, hogy ne engedje a legalább annyira politikai, mint vallási képződménynek tekintett magyar egyházat teológiai nézeteltérések miatt felbomlani. Egyes kortársak célzatosan rosszindulatú beállítását János Zsigmonddal kapcsolatban semmi okunk késpénznek venni, s nem szabad azt feltételeznünk, hogy „Magyarország választott királya” teljesen tehetetlen báb volt az „olasz doktor” kezében. Meliusnak Erdélyben ugyanúgy nem volt semmiféle jogköre, mint ahogy Dávid Ferenc sem rendelkezett ilyennel a volt nagyváradi egyházmegye területén, Melius bírodalmában. Hogy az 1566. évi gyulafehérvári hitvitán, illetve az azt követő marosvásárhelyi zsinaton, mégis mind a két fél engedett, azt sem titkolva el teljesen, hogy azt „szükséges okokból”, részben jobb meggyőződésük ellenére teszik, az szerintünk csakis az államhatalom nyomásával, valószínűleg magának a fejedelemnek személyes közbelépésével magyarázható. A kölcsönös engedmények árán létrejött közös hitvallási irat, a címlap tanúsága szerint mint az erdélyi magyar „nemzeti” egyház katekizmusa s a *fejedelem rendeletéből* jelent meg. Ha címlapját más egykorú erdélyi és magyarországi vallásos kiadványokéval összehasonlítjuk, látni fogjuk, hogy úgyszólván minden szavának súlya van, egyik sem pusztán sztereotíp, tartalmatlan formula.

Nem hisszük el Kathoná Gézának azt a véleményét, hogy ez az irat azért éppen a Heidelbergi Káté felhasználásával készült, mert már ekkor az lett volna a legtekintélyesebb katekizmus Erdélyben és Kelet-Magyarországon. Utaltunk már arra, hogy minden jel arra vall, hogy a Heidelbergi Kátét ekkor még sem a debreceni, sem a kolozsvári egyház nem használta. A körülbelül három évvel korábban Németországban megjelent kiadványnak nálunk csak kevés példánya lehetett, s így csak kevés ember olvashatta is. A kolozsvári kiadvány forrását pedig csak az tudja megállapítani, aki a heidelbergi szöveget ismeri, mert magában a kiadványban a forrásra sehol nem történik hivatkozás. Lehet, hogy ez az eljárás nem teljesen korrekt, de a *Catechismus Ecclesiarum Dei* szerkesztőit

semmiképp sem lehet azzal vádolni, hogy visszaéltek a Heidelbergi Káté — Magyarországon egyébként úgysem létező — tekintélyével. Hogy az erdélyi egyházak vezetői teljesen önálló új irat szerkesztésére nem vállalkoztak, azt a rendelkezésükre álló idő rövidsége indokolja, s talán az a kölcsönös gyanakvás is, amellyel az ellentábor minden újonnan fogalmazott tételt fogadhatott. Még élő hazai szerzők munkáinak, vagy itthon is jól ismert, közkedvelt iratoknak a felhasználása azonban még több nehézséggel járt volna, mert az elkerülhetetlen átdolgozás mindenképpen eleven érzelmeket és személyi érdekeket sértett volna. Blandratáéknak tehát olyan semleges hatású iratra volt szükségük a munkálatok kiindulópontjaként, amelyet ugyan az ellentábor sem fog gyanakvással fogadni, de amelyhez különösen erős érzelmekkel nem is ragaszkodik. A Heidelbergi Káté Magyarországon, úgy látszik, éppen megfelelt ezeknek a követelményeknek.

Teljesen alaptalanok kell tartanunk a tanulmány szerzőjének azt a gyanúját, hogy a *Catechismus Ecclesiarum Dei* végleges szövegét elfogadó nagyváradi megbeszélések után azon Blandrata vagy Dávid még bármit is módosíthatott*. Végtere is a szöveg ki nyomtatásra Heltai műhelyébe került, aki pedig ekkor még semmi hajlandóságot nem mutatott az antitrinitarizmus szemfíle változata iránt, s a vitatott teológiai kérdésekben sem volt senkinél sem tájékozatlanabb. Hosszú élete során meggyőződését néhány-szor megváltoztatta ugyan, de meggyőződésével ellentétet sohasem nyomtatott. Meliusék tehát a szöveg alakulását az utolsó pillanatig szemmel kísérelték, s az ekkor még hűségesen a kezükre dolgozó Heltai, aki nyomdai munkáját mindig gondosan végezte, nemcsak leleplezhetett, de törölhetett is minden általuk el nem fogadott szövegrészt.

Kathona Géának teljesen igaza van, amikor hangsúlyozza, hogy az 1566-ban létrejött kompromisszum teológiai szempontból kezdettől fogva igen bizonytalan lábakon állt. A *Catechismus Ecclesiarum Dei* háromságtani tételei a legjobb esetben kétértelműek, olykor pedig egyik fél számára sem kielégítőek: A meggyezésnek, bármennyire fontos politikai érdekek fűződtek is fenntartásához, fel kellett bomolnia. Mégsem érdektelen feltenni a kérdést, ki tette meg az első lépéseket a nyílt szakadás felé? Ha Pokoly József feltevését elfogadjuk, aki az 1566. márc. 15-i tordai hitvallást 1567. febr. 13-ról keltezi, akkor azt kell mondanunk, hogy Dávid és Blandrata, illetve, mivel ez után az időpont

után 11 nappal már a debreceni zsinat is összeült, s e néhány nap annak szükséges előkészületeire semmiképpen sem lehetett elegendő, tulajdonképpen mind a két fél egymástól függetlenül egy időben nyilvánította ki azt, hogy magára nézve már nem tartja kötelezőnek A keresztyéni egyenességnek cikkeli-ben illetve a *Catechismus Ecclesiarum Dei*-ben foglaltakat. Pokoly feltevését azonban Kathona Géza — véleményünk szerint teljes joggal — elutasítja. Ha tehát Kathona Géza következetesen végiggondolta volna saját állításait, akkor le kellett volna vonnia azt a következtetést is, hogy az 1566-ban Gyulafehérváron és Marosvásárhelyen kötött megállapodásokat először és egyoldalúan az 1567. évi debreceni zsinat bontotta fel. Vonatkozik ez a hagyományos háromságtani terminológia elutasításának vagy megtartásának kérdésére is. Mással, mint a jóindulatú elfogultsággal felekezete történetének egyik kiváló alakja iránt, nemigen magyarázható Kathona Géza tanulmányának az a tévedése, hogy hitelt ad Melius őszintének semmiképpen sem nevezhető nyilatkozatának, az 1569. évi nagyváradi hitvitán, amely szerint a reformátusok az első gyulafehérvári hitvita óta tartózkodnak. e terminusok használatától. Legyen szabad itt csak röviden hivatkoznunk az 1567. évi debreceni zsinaton, február 26-án vitára tűzött proposíciók közül a VI. számúra. (Debreceni Ember — Lampe, 168.: „*Personam eo sensu, quo Paulus Christo tribuit, substantiam vel hypostasin eodem sensu, quo apostolus Deo tribuit Heb. VI. recipimus et approbamus. Rejicimus papisticas imaginationes et Servetianus nugas, quae propter quaternitatem a papistis fictam nobis in genere essentiae, substantiae, personae nomen eripere contendunt.*”) Blandrata jó taktikai érzékére vall, hogy az erdélyi antitrinitáriusok megvárták, míg a nyílt harcot a másik fél kezdeményezi, s így maguk léphettek fel az egység védelmezőiként s az egyházszakadás esetleges politikai következményeiért ellenfeleikre háríthatták az ódiomot. A debreceni zsinat végzéseit cáfoló *Refutatio scripti Petri Melii*-t már, az időközben megszervezett gyulafehérvári királyi nyomdában, a fejedelem címerével adhatták ki, s a címer alá írott verszet — nem kétséges, hogy a fejedelem nevében — világos politikai fenyegetést tartalmaz az egységbontókkal szemben:

Desinite, o proceres, studia in contraria
scindi,
Ne vindex laceret viscera vestra lupus!

E fordulattal veszítette el Melius János Zsigmond bizalmát, s ez döntő hatással volt az események további alakulására.

A 1567-tel kezdődő periódusban, az uni-

* Még határozottabban kifejezésre jut e gyanakvás Nagy Barnánál. (i. m. 25.)

tárizmus útjára tért erdélyi magyar egyház tanításainak részletes kidolgozásában Dávid Ferenc szerepe talán már nagyobb, mint Blandratáé. Kathona Géza, aki joggal marasztalja el az unitárizmus történetével foglalkozó külföldi szerzőket, hogy a kérdés magyar szakirodalmát nem ismerik, egy ponton maga is meglepő tájékozatlanságot árul el, éppen a hazai szakirodalmat illetően: nem veszi tudomásul Kanyaró Ferenc (MKsz 1896) és Gulyás Pál (*A könyvnyomtatás Magyarországon* 1929) kutatásait, akik meggyőzően bebizonyították, hogy a *De falsa et vera unius Dei... cognitione* c. munka nem 1567-ben jelent meg, mint azt sajtóhibás címlapja alapján következtetni lehet, hanem csak 1568 augusztusában. E korrekció azért fontos, mert ha a *De falsa et vera*, amelyet joggal tekint Kathona Géza is a periódus legfontosabb unitárius iratának, csak 1568-ban keletkezett, akkor megfordul a függőségi viszony közöttük és Dávid Ferenc 1567-ben kiadott munkái közt. A koncepciót

meghatározó alapvető fejezetek a *De falsa et verában* ezek szerint Dávid Ferenc *Rövid magyarázatából* vannak átvéve, és nem megfordítva.

Röviden szerettük volna csak méltatni Kathona Géza érdekes tanulmányát, ismeretességünk mégis hosszúra nyúlt. Szolgáljon mentségünkre, hogy az erdélyi antitrinitárizmus története a XVI. sz.-i magyar művelődéstörténetnek talán legérdekesebb, nemzetközi eszmétörténeti jelentőségét tekintve pedig talán legfontosabb fejezete, s ezért nem tudunk ellenállni a csábításnak, hogy a méltatott cikk gondolataihoz kapcsolódva saját véleményünket is kifejtsük az ott felvetett kérdésekről.

Befejezésül még egyszer hangsúlyozni kívánjuk, hogy, annak ellenére, hogy a kötet szerzőivel bizonyos kérdésekben nem értünk egyet, s e véleményünket, úgy véltük, kötelességünk nyíltan megvallani, a könyv egészét értékesnek tartjuk, s érdeklődéssel várjuk a sorozat további kötetait.

Pirnáti Antal

H. BALÁZS ÉVA: BERZEVICZY GERGELY A REFORMPOLITIKUS. 1763–1795.

Bp. 1967. Akadémiai K. 388 l.

Nem az irodalomtörténész feladata megállapítani, hogy egy történelmi monográfiának mi a jelentősége a maga szaktudománya területén. A Berzeviczy Gergelyről írott mű esetében sem hinném, hogy más véleményt kellene képviselni. Azonban éppen egy olyan személyiségről készített monográfia esetében, mint amilyen Berzeviczy volt, az irodalomtörténésznek is lehet érdemleges szava, ha sokkal több nem is, de annyi bizonytalansággal: — mennyire bővíti az új mű ugyane korról foglalkozó irodalomtörténész távlatait; a tárgyalt hős tevékenységével párhuzamos, illetőleg az ő művéhez is kapcsolódó irodalomtörténeti periódus jobb megértését, értelmezését? — Az irodalomtörténész véleménye egyrészt e szempontból lehet érdemleges vélemény egy történelmi munkával kapcsolatban, másrészt a tekintetben, hogy: — ugyanazon kor irodalmának anyagfeltárása, valamint feldolgozása miként támasztja alá, vagy cáfolja a történész által felkutatott matéria értelmezését? — Persze az ilyenfajta véleménynyilvánítás akarva, nem akarva közvetett formájú értékítélet is a történelmi mű eredményeit, jelentőségét illetően.

Az előttünk lévő munka életrajzi monográfia. A műfaj természete szerint az egyéniség felelevenítésével igyekszik megjeleníteni a kort, valamint hősén keresztül az adott osztály általános viszonyait, körülményeit, leglényegesebb ellentmondásait. Berzeviczy Gergely mindenképpen megérdemel modern, marxista monográfiát, hiszen a liberális kor-

szak tudományossága kísérletet tett ugyan Berzeviczy életének és alkotásának értelmezésére; Kautz Gyula, Gaál Jenő, Marczali Henrik és mások ma is figyelmet érdemlő műveket írtak róla, de igazában nem voltak képesek megragadni személyiségét, alkotását. A felszabadulás előtt, a felsorolt liberálisok után azonban még nagyobb terjedelmű tanulmány sem látott napvilágot róla. Egy rövidebb, de értékes írás említhető csupán ez időből, Ortutay Gyulától. Ortutay a jobbagyságra vonatkozó nézeteit elemzi Berzeviczynek, s a maga szaktudománya szempontjából legfontosabb mondanivalókat beilleszti egy arcképvázlat kereteibe. A felszabadulás után pedig marxista történetírástunkat egészen a közelmúltig nagymértékben befolyásolták Révai József Kölcsey-tanulmányának Berzeviczyre vonatkozó szellemes, de de csupán korábbi földolgozások anyagára építő, végső soron korrekciókat igénylő megállapításai. Különböző jellegű összefoglaló munkákban természetesen szerepelt Berzeviczy a felszabadulás után is. Az összefoglaló munkáknak reá vonatkozó részletei, valamint néhány művének közrebocsátása és jellemzése, együttesen finomították valamenynyire a köztudatban élő képét. Pályájának, művének igényes, monografikus feldolgozása azonban mostanig váratott magára; illetőleg sokéves kutatómunka eredményeként most érett összefoglalássá. Berzeviczy Gergely személyisége és életműve nemcsak megérdemli a monografikus feldolgozást, hanem egyenest

megköveteli azt. Hiszen — mondjuk ki végre — úgy tudom, egyedül Ortutay írta le ezt mindeddig: Berzeviczy a magyar kultúra történetének legnagyobbjai közé tartozik. És azt is írjuk le: az ő egyéniségének, s művének helyes analízise nélkül XVIII. század végi XIX. század eleji műveltségünk képe hiányos, egyoldalúan értelmezett maradna.

A következőkben H. Balázs Éva monográfiájának azokkal az eredményeivel szeretnék foglalkozni, amelyeknek nyomán az irodalomtörténész — de a magyar kultúra egészének kutatója is — a maga anyagának újra gondolására, a korábbi értelmezések revíziójához kell, hogy eljusson.

Műve bevezetésében arról szól a szerző, hogy elsődleges célja; — korrigálni a „nemzetietlen közgazdát”-nak a képét. Ez a kép — erről is szól H. Balázs Éva, s mi is említettük az imént — módosult, finomodott az elmúlt időben, elsősorban Benda Kálmán publikációi folytán, de — innen szó szerint idézem Balázs Éva szavait, — „még mindig megbecsüléssel elegyes hüvös tartózkodás veszi körül alakját, elsősorban azért, mert szembenállt azokkal, akik a nemzeti-polgári egységért, a nemesség és jobbság feudális rendi elkülönülése elleni harc kiindulópontjának a magyar nyelvért folytatott küzdelmet tekintették. Úgy véljük — folytatja a szerző —, irodalomtörténetírásunknak erre a korszakra végzett nagy publikáló és feldolgozó munkája billentette a mérleg nyelvét a nyelvújítás javára.”

A szerzőnek igaza van abban, hogy a bőséges irodalomtörténeti kutatás billentette a mérleg nyelvét az egyoldalú *Kazinczy pártiság* irányába. De hozzájárult a mérleg nyelvének jelzett irányba billenéséhez történelem és irodalomtörténetírásunkat egyaránt átjáró nacionalizmus is, ami ugyancsak akadályozta a múltban Berzeviczy törekvéseinek történelmi valóság szerinti értelmezését. Történelmi analíziseink során — ha ma már oszlófélben is van, de „tegnap” még nagyon is — ott kísértett, szinte öntudatlanul, akarva nem akarva *fekete-fehér*, a *vagy-vagy* szemlélet öröksége; a jelen esetben ilyenformán: — ha Kazinczy igen, akkor Berzeviczy nem! — Közébe, hogy 1795 után szembenálltak ők ketten egymással. De végső soron — ha a vitában ez előttük sem lehetett világos, — rokonséggel lebegett szemük előtt. Az egyetemes, a goethei eszményeket valló Kazinczyhoz képest Berzeviczy talán még egyetemesebb eszményeket vallott; Ortutay Gyulától idézem: „Ugyanabban az időben, midőn Goethe a világirodalom fogalmát teremtette meg és ezzel az akkori szellemi világban a végső formát megtalálta ahhoz, hogy a nemzeteket elszakíthatatlanul egybekössze, a felsőmagyarországi magányában tépelődő Berzeviczy a nemzetgazdaság és államfilozófia te-

rületén hasonlóan egyetemes fogalmat keresett és egyben egy gyakorlati módszert.” Izgalmas feladat lehetne majd, részletesen elemezni Berzeviczy művében az egyetemes tendenciákat, amelyek — meggyőződésem szerint — a nemzetgazdasági, államfilozófiai területen irányulásukban legalább nem esnek messze attól, amit úgy szoktunk nevezni, hogy goethei.

A *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus* című mű — bocsássuk máris előre — nagymértékben hozzájárul e nagy történelmi figura hiteles arcképének kialakításához. És mondjuk meg azt is, hogy H. Balázs Éva munkája a magyar kultúra egészének vizsgálója számára ugyanúgy, mint az irodalomtörténésznek, megszívlelendő anyaggal, szemponttal, megfigyelésekkel szolgál. A monográfia közvetlen értékelésére térve: a követőkben ért el olyan eredményeket, amelyek műveltségünk, s azon belül irodalomtörténetírásunk számára jelentősek:

1. Az életrajzi monográfia legjobb hagyományait követi, ami elsősorban abban nyilvánul meg, hogy minden lényeges kérdésnél túlmegy a szűk értelemben vett történelmi életrajz keretein. Túlmegy rajta, nagyrészt önálló kutatásokra építő bőséges anyagával, s a bőséges anyag marxista elemzésével. Néhány példát is említve: a fiatal Berzeviczy tanulmányai anyagának, iskolában szerzett ismereteinek feltárása és feldolgozása önmagában értékes vonása a monográfiának, de különösen jelentőssé válik azáltal, hogy a majdani alkotó Berzeviczynél felismeri a szerző az iskolázatása során szerzett ismeretek kiérését, műveiben felismerhető továbbformálódását.

2. Értékes része a monográfiának a hazai iskolázáson túl, Berzeviczy Gergely külföldi tanulmányainak, utazásainak ugyanilyen jellegű elemzése, tehát az ismereteknek a magáévá tétel idején, valamint később a művekben való felismerése, az önállóvá lett egyéniség alkotásának elemeiként Külföldön szerzett ismereteinek fő forrásterülete a göttingeni egyetem. Ismeretes, hogy Göttingen egyeteme angol alapítású intézmény; ez időben a legprogresszívebb főiskolája Európának, s egyúttal az angol befolyás főhelye. Berzeviczynél döntő indítások ezednek Göttingenből. H. Balázs Éva munkájának fontos része az angol alapítású főiskola tudományosságának Berzeviczy szempontú elemzése. A göttingeni egyetemnek az ottjárt magyar diákok összefüggésében nem ismeretlen a befolyása fejlődésünkre. Különösen August Ludwig Schlözer személyiségének és művének befolyása eléggé ismeretes a hazai kutatás számára. H. Balázs Éva tovább bővíti Schlözerrel kapcsolatos ismereteinket, de különösen sok újat tár föl Spittlernek és Fedelnek Berzeviczyre tett hatását illetően. Az előbbinek a

befolyása elsősorban tematikai jellegű, azonban nem kisebb mértékben ő keltette föl Berzeviczyben az érdeklődést, az aktuális eseményekhez fűződő publicisztikai reagálásra. A másodiknak pedig, a tudományos indítás mellett főként a szabadkőműves illuminátus irányában volt a hatása jelentős.

Az ismereteket szerző, fiatal Berzeviczy arcképét nemcsak az egyetemi befolyások szemszögéből elemzi H. Balázs Éva, hanem feltárja a forradalom felé haladó Franciaországnak, a közvetlen forradalmi eseményektől izzó Belgiumnak, valamint Angliának, az angol életnek inspiráló szerepét is. Az új jelenségekre érzékenyen reagáló fiatal magyar — utazásai során — elsősorban Angliában kap döntő élményeket, mivel itt találkozik a legfejlettebb társadalmi viszonyokkal, s azon belül a gazdasági és kereskedelmi életben benneélő nemessel, a dzsentíivel, aki nemcsak a maga személyes öntudatát erősíti Berzeviczynek, hanem minta lesz számára a magyar fejlődés szempontjából is.

3. Sok újat nyújt a disszertáció Berzeviczynek a szabadkőművességgel való kapcsolatáról, életében és munkásságában betöltött szerepéről. Helyesen lesz ez a kérdés a munka egyik központi problémája, amikor a szabadkőműves páholyokban, valamint az olvasókörökben folyó szervezkedéseket bemutatja ugyanúgy, mint a kérdés más összefüggéseinek vizsgálatakor. A szabadkőművesség tanulmányozásával H. Balázs Éva az újkori történelemnek e nálunk — hosszú időn keresztül, különböző előjelű okoknál fogva — kevésbé vizsgált problematikáját a maga történelmileg megfelelő helyére teszi, s a témában olyan fokú jártasságról tanúskodik, hogy a Berzeviczy-monográfián túl is érdemes lenne tovább foglalkoznia vele. A páholyok és az olvasókörök bemutatása különösen érdekessé és jelentőssé válik azáltal, hogy a szerző a szabadkőművességgel összekapcsolva mutatja be hőséneke tevékenységét, abban a protestáns ellenzékben, amelynek haladó törekvései ekkor már messze nagyobb távlatúak, mint amikor csak kurucos jelszavak hangzottak el ajkán.

4. Figyelemre méltó és módszertanilag talán a legérdekesebb Berzeviczy Gergelyről, a *hivatalnokokról* szóló fejezet. E fejezetnél is érdeme a szerzőnek a maga felkutatása, nagy mennyiségű új matéria: Berzeviczy Gergely saját szövegei. A disszertáció hőse szövegeinek elemzése elsősorban azért érdekes, mivel bennük ismeri föl Balázs Éva a későbbi, rendkívül sokoldalú tudós alapvonásait, midőn a hivatalnok Berzeviczy a parasztkérdéssel, az ország kereskedelmi problémáival, a vámművekkel, vagy akár a Nemzeti Színházzal foglalkozik.

5. A monográfia X. fejezete nem kisebb célt tűz ki maga elé, mint azt, hogy megkísérelje

bemutatni, kik voltak a *Reformátorok társaságának* tagjai.

E kérdéssel kapcsolatban is széleskörű forrásanyagra támaszkodik a szerző. Nem elégszik meg a Berzeviczyre és közvetlen környezetére vonatkozó források feltárásával, hanem áttanulmányozta a Privathbibliothek anyagát, a *Vertrauliche Akten* sorozatot, megtalálta a sokat emlegetett *nagykárolyi találkozó* névlistáját, valamint más dokumentumokat és így — úgy mondanám — korszerűen alkalmazott geneológiai kutatásokkal körülbelül megállapítja, kik lehettek a *Reformátorok társaságának* a szervezői által tervbevetett vagy már be is szervezett tagjai.

Ehhez a kérdéshez kapcsolva említem — Balázs Éva az előző fejezetben tárgyalja — az úgynevezett *protestáns beadványt*, amellyel az evangélikusok és a reformátusok küldöttsége felkereste Lipótot, hogy ily módon előkészítsék a maguk politikai térnyerését. Hajnóczy számára kancelláriai beosztást óhajtanak, s általában maguk között szeretnék szétosztani a kancelláriai, a helytartótanácsi és a kamarai stallumokat. Az elmondottakat egybevetve, igazat kell adni a szerzőnek, hogy a szervezkedés vezető gárdája túlnyomórészt felvidéki és tiszántúli protestáns birtokosokból állott. Igaza van abban is, hogy ezek a birtokosok javarészt Tokaj-hegyalján rendelkeztek nagy jövedelmet biztosító szőlőkkel és valószínűen gazdasági problémáik nagymértékben hozzájárultak radikalizálódásukhoz.

6. Berzeviczy Gergelyen keresztül osztályának viszonyait, ellentmondásait is szerencsés kézzel, jó tárgy- és anyagismerettel vizsgálja a szerző. (E téren végzett kutatásai hasonlóan tanulsággal szolgálnak az irodalomtörténész számára, nem másként, mint az előbbi öt pontban foglalt eredményei. De míg a korábbiak esetében nem utaltam a történelmi eredményekhez kapcsolódó irodalomtörténeti konklúzióra, ez esetben — miként a következőknél — ezt is szeretném megtenni.) Irodalomtörténetírásunk több mint három évtizeddel ezelőtt fogalmazta meg először, hogy a hazai felvilágosodás kiérését elsőnek jelző bécsi testőrírók, Besenyei Györgyöt leszámítva, kivétel nélkül erdélyiek voltak. Magyarazatot azonban annak idején egyedül abban a körülményben kerestük, hogy a fejedelemség megszünte utáni évtizedek Erdélyében a Habsburgokkal szembeni magatartásként fokról-fokra erősödött a francia tájékozódás, a francia műveltség iránti érdeklődés, s ilyen körülmények között következett be a találkozás a felvilágosodás tanaival. A legfőbb magyarázó elvre, az erdélyi társadalmi, gazdasági és birtokviszonyokkal összefüggő problémákra annak idején irodalomtörténetírásunk nem fordított figyelmet. H. Balázs Éva munkájának

érdeklődési körébe nem tartozik a XVIII. századi Erdély. Azonban Berzeviczyvel kapcsolatban tanulmányozza és elemzi azokat az észak-magyarországi társadalmi, gazdasági és birtokösszefüggéseket, amelyek hőse fejlődése szempontjából érdekesek, s vizsgálata nyomán, analógikus úton világosság derül Erdélyre, s az ottani kulturális fejlődés természetére is. Foglalkozik a disszertáció — részletekbe nem bocsátkozik — a dunántúli birtokosoknak a közeli Ausztria folytán minden más magyar országrésznél kedvezőbb kereskedelmi, s más relációival. Ennek utána a hősevel kapcsolatos országgrész körülményeit viszont részletesen vizsgálja. Kutatásainak eredményeit — mintegy ellentétként a dunántúli helyzetnek — ekként foglalja össze: „De Gömörtől a Szepeességen, Zemplénen keresztül, le Szabolcsig, Szatmárig más a helyzet. Ezt a nagy észak-északkeleti félkört mintegy tíz megyényi területet, keresztbe szabja át a Hegyaljai dombvidék, Európa-híri szőlőivel. Évszázadok óta ez a vidék volt az ország viarsarka. A XVIII. századi nemesi reformtörökvések, a nemesi-nemzeti mozgalom földrajzi központját is itt találjuk meg.” Erdélyben hasonlóak a birtokviszonyok, mint itt, az elemzett észak-északkeleti félkörben. Nem latifundiumok, hanem kisbirtokok terülnek el mindkét helyen. Itt is és ott is az angol dzsentíre emlékeztető vállalkozók a nemesek, nem egy közülük bányabérlő. Ezek a protestáns nemesek Észak-Északkelet-Magyarországon szintúgy mint Erdélyben, hagyományosan járkák a fejlettebb nyugati országokat; látják és a maguk helyzetéből kifolyóan igénylik, példának tekintik a megismert polgári körülményeket. Jelzés, utalásszerűen legyen most elég a *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus* című mű utóbbi vizsgálataihoz kapcsolódó következtetéseinkből mindössze ennyi.

Térjünk vissza e pontba foglalt kérdések kiindulásához, itt is csupán néhány szót jegyezve meg: Berzeviczy Gergely az észak-északkelet-magyarországi radikalizálódott nemesnek legkiemelkedőbb reprezentánsa, de korántsem egyetlen, társ nélküli személyiség. H. Balázs Éva munkájából is kiderül ez, amikor olyan egyéniségekkel foglalkozik, mint például a Podmaniczkyak, a Vayak, szemben a Teleki József típusú konzervatív, a fővilágosodás nagy külföldi és hazai képviselőiben veszedelmes ellenfelet látó egyéniségeivel. Berzeviczy monográfiája után nagyonis a kor teljesebb megértését szolgálja, ha a szerző tovább tanulmányozná Berzeviczy Gergely „mellékfiguráit”, a Podmaniczky-típusú radikálisokat.

7. A történelem e periódusából az irodalomtörténet számára az egyik legizgalmasabb, közvetlen probléma — az időkaz alapkérdéseire is rávilágít ez — Kazinczy művé-

nek minél pontosabb értelmezése. A hiteles Berzeviczy-arckép maga is hozzájárul a Kazinczy-portré pontosabbá tételéhez. Azonban egy kérdésben közvetlenül is kezére játszik H. Balázs Éva az irodalomtörténésznek, amikor feleleveníti — ha csak utalásban is, mert részletes újravázolása az eddig kiadott monográfia folytatásában fog szerepelni — a Berzeviczy és a Kazinczy közt lefolyt vitát.

A Berzeviczy-kép helyes megrajzolása után a Kazinczy portré pontosabbá tétele — véleményem szerint — a következő irányba kell, hogy majd haladjon: Vizsgálódandó, hogy magát a nyelvújítást milyen társadalmi erők mozgatták. Tanulmányozást igényelne az áru-termelő nagybirtoknok, mint idekapcsolódó alapkérdésnek az elemzése, s ez elemzés nyomán minden valószínűség szerint olyan felelet bontakoznék ki, hogy a nyelvújítás az áru-termelő nagybirtok jellegzetes nemesi bázisán nyugodott, de távlataiban polgári célokat szolgáló megvalósítás volt.

8. Néhány szót legvégül a múltban olyanmire mereven analizált kérdéssről; — *Berzeviczy és a nyelvi probléma*. — A monográfia nem tárgyalja hőse egész pályáját, s így ez a kérdés nem tartozik vizsgálati anyagába. Mi azonban mégis röviden érintjük. Ha a kor értelmezését súlyozó mérlegnek a nyelve eddig egyoldalúan a nyelvújítás, s vele a Kazinczy-pártiság irányába billent, s maga a Kazinczy-probléma ma már egyes rész-kérdései tekintetében újra megvizsgálásra szorul, feltétlenül szükséges a kettejük közötti — régebben leginkább emlegetett — nézeteltérésnek, a nyelv ügyének Berzeviczy oldaláról való ismételt tanulmányozása. Csak utalás formájában érintem a kérdést. Szögezzük le: Berzeviczy és Kazinczy között az alapvető ellentét nem a nyelvvel kapcsolatban, hanem a jobbágyszerűségben következett be, s ebben a vonatkozásban a közgazdász messze balra állott az írótól. Minthogy ez így igaz; feltételezhető, talán Berzeviczynek a nyelvvel kapcsolatos álláspontjának újraboncolása is más eredményhez fog vezetni; nem lesz annyira egyértelmű, ahogy a múltban általában megfogalmazták. Révai József említett tanulmányában például így ír: „elfordult még a magyar nyelv jogairól folytatott harctól is.” H. Balázs Éva művének — mint mondtam — nem tartozik e kérdés még vizsgálati anyagába. Azonban a megjelent munkának a vonalvezetéséből is arra lehet következtetni, hogy a most felvetettek terén is van még mit tanulmányoznunk, újabb anyagot is felkutatnunk, történészeknek és irodalomtörténészeknek egyaránt. Kivánatos volna, hogy ezt a vizsgálódást a szerző végezné el mielőbb: tétő alá hozva kitűnő Berzeviczy-monográfiájának I. kötete után a másodikat.

Ezeket a problémákat — a még nyitva

levő, további kutatást, elemzést kívánó problémákat is — első alkalommal a *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus* című mű kandidátusi disszertációs vitája alkalmával adtam elő. H. Balázs Éva a vitában elhangzottakra válaszolva, a monográfia készülő II. kötetének anyagából reagált a nyitva levő, további kutatást, elemzést kívánó kérdésekre is. Mivel a monográfia II. kötetének megjelenése még időt vesz igénybe, a szerzőnek a vitán elhangzott szavaiból — irodalomtörténészeink felhasználása érdekében — kiemelek néhány részletet:

— „... mi volt Berzeviczy álláspontja — innen H. Balázs Éva szavai — a magyar nyelv kérdésében? Úgy tűnik, hogy Benda Kálmán* Berzeviczy és a késői nyelvújítók kapcsolatát szorosabbnak látja, mint a valóságban volt. Ez részben az 1791-es protestáns zsinat iskolai reformtervéből folyik. Berzeviczyről azt megállapítottuk, hogy részt vett a tárgyalásokon, ami azonban a magyar auktorok olvastatását, a magyar nyelvű történelem és földrajz oktatását illeti, ennek szorgalmazója Ráth Mátyás volt. Berzeviczy a József-korban bevezetett úgynevezett vegyes iskolák visszaállítását követelte itt, vagy is azt, hogy szakítsanak a felekezetek szerinti oktatással, mert, idézem Berzeviczyt: »Magyarországon, ahol különböző nemzetiségek, politikai testületek és vallási felekezetek élnek együtt, s ahol, ami ebből következik meghonosodott a vallási elvakultság... azt kell elérni, hogy az emberek elsősorban embernek, a haza polgárának tartssák magukat és csak azután egy vallási felekezet követőinek.« Ilyen értelemben remélik az *esprit national* kiérlelését. Berzeviczy nem felejtette el szülőföldjét a szász és szlovák falvakat, melyek birtokához tartoztak. Nem akarta ezeket erőszakkal magyarosítani. Természetes buzgalommal képviselte a magyar Nemzeti Színház ügyét, jószándékának tanúsága gyarló szindarab fordítása is. De épp oly természetesnek tartotta, hogy a német polgár Busch Eugén német színházát látogassa, s hogy a szlovák gyermek anyanyelvén tanulja az ábécét. Nem elfordulást jelent a magyar nyelvtől, amikor a latin használatát szorgalmazza. Berzeviczy, egyébként helytelenül, úgy látja, hogy ez lehet a soknemzetiségű országban a közvetítő, a nemzeti nyelv pótléka. — Az anyanyelv a nap — írja 1817-ben egy latin nyelvű levelében —, nekünk be kell érünk a hold hideg fényével. —

— A nemzeti kérdésben elfoglalt álláspontjához — írja tovább H. Balázs Éva — mindvégig hí maradt. 1808-ban Heyne professzornak Göttingába így ír: »A nacionaliz-

mus eleve egyoldalú... mi itt Magyarországon tulajdonképpen nem vagyunk nemzet.« Ez nem a magyarság megtagadása, egyszerűen a soknemzetiségű ország problémáinak tisztességes felismerése. Ide tartozik az, hogy a nacionalizmussal szemben mit tart Berzeviczy patriotizmusnak. 1809-ben fogalmazza meg a lengyel Ossolinskyhez intézett levelében: »Elsősorban az a patrióta kötelessége, hogy leszámoljon a feudalizmussal. A mi feudális szisztémánk már fél évszázada ellenében volt a korszellemmel.« — Berzeviczy és a nyelvi kérdés vonatkozásában ezeket válaszolta a vita során H. Balázs Éva.

A nyelvújítást mozgató társadalmi erők kapcsán felvetett problémára pedig a következőket: „... valóban a polgárság funkcióit betöltő árutertermelő közép- és nagybirtokosság állt egyre fokozódó buzgalommal Erdélyben is, a Dunántúlon is, Kassa táján is a nyelvújítás mellett. Amikor ezt tette, azt hajtotta végre, ami a francia abszolút monarchiában és az angol alkotmányos monarchiában akadémiák, nyelvművelő társaságok alapításával már a XVII. században megtörtént. Az akadémiák fenntartása, a nyelvművelés nyugaton állami feladat volt, a költségeket a kincstár fedezte. A Habsburg abszolútizmus akárcsak gazdasági téren, kulturális vonatkozásban is elmaradt a nyugattól. A maga soknyelvű monarchiájában a központosítást szolgáló német nyelvért sem tett semmit. A mi nyelvművelő nemességünk és értelmiségünk tehát öntevékeny áldozatos munkájával másfél évszázados elmaradást igyekezett behozni. De szörnyű volt az elmaradás társadalmi, gazdasági téren is. Akik ezt ismerték fel, akik ezen akartak segíteni, mint Berzeviczy, Podmaniczky, Festetics György, Ujházy László és mások, azok is helyes úton jártak. A vagy-vagy szembeállítás, a kortársak között még érthető türelmetlenség, történelmi távlatból megengedhetetlen. Bár még több nyelvújítónk, bár még több gazdasági, társadalmi kérdés iránt érdeklődő reformerünk lett volna.» —

Néhány szóval visszatérve a monográfiához: H. Balázs Éva munkáját több mint másfélszáz oldalas függelék egészíti ki. E függelékben önéletrajzok, családi és egyéb levelek, utinapló és más iratok szerepelnek. Ez az anyag sem érdektelen az irodalomtörténet-írás számára. A levelek különleges érdekessége, hogy a kor úgynevezett *intim levelezésének* világát is érzékeltetik számunkra. Figyelmet érdemel Berzeviczy rövid utinaplója Párizsról, Versaillesről, s ugyanitt olvasható oldalak a zenéről. A függelékben olvashatjuk az egyetlen eddig leközölt, politikai törekvéseket kifejező szabadkőműves beszédet.

Legvégül jegyezzük meg: a szerző kitűnő stilisztá, s művében él a jó stílusnak a történelmi megjelenítésnél nélkülözhetetlen eszkö-

* A mű kandidátusi vitáján az egyik opponens Benda Kálmán, a másik e sorok írója volt.

zeivel. Annál inkább szükségesnek tartom ezt megjegyezni, mivel a társadalomtudományok sok képviselője — akadnak irodalomtörténészek is — nem fordítanak kellő gondot

a megfogalmazás színvonalára, a társadalmi jelenségeknek írói, stílusbeli eszközökkel történő elevenné tételére.

Tolnai Gábor

D. MERVYN JONES: FIVE HUNGARIAN WRITERS

Oxford, 1966. Clarendon Press. 307 l.

Angol szerző könyve, aki hazájában tanult meg magyarul, és a magyar irodalommal való tizéves ismerkedés eredményeként öt magyar író életét és munkásságát ismerteti meg hazája közönségével. Előrebocsát-hatjuk, hogy az eredmény elismerésre méltó: a könyv a külföldön írt és a magyar irodalomról írt könyvek java terméséhez tartozik.

Mint az előszóban is elmondja a szerző, célja az ismertetés. A nem szakember közönséget akarja közel hozni a magyar irodalomhoz, mégpedig úgy, hogy egy általános irodalomtörténeti fejlődésrajz helyett öt nagy írónak a célhoz viszonyítva elmélyültnek mondható pályaképét adja, nem fukarkodva az idézetekkel és az eseményes alkotások részletes tartalmi ismertetésével. Ámde ezt az öt nagy író a szerző iparkodik elhelyezni a magyar irodalom 1849-ig terjedő fejlődésében, ezért előrebocsát egy bevezetést (Introduction), mely vázlatos és összefoglaló képet ad erről a fejlődésről. Az írói portrék alkalmával is utal irodalmunk párhuzamos, bár részletebben nem tárgyalt jelenségeire — így pl. Vörösmarty népdalairól szólva Kölcsey és Kisfaludy Károly hasonló törekvéseire, a népiességről vallott elméleti állásfoglalásaikra stb. Ebben a bevezető fejlődésrajzban az öt kiválasztottnon felül néhány bekezdéses jellemzést olvashat az érdeklődő a többi nagy vagy jelentős írónkról is, így Balassiról, Kazinczyról, Kölcseyről, Katonáról stb. Ezek a kis jellemzések is általában sikerültek, bár pl. talán Balassi szerelmi költészetét jobban lehetett volna hangsúlyozni e pár sorban is, a *Bánk bán*-ról írt néhány sor is inkább Gyulaít visszahangozza, mint újabb álláspontunkat, Gvadányi sem annyira népi, mint a róla írt pár sor érezteti stb. Mindenesetre ez a fejlődésrajz segíti majd az angol olvasót, hogy az öt nagy író jobb megismerje és jobban eltájékozódjék a magyar irodalom szóban forgó korszakában. Ez a bevezetés is a nagyközönségnek szól, ezért is nem annyira irányzatok mint századok szerint tárgyal, bár irányzatokról is szól a terjedelem miatt is persze kissé sommásan. Pl. a magyar klasszicizmusról szólva csak az antik példák követését említi. Igaz, ez a fontos a Vörösmarty-portré szempontjából.

Az öt nagy íróról szóló fejezet mindegyikének alcíme is van, és irányzat- és irányzat-történeti jelleget ad a tárgyalásnak. Zrinyi

neve mellett ezt olvassuk: a hősi eposz, Petőfi mellett: a líra, Vörösmartyé mellett: a klasszicizmusból a romantikába. Zrinyinél valóban a *Szigeti Veszedelem* áll a tárgyalás központjában, azonban nem kevesebb részletességgel szól Mervyn-Jones Zrinyi prózai műveiről, és lírai költeményeiről is. Itt említhetjük meg, hogy a szerző nagy szerepet jut-tat az irodalmi jelenségek történelmi hátterének; az angol olvasó az öt íróról szóló esszéket olvasva képet kap a magyar történelemről is a XVII., XVIII. és XIX. századi időkben. Ez a történelmi kép meleg hangú és a magyar nép évszázados szabadságtörekvéseivel (török harcok, küzdelem a Habsburgok ellen, reformtörekvések) határozottan rokonszenvező, bár az Eötvös-fejezetből az is érezhető, hogy erősen liberális jellegű. Zrinyi eposzát tartalmilag részletesen tárgyalja, de említi közben a világirodalmi mintákat, párhuzamokat, reminiscenciákat. Használó a Zalán futásának bemutatása is, hiszen éppen ezáltal reprezentálja Vörösmarty esetében a klasszicizmus és a romantika izlésváltását a fejezet alcímének megfelelő módon. A Zrinyi-pályakép természetesen nemcsak az irodalmi, hanem a történelmi személyiség bemutatása, már a prózai művek tárgyalása során is. Mikes ürügyén a Rákóczi-korba is betekintést kapunk, a Leveleket a bennük foglalt gazdag életanyag érdekes bemutatása révén ismerteti, hangsúlyozva az életbemutató költői értékeit.

Vörösmarty-fejezetről már említettük, hogy alcíme az izlésváltásra utal. Éppen ezért a költőnek főként az első korszakát tárgyalja a szerző részletesebben, alapos tartalmi ismertetést kapjuk az eposzoknak, a drámáknak. Helyes ez, mert a külföldi közönség nem ismerheti e műveket, tehát a tartalmi ismertetésnek ilyen jellegű tanulmányokban nagyobb szerepe kell hogy legyen, mint a szorosabb szakjellegű munkákban. A későbbi — 1840 utáni — Vörösmarty teljes versidézetekkel szerepel, a szerző inkább összekötő szövegszerűen kapcsolja őket össze. Átadja a szót a költőnek.

Az idézés módja; a vers, illetve a műrészlet pontos prózai angol fordítása, a lábjegyzetben az eredeti magyar szöveggel. Ezt az eljárást az előszóban indokolja is a szerző. Jobban véli így visszaadni a költemények értékeit, mint akár a legjobb műfordí-

tások közlésével. A magyar szövegek elolvasásának megkönnyítése szempontjából magyar kiejtés-jegyzéket is csatol könyvéhez. Megható törekvés ez egy angol részéről, hogy nyelvünk zenei szépségét is meg akarja ismertetni honfitársaival, mint ahogy annak idején a Handbuchhal a külföldet járó Toldy szerette volna tenni!

Az Eötvös-fejezet a könyv leghosszabb részlete, alcíme: A regényíró és az államférfi. Ebben a nagy regények igen alapos tartalmi ismertetésén felül a novellákra és a drámai művekre (az egészen koraiakra is!) kitér, a verseket is tárgyalja, és természetesen — az alcímnek is megfelelően — a társadalompolitikai műveket igen részletesen (*Szegénység Irlandban, Reform, Uralkodó Eszmék, Gondolatok*). A regények közül *A Jalu jegyző-jét* értékeli a legmagasabbra, kissé alábecsüli a *Magyarország 1514-ben*-t túlhangsúlyozva benne a történelmileg hiteles és a költött mozzanatok, a kettős cselekmény diszkrepanciáját. Igen részletesen — Sötér megállapításait újszerűen kibővítve — ír a *Nővérekről*, az arisztokrácia dekadenciájának, életunalmanának, a közélettől való eltávolodásának rajzát érezve ki a regényből.

A Petőfi-portré is meglepő szeretettel megrajzolt. Életrajzba ékelt fejlődésképet kapunk itt is. Az alcímnek megfelelően itt a nagy lírikus áll az előtérben, de a szerző Petőfi epikai és prózai műveit is értőn méltatja. Érdekes párhuzamot von a *János vitéz* és az *Odüsszeia* között, kiemelve, hogy mind a kettőben nem a hol mesés-mitikus, hol reális viszonytságokon van a hangsúly, hanem az azokon győzedelmeskedő hűsége és derekasságon; az egyes motívumokban is meglepő egyezéseket fedez fel.

Könyve előszavában Mervyn-Jones előrebocsátja, hogy népszerűsítő szándékának megfelelően nem ad irodalomtörténeti biblio-

gráfiát, azonban éppen a cél miatt jó lett volna a tárgyalt művek angol fordításainak jegyzékét közölni, még akkor is, ha a lista nem lett volna nagyon gazdag. A szerző azonban mégis megjelöli legtöbbet használt irodalomtörténeti forrásait, köztük vannak a régebbi legfontosabb műveken (Gyulai, Horváth János, Szerb Antal stb.) felül újabb irodalomtörténetírásunk nagy monográfiái (Klaniczay, Sötér, Tóth Dezső, Illyés Gyula, Pándi stb. művei). Ez érezhető az írók tárgyalásán is, a munka szemlélete határozottan történeti jellegű. Az újabb irodalomtörténeti munkák hatása érdekes módon nyilvánul meg pl. a Petőfi-fejezetben (Illyés, Pándi). Így a szerző elveti a „szerepjátékszáz”-elméletet, és Petőfi helyzetdalszerű költeményeit a költő „emberi szimpátiájának széles voltából” (width of human sympathy) magyarázza, az 1845 évi válságot nemcsak irodalom okokból (rosszindulatú kritikák, alkotói válság) eredeteti, hanem a „személyes bánatból” és a „politikai csalódottságból” is, Petőfi korai népiessége szerinte is már „forradalmat jelent a magyar lírában”. Még többet mond az, hogy a tárgyalt és idézett költemények nagyjában azonosak azokkal, melyeket mai irodalomtörténetírásunk is előtérbe állít. Így pl. a maga egészében idézi a *Feltámadott a tengert*, e verset, melyről Horváth János pl. bár elismerőleg, de csak lábjegyzetben szól.

Mervyn-Jones könyve értékes hozzájárulás ahhoz, hogy az angol közönség megismerje öt nagy írónkat, és rajtuk keresztül irodalmunk régebbi korszakát. A nagy szeretet mellett, amellyel írónkról és irodalmunkról szól, nem kis érdeme az is, — amivel nem sok a magyar irodalomtörténetről író külföldi szerző dicsekedhet — hogy néhány nem teljesen pontos megfogalmazást nem számítva, nincs könyvében tárgyi tévedés.

Horváth Károly

VARGA JÓZSEF: ADY ENDRE

Pályakép-vázlat. Bp. 1966. Magvető K. 634 l.

Az Ady-problematika bonyolultságát mutatja, hogy noha már életében visszhangos irodalom sarjadt a költő körül, egész pályáját összefogó, életművének minden lényeges problémáját feltáró és megvilágító, legalábbis mai szemléletünk számára végleges érvényűnek tekinthető részletes monográfiánk mindmáig hiányzik. Lényegében ezt mondják azok a bírálatok is, amelyek Varga József könyvét értékelik. Ez a munka — Bóka László félbemaradt vállalkozását nem számítva — Schöpfungin Aladár után jó három évtizeddel ismét megkísérlő rögzíteni azt a képet, amely korunk szemlélete és az iro-

lomtörténeti kutatás eredményei nyomán napjaink olvasójában, illetőleg irodalmi köztudatában kialakul.

A feladat nehézségeit a szerző maga is érzi, vállalkozását merészségnek, de kötelességnek is tekinti, de nyilván nem hiszi, hogy az utolsó szót ő mondja ki az Ady-ügyben. Óvatosságát és józan önértékelését mutatja, hogy művét, az eddigi legterjedelmesebb Ady-monográfiát csak pályakép-vázlatnak nevezi, már-már mértéktelvéstésztésnek látszó szerénységgel. A bátorító ösztönzést, mint előszavában írja, az Ady-kiadás és -filológia újabb felvirágzása adta neki. A virágzás

azonban, ha gyönyörködtet és lelkesít is, még nem a beérrett és betakarított termés. A valóban új lendülettel folyó Ady-kiadás voltaképpen csak a munka elején tart, s a megelégnésként Ady-irodalomnak is bőven van még tisztázni valója.

Fölmerülhet tehát a kérdés: nem lett volna-e jobb várni még néhány évet, amikor a teljes, feltárt Ady-életmű biztosabb alapja lesz majd egy nagyszabású összefoglalásnak? Az eddigi tapasztalatok alapján azonban a kiadás munkája még hosszú évekig elhúzódhat. Nem helyteleníthetjük tehát Varga József látszólag korai vállalkozását: a ma ismerhető anyag teljes birtokában írta meg könyvét, amelyre már régóta szükség volt. Igaz, hogy így vállalnia kell a kifogások, ellenvetések tüzt, hiányok felrovását, egy szóval a bírálatok elviselését, de éppen azzal tesz szolgálatot az Ady-ügynek, hogy könyvével alkalmat ad sok függő kérdés tisztázására. S Varga József becsületos szándékát és bátorságát éppen az mutatja, hogy tudatosan vállalta a kényelmetlen, de hasznos szerepet.

Ady nagysága és költészetének értéke évtizedek óta tisztán és csillag-állandósággal ragyog; a viták súlypontja a költőről áttevődött a róla szóló irodalomra, ill. ennek részproblémáira, újonnan feltárt adatokra, az egyes szerzők szemléletmódjának, értékelő eljárásának és arányító mércéjének bírálatára. Varga József könyve körül, amely a teljes Ady-problematikát összefoglalja, vagy legalábbis érinti minden lényeges kérdését, szintén élénk vita bontakozott ki. Megkésztet recenzióknak fő szempontjával természetesen, sőt szinte kötelességszerűen kínálkozik tehát az a feladat, hogy elkészítsük a bírálatok egyenlegét, így hasznosítván legalább a késedelem idővesztését.

A csaknem hetedfélszáz lapos kötet terjedelmével kapcsolatos két elsődleges vitapont: a teljesség és az arányok kérdése. A *pályakép* megjelölés, még ha vázlatos is, azt sugallja, hogy Ady életének, egyéniségének, korával való kapcsolatának és életművének minden lényeges problémájára kitér. Bár Varga József általában eleget tesz is ennek az igénynek, néha fontos részletek kerülnek a figyelem peremére, döntő mozzanatok sikadnak el, s ez megzavarja a kép összhatását, a részletek egyensúlyát és összefüggését, valós távlatát.

Nem is annyira a teljességre, inkább az arányokra vonatkoznak ezek a kritikai észrevételek, s szóvá tesznek olyan részleteket, amelyeknek elnagyoltsága még feltűnőbb más fejezeteknek elmélyedő, szinte aprólékos alapossága és felduzzadt terjedelme mellett. Az ilyen szerkezeti egyenetlenségekre rámutató vélemények fakadhatnak subjektív felgátlásból, sajátos irányú, egyéni érdeklődésből

vagy tájékozottságból, de valóban megfontolandók például a következő észrevételek és pótlás-igények:

1. A szerző nem olvasztja bele a pályaképbe az életrajzt (csak az első, ifjúkori fejezetekben tesz rá kísérletet), hanem — ismertnek véve — csak utal rá helyenként, mert mint előszavában írja: a kettős feladat bármennyire egységes is, szétfeszítené egy kötet kereteit. Varga József érvelésében kétségtelenül van igazság, de inkább csak vállalkozásának alaki-terjedelmi nehézségére vonatkozik. Ez azonban egyáltalán lényegi kérdés is: egy igényes és korszerű Ady-monográfia egyszemélyes szerzőségének és egykötetes terjedelmének, sőt időszűrésének problémáját is fölveti.

2. Az életrajz ismertségének feltevése is vitatható szempont, hiszen az eddig feltárt anyagot kritikailag összefoglaló tudományos életrajz még hiányzik. Az átlagolvasó jobbadán csak az iskolakönyvekben közölt adatokat ismeri, esetleg egy-két kortársi emlékeztet, részlettanulmányt olvasott. Az új kutatási eredményeket is hasznosító, egységes szemléletű, az ellentmondásokat feloldó életrajzi váz nagyon is szükséges része egy korszerű pályaképnek.

De hiánya újabb fogymatkozás forrása: elhalványul a belső emberi, világnézeti és művészi fejlődésrajz is, az egyéniség gazdagon árnyalt jellemképe, egy szóval a művészi alkotás alapja. Így szorul például a pályakép háttérbe, vagy válik a vázlatban is csak jelzéssé a Betegség tragikum, Ady-nak az Alkoholhoz és Nőhöz való viszonya (bátran szimbolizálhatjuk mi is nagybetűvel őket), egy szóval mámor-szenvedélyének és szereleméhségének szerepe életében és művészetében. Párizsnak mint életformának és ihletnek a hatása, a Léda-szerelem és a Csinszkával kötött házasság mérlege, emberi és baráti kapcsolatok megvilágítása, általában Ady magánéletének, lírája személyes vonatkozásainak és motívumainak bevonása az életmű elemzésébe szintén igen szerény teret kap. A formai kérdések közül pedig mélyebb tárgyalást kívánna Ady szimbolizmusa eredetének és lényegének megközelítése a korántsem megnyugtató magyarázat-kísérletek, próbálkozások nyomán s végül Ady költői nyelvének és stílusának, újszerűségének és hatásának legalább összefoglaló értékelése, e kérdéskörtegen kiemelése a méltatlan elhanyagoltságból.

A kritikákból összeállítható hiányjegyzék kétségtelenül a műnek bizonyos egyenetlenségére vall, ez pedig összefügg a könyv megszületésének körülményeivel. Varga Józsefet kétségtelenül predesztinálta és képesítette munkájának megírására hatalmas anyagismerete: Ady korával és kortársaival foglalkozó sok cikke, a századforduló politikai és szellemi viszonyaiban való tájékozott-

sága, Ady költői pályakezdéséről szóló műhelytanulmánya, irodalmi tárgyú írásainak szerkesztői gondozása és a kritikai kiadás munkájában való részvétele, az Ady-levelezés gyűjtése, publicisztikájának elmélyült ismerete és talán legfőbb inspirálóként az, hogy a magyar irodalomtörténet legújabb, akadémiai szintézisében ő írta meg az Adyról szóló fejezetet.

A szerzőnek a könyvhöz végzett kiterjedt anyaggyűjtését bizonyítja a gazdag, ötven lapnyi jegyzetösszeg, amely nemcsak egyszerű bibliográfiai utalásokból áll, hanem jelentős kiegészítő adatokat és fejtegetéseket is tartalmaz. Ezeket csak a helytakarékosság szoríthatta az apróbetűs részbe.

Nyilvánvaló, hogy mindez előnyt és segítséget adott Varga Józsefnek műve megírásához, de — bármily furcsán hangzik is — a könyv bizonyos fogyatkozásai és aránytalanságai is belőlük erednek.

A könyv ugyanis úgy keletkezhetett, hogy a szerző már meglevő részlettanulmányait egészítette ki teljes pályaképpé. Ez a módszer pedig óhatatlanul azzal jár, hogy a már kész, kidolgozott részletek alkotják a könyv pilléreit, s őket köti össze a többi fejezet. A szerzőnek aligha volt lehetősége arra, hogy egyforma alapossággal és elmélyedéssel foglalkozzék minden kérdéssel, s az egyes problémák, ha nem is egyenrangú, de legalábbis fontosságukhoz, súlyukhoz illő szerepet kapjanak. A szemléletnek az anyag illetően megoszlásából eleve adódó egyoldalúsága megnehezíti, hogy a könyv anyaga egységes egészzé forrjon össze.

A könyv keletkezése sajátos módját tükröző szerkezetnek azonban természetesen nemcsak negatívumai, hanem kimagasló értékei is vannak, így elsősorban azok a részek, amelyek Varga József műhelytanulmányaiaként születtek meg. Ide tartozik mindenképp az Ady útját az *Új versekig* nyomon kísérő fejezet. Ennek központja Ady úgynevezett „magyar” verseinek, a *magyar ugar* és a *magyar messiások* téma, ill. motívum kialakulásának elemzése. Varga fő kutatási szempontja egyúttal meghatározza könyvének bizonyos egyoldalúságát is: a közeleti, politikai költőt mutatja meg elsősorban Adyban — hangsúlyozva, hogy származása, élményei, érdeklődése és vonzalmi elsősorban a magyar feudális rend ellen támadó paraszti forradalom költőjévé tették —, harcos lírájának megszületését, eszméi és stílus kiérelődését pedig publicisztikájában tárja fel. Ebből adódik, hogy Adyt erősen racionális szemlélettel, elsősorban a korhoz kötő társadalmi-történeti vonatkozásaiban állítja elénk.

E területnek bevonása Ady fejlődésrajzába — a kritikai kiadás nyomán, de saját, önálló kutatási alapján is — Varga József művének nagy érdeme és értéke. Próza és

líra, vers és novella közti párhuzamok, motívum-egyeztetések felkutatása és a levelezés bekapcsolása az életmű és a fejlődéskép megvilágításába szintén újszerűsége és jelentős pozitívuma a könyvnek. Ady világnézeti fejlődésének, filozófiai, esztétikai elveinek, irodalmi és művészeti örökségének bemutatása szintén hasznos és alapos előtanulmányokon alapul, ha a kép nem tekinthető is teljesnek és véglegesnek. A könyv erőnye és erőssége a dokumentáltság: állításait és megállapításait Varga mindig adatokkal, idézetekkel, tényekkel, mások véleményével, esetleg tekintélyi érvekkel támogatja. Ha vitára készlet is helyenként, mindig van ellenérve. Még felsőfokokban kifejeződő rajongó elfoglaltsága Ady iránt is természetesen fakad hőse és tárgya iránti lelkes elragadtatásából. A kortársak alkotásaival és a kor szellemi színvonalával való alaposabb és tényszerű, mérlegelő összehasonlítás azonban biztosabb, valószínűbb és hitelesebb alapot adna értékelésének is.

A szerzőnek a korban és az anyagban való elmélyedése főként a Budapesti Naplónál töltött évek áttekintésében s ezzel kapcsolatban Ady darabontságának történetében, valamint a radikális mozgalommal való szövetségének s különösen Jászi Oszkárhoz fűző eszméiből és esztétikai kérdéseket tárgyaló új részleteket. E fejezetek Varga sajátos érdeklődéséből és részlettanulmányaiból eredően a politikus Adyt, a közeleti költőt emelik ki, s túlduzdadt arányaikkal is elnyomják a személyesebb problémákat, az egyéniség rejtett és bonyolultabb vonásait.

Bár a könyv szerkezete, a pályaképnek megfelelően, az időrendet követi, a szerző jó érzékkel illeszti bele ebbe a keretbe a tematikai, eszméi és esztétikai kérdéseket tárgyaló fejezeteket is. Bizonyos korszakhatárok alakulnak ki így, de Varga óvakodik — igen helyesen — a merev, éles szakaszolástól, hiszen, sem a témák, sem a stílusjellegzetességek nem alkotnak zárt egységeket a fejlődés folyamataiban, hanem átnyúlnak egyik „korszak”-ból a másikba, vagy pedig végigkísérik az egész életpályát, s ezért tárgyalásuk során elkerülhetetlen néha az időátsúszás, ismétlés, keveredés.

A dokumentáltság egyik alapvető tényezője az Ady-szövegek vallomásainak felhasználása, az idézetek bősége, főként Ady önarcképének megrajzolásában. A bírálók kiemelik a kötet verselemzéseinek finomságát: sajnáljuk, hogy tartalmi-eszméi gazdagságuk mellett elhalványulnak a stílusis szempontok. Elismeréssel említjük azonban hogy a szerző — szinte először az Ady-irodalomban — bevonja elemzéseibe a verscím-változatok vizsgálatát és a folklór-elemek kiemelését.

A könyvet összefoglalásnak is kitűnő ötlettel zárja le az Ady utókoráról szóló fejezet. Ebben Varga József nemcsak össze-

foglalja a költő fogadtatása és értékelése körüli vitákat, elemzi a róla szóló irodalom legjelentősebb műveit — néha érezhető vonzódással vagy elfogultsággal egyes szerzők iránt —, s nyomozza a belőle sugárzó hatást, hanem mindezt kritikai távlatba is helyezi. Így bontakoztat ki előttünk egy *mai*, de történelmi mélységű Ady-képet. S ha fentebb a szerzőnek a költő iránti hódolatos rajongását említettük, a tárgyával való azonosulásnak bizonyítéka és példája könyvének stílusa, amely tele egyéni színekkel, ötletekkel: hetedfélszáz lapos távon sem fáradszik ki, lendületét mindig meg tudja újítani, hogy szava Adyhoz méltó legyen.

Az egyik bíráló azzal summázza ítéletét, hogy a könyv, bár vázlatosságában sűríti a problémák teljességét, csak összegezi az eddigi eredményeket, de újat nem ad. A mondat mindkét felét inkább ellenkező előjellel

tarthatjuk igaznak: utaltunk a kötet egyenlenségeire, de egyszersmind felmutattuk kiemelkedő fejezeteinek Ady-ismeretünket új anyagfeltárással és szempontokkal gazdagító értékét.

Teljes és „végleges” pályaképet adni Adyról: ma még kockázatos és szinte félelmetes vállalkozás, ez kétségtelen. Csak elismerés illeti Varga József bátorságát, hogy bele mert vágni. Amellett, hogy korszerű szemlélettel összegezi a főbb Ady-problémákat, művének eredményét és hasznát látjuk abban is, hogy remélhetőleg újjaéleszti a költő iránt megcsappant érdeklődést, ráébreszt még megoldandó feladatokra, s azok a viták, amelyek hiányosságai vagy egyik-másik megállapítása körül támadnak, tisztázni segítenek fontos kérdéseket.

Kovalovszky Miklós

ILLÉS LÁSZLÓ: JÓZANSÁG ÉS SZENVEDÉLY

Tanulmányok és kritikák. Bp. 1966. Magvető K. 639 l.

A kötet egyik összefoglaló jellegű írásában, Nagy Lajosról szólva, írói magatartását mintegy példaképül állítva fogalmazza meg Illés László „az ügyért égő szenvedély” és a realitásokat mindig szemmel tartó „szigorú józanság” együttes követelményét. E fontos emberi-literátori tulajdonságok stílust és magatartást kialakító jelenléte tapintható ki ebben a csaknem hét esztendő irodalomtörténeti és kritikai munkásságának java termését egybegyűjtő könyvében. Olyan években keletkeztek ezek az írások, amelyekben nagy erővel indult meg a dogmatizmus gátjait leküzdő kutatómunka a valóság teljes feltárása érdekében, másrészt a marxista alkotó szellemiség felvirágzása a történelmi és a napjainkban átélt valóság adekvát művészi kifejezését biztosító irodalomelmélet és esztétika kidolgozását tűzte napirendre. E kötet nem egy tanulmánya is éppen e valóságfeltáró kezdeményezés úttörő érdemű eredményeképpen jött létre, másik része pedig közvetlenül az elméleti kérdések kidolgozásának harci sodrában született meg. Persze, e szétválasztás sem igazságos, mert például az avantgarde kérdésében új szemléletet hozó tanulmánya éppúgy az adatok eredeti feltárásán épül, mint ahogy a magyar-német szocialista irodalom kapcsolatait vagy a moszkvai Új Hang kritikai munkásságát adatszerteően feldolgozó tanulmányai egyben a magyar forradalmi szocialista irodalom kibontakozásának, illetve a haladó erők antifasiszta összefogásának történeti-elvi problémafelvetésével beleszólnak az elméleti kérdések vitáiba is.

E kettős törekvés jellegzetes példája a magyar proletáriróladom egyik csaknem el-

felejtett úttörőjéről, Lékai Jánosról rajzolt portréja. Illés László adatok sokaságából építi élővé a távoli emigrációba szakadt író és forradalmár alakját, plasztikusan, lélektenilag is meggyőzően rajzolja meg a súlyos betegség-diktálta lemondás és a gyűjtő szenvedélyű életszeretet viaskodását e rendkívüli jellemű és akaraterejű alkotóban. Ugyanakkor a magyar proletáriróladom kibontakozásának egész sor problémáját kapcsolja össze Lékai életútjának bemutatásával, mint például az expresszionizmus szocialista ágának értékelése, a pártosság vagy a proletkult kérdése a tárgyalt időszakokban. Megmutatja, hogyan függ össze Lékai expresszionista korszakának művészete és az önfeláldozás etikája, ami ez időbeni politikai tetteiben meghatározó jellegű volt, s másrészt, hogy Amerikában keletkezett írásaiban milyen okok és indítékok következtében keveredik a realizmus és a naturalizmus ábrázolásmódja. Illés korszakához kötötten méri fel, s nem rajzolja túl Lékai művészi értékeit, de azért, hogy felvillantja e rövid életű alkotó kidolgozatlanabb írásainak részlet-szépségeit is — mint a műveiben rejtőző drámai erő vagy olykor líraiság —, teljesebb pályaképet és maradandó értékítéletet tud nyújtani róla. Ember és mű, önfeláldozó harcos és pártos proletáriró egységbe forrottan mutatkozik meg e pályaképen, hitelesen és plasztikusan állítva elibénk Lékai írásainak legfőbb hőseit, a másokért elég életeket, — mint amilyen maga Lékai is volt.

A terjedelmes kötet mintegy felét kitevő, a szocialista irodalom múltját tárgyaló első része — szintén e kettős törekvés jegyében — a magyar forradalmi szocialista irodalom

fejlődésútjának kontúrjait határozott vonásokkal rajzolja fel. Elsősorban az e fejlődés történeti és elvi kérdéseim végigvezető összefoglaló igényű tanulmányában a kötet elején, de ezen túlmenően, az itt sorjázó, sok évi önálló kutatómunkára épült, elvileg és filológiailag jól megalapozott tanulmányok is ezt az egységes koncepciót szolgálják és bizonyítják; felvázolják a magyar forradalmi szocialista irodalom valóságos mozgásirányát a Tanácsköztársaság leveretését követően az antifasiszta népfőnt időszakának irodalmi arculatáig. A két világháború közötti szocialista irodalmunk épületének fő váza és tartópillérei válnak láthatóvá e kötet tanulmányaiban, — természetesen nem mindegyik tartóoszlop, hiszen egyetlen kutató nem vállalkozhat minden oszlop vagy épületfal rekonstrukciójára, hogy az irodalom e múltbéli épülete teljesen kész formájában álljon előttünk. Amit ebből a feladatkörből Illés László magára vállal és megvalósít, alapvető fontosságú.

Szocialista irodalmunk két világháború közötti útjának problematikáját összegező tanulmánya az eddigi kutatások eredményeit foglalja szintetikus egységbe. Ezt követő tanulmányaiban, kritikáiban és vitacikkeiben, amelyek egymással összefüggő gondolatrendszer alkotnak, néhány nagyobb elvi — és egyszersmind tematikai — csomópont köré tömöríti Illés a maga új meglátásait. Történeti és elméleti szempontból egyaránt igen jelentős összefüggéseket világít meg a magyar és a német szocialista irodalom kapcsolataival foglalkozó, annak problémakörét sokoldalúan elemző tanulmányában. A Tanácsköztársaság leveretését követően emigrációba kényszerült magyar szocialista írók útja szorosan együttthaladt, mondhatni egy évtizedre összenőtt a korszak német forradalmi irodalmával. Ennek a két irodalom közötti kölcsönhatásnak nemcsak egyes belső fejlődési fázisait, szervezeti és személyi kapcsolatait, valamint alkotóműhelyeit és folyóiratait mutatja be e tanulmány, de értő műelemzések sorával, továbbá egyes írói pályák, fejlődésutak összemérésével felrajzolja azokat az eszmei-politikai, esztétikai és konkrét megformáláshoz rokonvonásokat is, amelyek e két rokontörékvésű irodalom jellegzetes tulajdonságaként a húszas évek forradalmi szocialista irodalma egy jelentékeny részének általánosabb érvényű jegyeit fejezik ki.

Lényegében e tanulmányhoz kapcsolódik, ennek vizsgálódásait fejlesztő tovább a szocialista irodalom avantgarde irányzatainak mindmáig sok vitát kiváltó problémakörébe mélyen hatoló tanulmányában és vitacikkeiben. Hiszen a magyar aktivisták mozgalma elsősorban — bár nem kizárólagosan — a német expresszionizmus balszárnájának, a

német aktivistáknak volt követője a forradalmas esztendőkből, és a húszas évek német avantgardista irodalmában bekövetkező szétkülönülések szintén a mi hasonló fejlődésvonalunkhoz mérhetők leginkább. Ezekben az írásokban Illés László egyrészt levonja a szocialista irodalom belüli haladó avantgarde irányzatok történetileg konkrét kialakulási folyamatának a módszeres vizsgálatából adódó elvi következtetéseket, másrészt pedig a harmincas években e kérdések körül kiéleződött elméleti viták újbóli és tüzetes felmérése által a történelmi vizsgálódással összhangban álló tanulságokat fogalmazza meg. Amikor Illés a lenini tükröződési elmélet alapjáról, azt a konkrét történelmi folyamatokra alkalmazva, ám ugyanakkor a marxista irodalomelmélet legújabb kérdésfeltevéseit is szem előtt tartva — beleértve természetesen a Szovjetunióban és más országokban folyó polémákat is — következetesen szót emel a szocialista irányú avantgarde irodalom elismertetéséért és határozottan szembefordul a marxista esztétikában a harmincas években kialakult „nagyrealista” koncepció álláspontjukat máig fenntartó képviselőivel, tulajdonképpen egy valóságban végbement folyamat és a szocialista realista irodalmat ténylegesen gazdagító irányzat elvi-esztétikai elismertetéséért, elméleti „befogadásáért” hadakozik.

Könyve egyik újabb témakörként, a moszkvai Új Hang kritikai munkásságának, publicisztikai és irodalompolitikai megnyilatkozásainak alapos és sokrétű elemzése során Illés László megrajzolja a népfőnt-korszak mindmáig helyesnek bizonyult, az egész Európa-szerte szétszórdott magyar progresszív írói irányzatok és csoportok összefogását célzó marxista irodalomszemléletét. E tanulmány párhuzamosan követi a szovjetunióbeli magyar emigráció valamint a hazai magyar irodalom különböző antifasiszta erőinek politikai felfogását, illetőleg az abból fakadó irodalmi nézeteket, s ezek egymáshoz viszonyító szembesítésével fedi fel a hazai progresszív sajtóban és értelmiségi körökben megnyilvánuló, az antifasiszta összefogást gyengítő téves tudatformákat. Másrészt — és ez a tanulmány fő célkitűzése — a nézetek szembesítése során pozitív hatásában mutatja meg az Új Hang hasábjain napvilágot látott, a marxista gondolatosság alkotó továbbfejlesztése szempontjából mindmáig példamutatónak mondható irodalomkritikai tanulmányoknak — valamint az ezek szellemében fogant bírálatoknak — a kommunista emigráció egy korábbi szakasza irodalomfelfogásának leszűkítő tendenciáival szembeforduló, azt meghaladó új szemléletmódját. E tanulmány abból a módszerbeli szempontból is figyelemre méltó, ahogyan Illés e sokágú és bonyolult, roppant szövevényes politikai,

eszmetörténeti és elvi-irodalomszemléleti kérdések tematikai elemeire bontva tárgyalja és elemzi, így adva egységes és szemléletes képet a folyóirat fő irányvonaláról az olvasó számára.

Ugyancsak elemző módon, korszakot és irányzatokat átfogni szándékozó igénnyel rajzolja meg Illés a fasizmusellenes magyar irodalom hazai ágazatának fejlődését, a problémákat nemzetközi aspektusból is felmérő, összefoglaló tanulmányában. S azáltal, hogy a moszkvai magyar emigráció kritikai tevékenységét is beépíti, a felszabadulás után majd valósággá érő egységesítő tendenciákat is jelezni tudja. A Nagy Lajos korszakát bizonyító pályaképpen, helyesen megvonva az író fejlődésútjának belső fordulóit, gazdag tartalmi-formai elemzéssel mutatja ki az életmű kapcsolódását irodalmunk legjelentősebb törekvéseihez. E gazdag árnyalású portréból legfeljebb Nagy Lajos 1919 előtti pályájának kissé szűk rajzát kifogásolhatjuk. Ugyanakkor jól egésztíti ki a róla festett portré vonásait, az író esztétikai alapelveit publicisztikai és kritikai írásaiból kihámozó tanulmány, amelyben Illés erőteljesen támasztja alá a Nagy Lajos művészetének tudatosan osztályharcos szerepéről való felfogását.

Illés e csoportosításban közreadott tanulmányai annak az elvi alaptételének helyességét bizonyítják, hogy forradalmi szocialista irodalmunk hazai és emigrációba kényszerült ága a meglevő kisebb fáziskülönbségek ellenére „egy áramlatot képviseltek”, ám ugyanakkor képet adnak a szerző egész korszakot átfogó, sokoldalú történelmi és iro-

dalmi tájékozottságáról is. Stílusát mindvégig a pontos, határozott fogalmazás, a gazdag ismeretanyagra támaszkodó magabiztosság és vitázó készség jellemzi. Amit vall és vállal, szenvedélyesen teszi, akár azok a küzdelmes sorsú proletárirók, akiknek hosszú időn át félreértett életművét — vagy az életmű korábban megtagadott részét — szocialista irodalmunk folyamataiba beépíteni többek között éppen e tanulmányok kezdeményezték. Ahol mégis érődik némi pontatlanság vagy inkább félreértési lehetőség, mint a kommunista eszmiségű irodalom kibontakozásának egyes szakaszait vagy alkotócsoportjait jelölő terminusok használatában, nem valami belső határozatlanságból fakadó ellentmondásról van szó, e jelenség sokkal inkább egész irodalomtörténetírásunk terminológiájának ebben a vonatkozásban mindmáig nem eléggé tisztázott állapotát jelzi.

A Gyűjteményes kötetekről címszó alatt megjelent íráskor lényegében a kötet nagy tanulmányaiban kialakított irodalomtörténeti koncepciót alkalmazzák egy-egy korszak vagy író jellemzésére, mint ahogy A hatvanas évek címszóval közzétett kritikák mai irodalmunk jelenségeinek értékelésénél hasznosítják e jól megalapozott koncepció aktuális vonatkozásait. Magyar irodalom — világ-irodalom címen egységbe fogott gazdag szempontú írásai is a kötet szerzőjének a tények tüzetes feltárására irányuló szorgalmát, sokoldalú elemzési készségét és az elvi általánosítás vállalásának merészségét egyaránt jellemzik.

József Farkas

*

Kulcsár, Petrus: Catalogus incunabulorum bibliothecae Batthyányanae. Szeged (Hungaria), 1965. Unio Universitatis de Attila József Nominatae ad Investigandum Veterem Litteraturam Hungaricam. 167 p.

Alig jelent meg a gyulafehérvári Batthyá-neum kéziratának mintaszerűen összeállított katalógusa 1958-ban Szentiványi Róbert szerkesztésében, az idős tudós kezéből hamarosan örökre kihullott a toll. A nemzetközileg is jelentős vállalkozás befejezése más, hivatott szakemberre várt. Kulcsár Péter jelenlegi, a mester emlékének szentelt kötetével végre teljessé tette a híres gyulafehérvári könyvtár katalógusát.

Az ősnymtatványok listája 565 tételt tartalmaz. Az állomány összetétele sok újdonsággal nem szolgál, mert eddig is tudtuk, hogy a zömében skolasztikus művek mellett humanista szellemű nyomtatványok is találhatók benne: latin és görög nyelvű al-

dinák, Aeneas Sylvius Piccolomini, Johannes Reuchlin, Picco della Mirandola, Laurentius Valla művei, Poggio hírhedett facetiái, továbbá néhány könyv Konrad Celtis és Henckel János exlibrisaival.

Adós maradt a Batthyá-neum ismeretlen és érdekesebbnek ígérkező glosszákkal is. Két bejegyzés az egész, amelyet érdemes regisztrálni. Az egyik IX. Gergely pápa 1473-ban nyomtatott dekretálisában található, ahol Johannes Kaltenmarcker bécsi professzor említi Mátyás király halálát (252. sz.), a másik pedig egy bázeli bibliában olvasható magyar fordítás id. Plinius *Naturalis historia*-jából, ismeretlen XVII. századi kéztől. (122. sz.). Egyébként magyar szó alig fordul elő a latin és a német mellett, ami van egy esztergomi missalében (373. sz.), azt már kiadta Horváth Cyrill.

A kötet végén gondosan összeállított mutatók könnyítik meg a keresést. Kulcsár Péter nem sajnálta a fáradságot és a poszes-

sorok legfontosabb életrajzi adatait is összeállította. Igen hasznos a földrajzi mutató is, amely segít a latin városnevek azonosításában. Itt azonban néhány kommentárt nem értünk, pl. Lapis Ruber = Vöröskő. Castrum erat (?) in comitatu Pozsony; Olmucia-Olmucium, Olmütz. Civ. in Austria (?).

V. Kovács Sándor

Szigetvári emlékkönyv Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára. Szerk.: Ruzsás Lajos. Bp. 1966. Akadémiai K. 402 l. (Az MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések 1966.)

A nemzetközi összefogás, mely Szigetvár 1566. évi ostrománál oly megdöbbentően elmaradt, most, a szigeti veszedelem 400. évfordulóján szépen megvalósult a tudomány területén. Magyar, osztrák, csehszlovák és török historikusok szerencsés együttműködése nyomán jött létre a *Szigetvári emlékkönyv* c. tanulmánykötet, a Dunántúli Tudományos Intézet égisze alatt, Ruzsás Lajos szerkesztésében. Bár az egyes tanulmányok módszere, tudományos értéke más és más, a gyűjtemény egésze arról győző meg bennünket, hogy nem szokványos átlag-megemlékezést kaptunk, hanem átgondoltan szerkesztett, a kérdést több ponton előrevivő, értékes könyvet, mely alkalmas arra, hogy XVI. századi történeti kutatásunkat megtermékenyítse, sőt egyes pontokon a „véglegesség” igényével fogalmazza meg az eredményeket.

Az első fejezetet Benda Kálmán élethű Zrínyi-portréja, Gökbilgin, Tayyib isztambuli egyetemi tanár Szolimán 1566. évi hadjáratának előzményeivel foglalkozó dolgozata és Bende Lajosnak a szigeti ostrom eseménytörténetét minden eddiginél alaposabb hely- és forrásismeret alapján feldolgozó izgalmas tanulmánya alkotja. Az egykorú elbeszélő források nyomán eddig is tudtuk, hogy a török terjeszkedés a termelőerők mily nagyarányú pusztulását eredményezte. Mennyivel konkrétabb és lesújtóbb azonban az a kép, mely a Magyarország honvédelmi harcának jelentősége címmel összefoglalt tanulmányok gondos, aprólékos, egzakt elemzéseiből élénk táru: Reuter Camillo a török hódság emlékeit nyomozza baranyai helynevekben, Káldy-Nagy Gyula roppant munkával egy XVI. századi baranyai török adólistrom feldolgozását adja, T. Mérey Klára Somogy megye Szigetvár eleste utáni pusztulását írja le, Ruzsás Lajos a XVI–XVII. századi dunántúli városfejlődés problémáit elemzi. Eredményeik bővebb elemzést érdemelnének, de célunk csupán az, hogy az irodalomtörténészek figyelmét felhívjuk, a mélyebb analízis kötelességét átengedjük az illetékes szakembereknek.

Wagner, Georg, a salzburgi Egyetemes-történeti Intézet munkatársa *II. Miksa, a bécsi udvar és Sziget ostroma* c. tanulmánya elismeréssel szól Zrínyi Miklós hősiességéről, kiemeli nagy történeti jelentőségét, árnyalt képet ad Miksa győri táboráról és egyértelműen elítéli, katonailag alapvetően hibásnak tartja Szigetvár elestének tétlen szemlélését. Horáček, Cyril, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Keleti Intézetének munkatársa a csehek álláspontját világítja meg a török-ellenes hadjárat megítélésével kapcsolatban. (Általában ellenezték, mert igen költséges volt.)

Leggazdagabb az anyaga az utolsó *Szigetvár emléke* c. fejezetnek. Wazulik Margit arról ad alapos áttekintést, hogyan reagált az egykorú történetírás a szigeti eseményekre. Tóth István finom, egyéni megfigyelésekben gazdag összefoglalása, *A szigeti hős alakja a magyar irodalomban*, a legizgalmasabb az irodalomtörténészek számára, de hasonlóan sok indítást nyerhetünk Cennerné Wilhelmb Gizella *A Zrínyi-család törökellenes harcai a XVI–XVII. század képzőművészetében* és Sonkoly István: *Zrínyi alakja zeneirodalomunkban* c. tanulmányaiból. A kötetet Babics Andrásné gondos Szigetvári Zrínyi Miklós-bibliográfiája zárja le.

Tarnóc Márton

Lippay János: Posoni kert. Bécs, 1664. Utószó: Somos András és Ormos Imre. Bp. 1966. Akadémiai K. [695] l.

„A magyar nyelvű kertészeti szakirodalom kezdetének” tekinthető munkát hasonló kiadásban az MTA Agrártudományok Osztályának támogatásával abból az alkalomból jelentette meg az Akadémiai Kiadó, hogy a könyv 300 esztendővel ezelőtt látott először napvilágot. Nem lehet kifogásolnunk a kiadásnak azt a filológiai pontatlanságát, hogy az *Aidno Levél és Az kegyelmes olvasóhoz* (!) szóló előszók, melyek eredetileg a II. könyv előtt álltak, most az egész mű elejére – logikus helyükre kerültek. A hasonló kiadás viszont nem számolhatta fel a rengeteg sajtóhibát (oldalanként átlag 1–2), mely az olvasónak lépten-nyomon bosszúságot okoz.

Lippay könyvének a kertészeti szakirodalomban való jelentőségét a kiadványt kísérő Utószó írói kellően értékelik és méltatják. De ha rövid tanulmányukban felsorolják a XVII. századi nevezetesebb angol és francia kertészeti tárgyú munkákat, a magyar elődök is kissé nagyobb figyelmet érdemeltek volna. Meg kellett volna említeniök Melius *Herbarium*-át (Kolozsvár 1578.), Péchy Lukácsnak *Az keresztény Szerveknek tisztességes korszorai*-t. Ugyan mindketten elsősorban orvosi és gyógyászati okokból fordultak

a botanika felé, de bizonyos mérvű növény-ismertetést is adtak. Említeniük kellett volna Beythe István növénytani érdeklődését, legfőbbképpen azonban Lippay kortársának, Nadányi Jánosnak *Kerti dolgoknak le-írása* című, négy könyvből álló Mizald-fordítását, mely ugyan nyomtatásban csak 1669-ben jelent meg, de Apafi Mihály feleségének, Bornemissza Annának parancsára már 1666-ban nyomdakészen állott. Kétségtelen, hogy Lippay *Calendarium oeconomicum*-ja és *Pozsoni kert*-je eredetibb, önállóbb alkotás, hatásuk is nagyobb volt (Nadányi könyve mindössze 75 példányban nyert kibocsátást), de nem lehet vitatni, hogy Nadányinak éppoly érdeimei vannak a növénytermesztésben és a kertészetben használatos fogalmak magyar nyelven való visszaadásának terén, mint Lippaynak.

De éppen Nadányi könyve azt is mutatja, hogy a kertészeti ismeretek iránti érdeklődés a XVII. század közepe táján nagyobb volt, mint azt az Utószó írói gondolják. Mint ahogyan nem csupán Lippay György pozsonyi kertjének utánzásaként keletkeztek Magyarországon más főúri és főpapi kertek. A töröktől nem sújtott magyarországi és erdélyi területeken virágzó kertészkedésről, kertkultúráról az egykorú levelekben a XVI. századtól kezdve bőven olvashatunk. (Vö. Takács Sándor: *Kertjeink a XVII. század első felében*. BpSz 1915 (163.) 161–88.) Főként az erdélyi fejedelmek uradalmainak kertjeiről (Gyulafehérvár, Radnót, Kisfalud, Fogaras, Örményes, Porumbák, Sárospatak) olvashatunk sokat. I. Rákóczi György portán járó követi virággyökeket és virágmagvakat hoznak Konstantinápolyból, de Lőrántffy Zsuzsanna pl. németalföldi nárciszokat és tulipánokat is beszerzett — Lippay Györgyvel egy időben, sőt őt megelőzve. Az adatok főleg veteményes és gyümölcsös kertekről szólnak, de emlegetnek fákkal körülvett virágtáblákat, kerten átfolyó, tavak sorozatát képező csatornás patakokat. A levelekben szereplő sokfajta virágviz fejlett virágkultuszt feltételez. A sárospataki Gombos-kertben pedig Lőrántffy Zsuzsanna szintén termelt déligyümölcsöket. De a pozsonyi „nádor” kertet megelőzőleg Széchy Máriaának Déván levő lugasos, valamint Tasnádon levő veteményes és virágos kertjéről is tudunk.

Irodalomtörténetileg Lippay János könyve egyszerű, mint barokk alkotás, másrészt széles körben gyakorolt hatása miatt jelentős. Az általa részletesen bemutatott pozsonyikert, melyről Lippay György remek rajzai külön fizetékben is megjelentek (négynek a reprodukcióját lásd a kiadvány Utószavában!), elemeiben az itáliai reneszánsz kertekre emlékeztet, létrehozója mégis a barokk ember pompaszerepette. Lippay barokk látásmódját pedig semmi sem zavarja. „Egy megyéjü Országnak” tartja az egeket és a kerteket,

egyebemosódik a föld az éggel. Emberekből virágok, nárcissus, hyacinthus támad; „a’kik csillagok voltak az égben, alá-szálván a’ földre, virágokká lettek ez földön. Mivel a’ki Stella ex Jacob, és Stella matutina; Jácóbtól Származo és hajnali csillag vala a’ megtestesült Ige; ... mezei virág, Gyöngy virág, és Jerichoban plántaltatott rosává lett ... Viszontak, a’kik ez földén menyeyei szentséggel és ártatlansággal tündöklöttek, virágokká lettek.” Tipikusan barokk szemlélet. De költői feldolgozásban tíz évvel Lippay előtt olvashatjuk Borsáti Ferenc váradí tanár *Metamorphosis ... Sigismundi Rákóczi* (Várad 1656) című barokk remekében.

Borsáti Lippay munkája nem illethette, valószínűleg Lippay mit sem tudott Borsáti-ról. Mindkettőjük barokk vonásai a kor ízléséből és látásmódjából fakadtak, mint ahogy Lippay könyvét a kortársak igénye és ízlése hozta létre.

Varga Imre

Süle Sándor: *A keszthelyi Georgikon. 1797–1848*. Bp. 1967. Akadémiai K. 245 l.

Rövid idő leforgása alatt két agrártörténeti tárgyú, de a XIX. század első felének számos más, lényeges problémáját, így az irodalmat is érintő monográfiát bocsátott közre Süle Sándor. 1964-ben jelent meg a magyar agrártudomány egyik úttörőjéről, egyben nyelvészről és lapszerkesztőről: *Kis-szántói Pethe Ferenc*ről szóló könyve. A két monográfiát összekapcsolja a tárgyalt kor azonosságán kívül az a körülmény is, hogy Pethe Ferenc egy időben tanára, majd vezetője volt a keszthelyi Georgikonnak. *A keszthelyi Georgikon 1797–1848* újabb nagy és sikeres vállalkozása a szerzőnek. Megírta a Festetics György által alapított első európai agrár-felsőoktatási intézmény történetét, sokoldalúan vizsgálva, elemelve az iskola szerepét a magyar mezőgazdaság kapitalizálódásának előmozdításában. — Köztudomású, hogy a Georgikont — az 1817–1819-ig terjedő időszakban megrendezett Helikoni Ünnepek által — az irodalomhoz is fűzték szálak. A 245 oldalas monografia 11 oldalon foglalkozik ezek ismertetésével, jellemzésével, értékelésével. Ez a számbeli arány pontos tükrözi a szerző véleményének, melyet így fogalmaz: „Az ünnepek részleteinek ismertetése nem feladatunk, irodalomtörténetünk talán jelentőségénél is többet foglalkozott vele. Irodalmi köztudatunk ellenére inkább csak arra mutatunk rá, hogy az irodalom nem középonti helyen szerepelt.” Adatokkal bizonyítja, hogy a Helikon Ünnepek a nyilvános vizsgákból fejlődtek ki, mezőgazdasági szakmai és tudományos ülések, a tangazdaság meglátogatása is részei voltak programjának.

— Az irodalom kezdetben oly módon jutott szerephez, hogy a Ferenc király születésnapja tiszteletére rendezett februári ünnepségek előtt pályázatot hirdettek a hallgatók között a király írásos köszöntésére, „hogy a tanulók mind a stílusban, mind a szóbeli előadásban a deák, magyar és német nyelvben perficiálják magukat...”-idézi a szerző a Direktórátusi Protocollum 1817. II. No. 1960-as bejegyzését Az irodalom tehát csak eszköz, egyéb nevelési célnak alárendelt szerepet tölt be. De haladás az irodalom szempontjából már ez a célkitűzés is, ha Festeticsnek ahhoz az 1807-ben tett javaslatához mérjük, amelyet a könyv írója egy korábbi fejezetben (Közösség és erkölcs) idéz. A gróf ott az alakuló önképzőkörnek megtiltja, hogy tagjai szépirodalmi munkákat adjanak elő, mondván, hogy a magyar nyelv gyakorlását „hasznos gazdaságbeli tárgyakra való értekezésben tegyék”.

Mindaz, amit a szerző az irodalomnak a Helikonon betöltött második, néha harmadrangú szerepéről elmond, hitelt érdemlő tényeken alapul. Gazdasági szakiskola volt a Georgikon és Festetics minden eszközzel kiművelt agrár-szakembereket akart nevelni. Mégis, a tanulmány, az igazságtevés céljától vezetve talán egy árnyalattal, nem többel, meghalványította a Georgikon irodalomtörténeti jelentőségét. A dunántúli költők jelenléte, egymással való találkozása, alkalmankénti szereplése az irodalom polgárosodásának legalábbis némi előjele volt, hiszen abban az időben az országban másutt még ilyen szinten sincs irodalmi élet. — Nem lehet egészen figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, amit egy mondatban — minden kommentár nélkül, a kelleténél szűkszavúban — ad tudunkra a szerző, hogy ti. „Az utolsó, 1819. febr. 12-én tartott helikoni ünnep irodalmi programja volt a legváltozatosabb”. Volt tehát fejlődés, és ki tudja, ha Asbóth János, az ünnepségek szervezője nem távozik el Keszthelyről, ha Festetics György tovább él, nem lettek volna esetleg még változatosabbak a következő irodalmi programok?

Végül csupán egy apróság: Konyári Mihály *Buzdítás* című költeményének verstani elemzése során téves megállapítással találkozunk. „A háromütemű sorokat egy negyedik, kétütemű csonka zárja” — olvassuk, holott itt szapphói strófával van dolgunk.

Tamás Anna

La presse ouvrière. 1848—1850. Angleterre. États-Unis. France. Belgique. Italie. Allemagne. Tcheco-Slovaquie. Hongrie. Études présentées par Jacques Godechot. Paris, 1966. Société d'Histoire de la Révolution de 1848. 312 p. (Bibliothèque de la Révolution de 1848. Tom. XXIII.)

Részletmunkák egész sora után, melyből mindmáig kimagaslik Armand Cuvillier régi, de becses monográfiája (*Un journal d'ouvrier, "l'Atelier" 1840—1850.* Paris, 1914.) ideje már az összegezésnek, hogy teljes képet kapjunk a munkássajtó kezdeti hőskoráról. E célhoz visz közelebb a nemzetközi tanulmánykötet, mely a *Société d'Histoire de la Révolution de 1848* sorozatában legutóbb megjelent.

A gyűjtemény tizenkét tanulmányt foglal magában. M. Z. Brooke a manchesteri, D. Thompson az angol munkássajtó megindulásáról értekezik; E. Pessen az Egyesült Államok első munkásújságjait, K. Obermann pedig az amerikai német nyelvű orgánumokat ismerteti; E. Sullerot írásának tárgya a franciaországi nőmozgalom sajtója (mely elválaszthatatlan a korabeli munkásügytől); R. Gossez a párizsi forradalmi hírlapokról ad áttekintést; R. Demoulin a belgiumi, G. Gaeta az olaszországi, F. Balser a német, G. Becker a kölni, K. Novotny és J. Koralka a csehországi munkássajtót mutatja be; végül a magyar kezdeményekről Erényi Tibor és Kemény G. Gábor tanulmánya szól.

A tizenkét értekezés eredménye még nem maga a kíváncsi szintézis, inkább csak körkép. A kötet minden darabja sok értékes ismeretet közöl, de korántsem azonos módszerrel él, s ezért nehezen illeszkedik össze egésszé. A feladat nehézségeiről a bevezetőben J. Godechot is panaszkodik: senki sem tisztázta még mi értendő „munkásújság”-on, s a szerzők vegyesen használják a „presse ouvrière”, „presse à rédaction ouvrière”, „presse à destination des ouvriers” kifejezéseket. Annyi bizonyos, hogy a szó jelentéskörét nem volna tanácsos túlságosan szűken megvonni, hiszen a szorosabb értelemben vett munkássajtó a radikális hírlapirodalom talajából nőtt ki, s olyannyira összefonódott vele, hogy története ennek ismerete nélkül nem is érthető. Helyes tehát R. Gossez eljárása, aki tanulmánya tárgyának tekintette mindazokat az orgánumokat, melyek — a februári forradalomtól kezdve — munkásköveteléseket hangoztattak, és a szociális republika jelszavát követték.

Magyar vonatkozású adatot a külföldi szerzők munkáiban egy helyt találunk; K. Obermann említi, hogy Weydemeyer, a New York-i *Die Revolution* (1852) szerkesztője a magyar emigránsok, kiváltképp Szemere Bertalan támogatására is számított: az adatot már korábban tudomásul vette a hazai szakirodalom (Századok, 1956. 669.)

Erényi Tibor és Kemény G. Gábor tanulmánya (*Revendications ouvrières et presse progressiste 1848–1849*) jól megállja helyét a nemzetközi fórumon. Mivel nálunk voltaképpen munkássajtó 1848 táján még nincs, a szerzők a következő tárgyalásmódot választották: először vázlatosan ismertetik a magyarországi munkásság szociális követeléseit és mozgalmait (megkülönböztetve a radikális és a mérsékelt szárnyat, Kecskés Ede és Glembay Károly fellépéseit), azután rövid szemlével bemutatják, miként nyilatkoztak ezekről a hazai sajtó mérsékelt (Ungar, Pesti Hirlap, Hetilap), ill. radikális (Marczius Tizenötödike, Radicallap, Népelem, Munkások Ujsága és az úgynevezett hadi lapok) orgánumai. Előadásukban kevés kifogásolni való akad. Elírás vagy fordítói hiba lehet, hogy a szöveg a Pesti Hirlapot 1848-ban Kossuth újságjának mondja (efféle elírással R. Gossez kitűnő tanulmányában is találkozunk; H. Moreau-t 1850-ben megteszi a Jacques Bonhomme munkatársának, holott akkor már több mint tíz éve halott volt); és vitatható, helyes-e a Hetilapot 1848-ban mérsékelt orgánumok közé számítani, hiszen Tóth Móríc cikkei révén olykor szélsőségesen radikális hangot ütött meg. Külföldi olvasó, aki először kap idegen nyelven áttekintést a magyar 48 sajtójáról, nagy hasznát veheti Erényi Tibor és Kemény G. Gábor tájékoztatásának. A tanulmány tárgyát azonban másképp is föl lehetett volna fogni: ragaszkodni, mint R. Gossez, a radikális sajtó (alaposabb) ismertetéséhez, a középpontba állítva Táncsics lapját (ez esetben bizonyára a Jövő és a Die Opposition sem maradt volna ki); vagy sorra venni a munkásbarát hírlapírókat (ez esetben, Táncsics és Mészáros Károly mellett, Birányi Ákosnak is szóba kellett volna kerülnie); vagy bevonni a vizsgálódás körébe, milyen visszhangot vertek nálunk a külföldi munkásmozgalmak, elsősorban a párizsi júniusi felkelés – talán épp ez utóbbi módszerrel válhatott volna a tanulmány igazán nemzetközivé, olyanra, hogy másoknak is példát adhatna összehasonlító sajtótörténeti kutatásokra...

Lukácsy Sándor

Emlékkönyv Tömörkény István születésének centenáriuma. Szerkesztette: Kovács Sándor Iván, Péter László. Szeged, 1966. (Szegedi ny.) 472 l.

József Attila, Krúdy Gyula, Juhász Gyula emlékkönyv: az utolsó tíz év szerencsés elgondolását vállalkozásának legfontosabb kötetét sorolhattuk itt fel. S most melléjük írhatjuk Tömörkény István nevét. Születésének centenáriuma adta ki városa, Szeged (Kovács Sándor Iván és Péter László gondos szerkesztésében) az író első monográfiájának Ortutay Gyulának előszavával.

Az emlékkönyv sikerült felépítése hasznosította a korábbi vállalkozások tapasztalatait és tanulságait; Indulás – Visszhang – Emlékezés – Tanulmány – Tiszteletadás –; ezek a nagyobb egységek fogják össze az emlékezők-szerzők mondanivalóját és igazítják el a kutató-olvasót a *Tömörkény-emlékkönyv*-ben. A Reguli Ernő összeállította bibliográfia Tömörkény-kötetei egész 1966-ig, valamint a Tömörkény-irodalom válogatott bibliográfiája (s az író műveihez készített betűrendes mutató zárja a könyvet). Ez utóbbi már korábban is megjelent, mint a Szépirodalmi Kiadó gyűjteményes Tömörkény-kiadásának kalauza.

A szerkesztők programja egyértelmű és rokonszenves; „Minél több vélemény tükrében, minél több nézőpontból megmutatni az író; ez volt gyűjteményünk válogatásának alapvető elve... Nem igyekeztünk kigyomlálni a különféle írássok ellentmondásait, sőt nagyonis tanulságosnak tartjuk szembesítésüket. Szerkesztői megjegyzéseinket pár tárgyi igazításra, kiegészítésre korlátoztuk... Szándékkal mellőztük Tömörkény saját írásait: még a tőle vett idézeteket is a legszükségesebbre szorítottuk. Az író megszólaltatni ugyanis nem emlékkönyvünk célja: ő összegyűjtött művei sorozatában beszél.”

Az emlékkönyv Tömörkény munkásságának sokoldalúságát dokumentálja; az író mellett az etnográfus, a néprajzkutató alakját is idézi. Látjuk őt a Somogyi könyvtár élén, olvashatunk régészeti munkájáról, a szegedi múzeum néprajzi tárának megalapítójáról. E sokoldalúan gazdag tevékenységből bontakozik ki az író alakja, aki „európai színvonalon, sajátos magyar hangot tudott megszólaltatni.” (Barcsay Jenő tiszteletadó szavai. 360.) De hogy már a legjobb kortarsak is ennek látták, azt Fadrusz János, Kozma Andorhoz írott levelének kiszakított jelzőivel bizonyíthatjuk; „új is meg magyar is” (80.).

Értékes dolgozatok méltatják a népnyelv

vizsgálóját, a kubikusok megörökítőjét (Végh József és Katona Imre írásai), Nacsády József a szegedi író elődökét, a helyi irodalmi hagyományt veszi számba a tömörkényi novellatípus vizsgálatához (Elődök). Ugyanakkor — ha kell — legendaosztató is ez az emlékkönyv: Fejér Ádám cáfolja meg azt a már könyvből könyvbe vándorló mendemondát, hogy Tolsztoj is ismerte volna Tömörkényt (Egy legendával kevesebb). Csaplár Ferenc viszont Karl Kraus lelkesedéséről ír, aki miután a *Csata a katonával* c. novelláját olvasta, felháborodottan tett szemrehányást kortársainak, hogy miért titkolták el előtte a Monarchia legnagyobb íróját. Az emlékkönyv konfrontáló szerkesztése azonban helyet ad Veres Péter szkeptikus szavainak is, aki épp ezen a kis remeken mutatja ki Tömörkény realizmusának fogyatékoságait s újra megfogalmazza rosszalló szavait Tömörkény népiességéről. Alig lehet vitás, hogy Veres Péter azt kéri számon az író művészetén, ami annak amúgy is kölönce: a fotografikus néprajzi hűséget, a valóság lehúzó tiszteletét. Holott Tömörkény ott és akkor alkot jelentőset, sőt olykor egyenesen nagyot, amikor a népi rekvizitumokból csak építkezik: költői-művészi szintre emeli azt.

A magyar esszé kitűnő művelője mondták el véleményüket az idők folyamán Tömörkényről. Sík Sándor, Schöpflin Aladár — aki a népkutató irodalom őseit fedezte fel benne —, Keresztury Dezső, Sőtér István, Czibor János különböző időpontban és alkalomból írott esszéiből válogat az emlékkönyv. A Tiszteletadás című nagy tömb fogja össze az emlékkönyv szerkesztőinek kérdéseire érkezett válaszokat; ebből derül ki, hogy írók, festők, néprajzosok között mennyire elevenen hat Tömörkény szelleme. Németh László benne látja a századvég-századforduló gazdag novella termésének reprezentatív művelőjét-íróját... az az irodalmi forradalom, melyet mi a Nyugat folyóirat nevével jelezünk, két részben folyt le, s első fele a század első éveiben a novellában, a második Ady fellépte táján a lírában. Ennek a századeleji preszisztolének (melyre a Lovik, Gózsdu, Petelei, Ambrus stb. neve emlékeztet: s a Papp Dániel...) Tömörkény volt tán a legnagyobb, jövőbe mutató írója. Nem csak azzal, hogy ő volt az első — alaposágban, odaadásban alig fölülmúlt — „falukutatónk» de ő keverte ki elsőül a hiteles alföldi szint is, azt a sárga ragyogást, amely Móricz Zsigmond könyveiben árasztotta el prózáinkat. (400.)

Fábrý Zoltán a világháború alatti Tömörkény-novellák humanizmusát — Czibor János *A kraszniki csata* c. kitűnő sajtó alá rendezésére és úttörő értelmezésére is támaszkodva, ahhoz kapcsolódva (az emlékkönyvben: 296–300.) — Ady háborús lírája mellé

állítja. Igaz, hogy ezt némileg maga Ady korrigálja, aki már nagybetegen leutazott 1917 őszén Szegedre, hogy Tömörkény ünnepén személyesen mondhasa el vallomását: „háborús nézése is egészen tömörkényi, az övé, számó, de nem csüggedt, majdnem fatalista, de könnyes humorú. Irigylendőbb és hasznosabb, mint egy-kettőnké, kiknek az a büszkeségünk, hogy a háborút legkezdete óta átkozzuk, s az emberfajtat szídjuk és gyalázzuk. De ugye, bölcs és jó Tömörkény István, ” — békíti szellemét — „neked mégsem lesznek idegenek és fájók az én háborús vesszoraim? Hiszen alapjában minden hűségesebb magyar szív fajtája és az emberi közös kultúra féltésével járja a háborús kálváriát.” (183. — Fábrý szövegét l. 371–376.)

Díoszegi András a kötet élén álló *Tömörkény* esszéje mintaszerűen — pontosan foglalja össze a mai Tömörkény-képet, saját megfigyeléseivel — felismeréseivel színezve azt. Tisztázza az író vidékieességének értelmét és tartalmát. Értő sorokat ír az íróról, aki olykor a Kosmosz egészt érzékeltetve tudta ábrázolni hőseit. Pontosán helyezi el múltunkban is, amikor így fogalmaz; „maig is magányos, különös klasszikusa irodalmunknak.” (9.)

A centenáriumi így kitűnő emlékkönyvvel gazdagította a Tömörkény-kutatást, sőt azon túl lényegében egész századvégi-huszdik századi irodalmunk értéséhez is újat adott. A szöveget kellemesen élénkítik a változatos témájú fényképek és fakszimilek. Itt azonban szabadabban alkalmazhatták volna a szerkesztők koncepciójukat; magától az írótól nagyon kevés és lényegében semmitmondó fakszimile található csak, holott — s ilyen bizonyára akadt volna — néhány kitűnő írásának kéziratát szívesen láttuk volna. (S még valamit láttunk volna szívesen; ha a kiadó Szeged város és Csongrád megye művelődési osztálya megszívleli például a Krudy emlékkönyv sikere és példányszáma közötti riasztó disszonanciát. Ilyen fontos és kitűnő könyvet vétek ilyen meggondolatlanul alácseny — 1500-as példányszámban kiadni.)

Varga József

Böloni György: Nemzedékről nemzedékre. Válogatta, szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta: Erki Edit. Bp. 1966. Szép-irodalmi K. 467 l.

Az a nemzedék, amelyiknek Ady már csak irodalmi és irodalomtörténeti élmény, kortársa lehetett Böloni Györgynek, Ady barátjának. Így kötötte össze életének éveivel és az évek irodalmi eseményeire készen reagáló tollával a század elején meginduló irodalmi éledés és az elmúlt évtized vitáinak

szálát olyan különös, folyamatos egésszé, amelynek irodalmi dokumentumai így kötetbe gyűjtve nemzedékek törekvésének tükrévé válhattak.

A gúgygő polgárral szemben a polgárt botránkoztatót, a parlagival szemben a várost, a nemzetieskedővel szemben az európai horizontú irodalmat állítja. Igen határozott karakterű kritikus: csak azt tartja fontosnak, csak arra figyel és figyeltet, ami tartalmában a haladást szolgálja. Az újat, az előrevivőt keresi a kötet első kritikája 1907-ben, és az utolsó, 1959-ben. Több mint ötven év – fél-század irodalmi tükre; a szimbolizmustól a realizmusig, majd a szocialista realizmusig jut el.

Böloni György életművéből a harcos és engesztelhetetlen Ady-tanulmányait, majd későbbi irodalompolitikai cikkeit ismertük elsősorban, neve szorosan összefonódott Ady nevével. Ez a kötet felsorakoztatva cikkeit, világosan megmutatja a harmadik területet is: a kortárs – azon belül elsősorban az emigráns – irodalmat.

Társadalmi központú irodalomszemlélete már eleve elválasztja az attól idegen irodalmi törekvésektől és szükségszerűen a realista irodalom ütegyengetőjévé, harcos megismeretőjévé teszi. A kényszerű emigrációban külföldön töltött évek ha el is szakítják a hazai irodalom föld-közelétől, figyelmét nem fordítják el tőle. Viszont az európai – különösen a francia – irodalom jó ismeretének segítségével európai szinten mérheti a magyar irodalmat. Megfelelő példákval állítja párhuzamba Barta Lajos paraszt-alakjait, Révész Béla világát, Móricz Zsigmond regényeit. Távolról is európai perspektívából látja a hazai irodalom és irodalmi élet eseményeit: jó érzékkel, biztosan választja ki az előremutató művet, ha kritikát, ha fontos eseményt, ha az irodalmi életéről szóló cikket ír. Mindig kiválasztja a kortárs-irodalom számára legfontosabb tendenciáit; értékelési alapját következetes irodalomszemlélete adja.

A kötet jelentős részét Ady-tanulmányai, cikkei alkotják. Harca az „igazi Adyért” egész életét végigkísérte: mellette állt kezdetől, majd később az Ady-revizió ellen épp úgy mentette, mint a kisajátítóktól. A kötet első Ady-cikke 1911-ben, az utolsó 1959-ben keletkezett. Jelentőségüket nemcsak az igazság keresése adja, hanem az is, hogy majdnem mindig tudott róla újat mondani, olyat, amit más senki nem mondhatott el Adyról, csak baráti ismerője. Ezek korabeli szerepe kétségtelen azok előtt, akik ismerik a két háború közötti korszak mérgesen gyalázkodó vagy hamis színekre átmázoló Ady-cikkeket és tanulmányok sorát.

Ady mellett kortársairól írott cikkei alkotják a kötet másik részét. Ezekből többször kis író-portrék kerekedtek (Gergely Sán-

dor, Batázs Béla, Gábor Andor, Nagy Lajos.) Kevés az a kiválasztott író, akiről csak egy alkalommal van mondanivalója: útiutakat, műveiket figyelemmel kíséri az emigráció éveiben is. Balázs Béláról már 1911-ben ír, azt követő cikkei után végül 1947-ben rövid összegezést ad életművéről. Révész Béláról először 1910-ben, utoljára 1958-ban nyilatkozik. Több cikket ír Barta Lajosról, Gergely Sándorról, Illés Béláról. Emigráns íróársai munkáját nemcsak távollétük alatt kísérte figyelemmel: 1946 után úgy érezte, meg kell ismertetni és szeretettni műveiket az itthoni olvasóközönséggel.

Az Ady-irodalom és a kortárs-kritikák mellett a kötet harmadik részébe az irodalompolitikai cikkek tartoznak. Ezek főként 1957 után, az irodalmi kibontakozás szolgálatában keletkeztek. Ma, tíz év után is érdekes dokumentumok és szerzőjük határozott állásfoglalását tükrözik.

Irodalomtörténész számára több értéket nyújt a kötet: egyrészt cikkeiben, amit kortársairól és a kortárs-irodalomról Böloni György ad –, másrészt az a kép, amit cikkei áttekintése során Böloni pályájáról kapunk, fontos szerepéről a század elején kialakuló szocialista szemléletű irodalmi kritika megszületésében.

Értékes Erki Edit kísérő tanulmánya is, amely a kortárs-viták sodrába helyezve mutatja meg Böloni irodalmi szerepét és irodalomtörténeti jelentőségét, valamint a kötetet kísérő kitűnő és bőséges jegyzetanyag.

Sinka Erzsébet

Tamás Aladár: Aggudalom jegyében. A jegyzeteket készítette Botka Ferenc. Bp. 1966. Magvető K. 298 l. (Elvek és utak, 8.)

Tamás Aladár neve összefonódik a 100% című folyóirat szerkesztésével. A szocialista irodalom feltárásával kapcsolatos tevékenységének legértékesebb írása a folyóiratról 1964-ben kiadott antológia bevezető, elemző-értékelő tanulmánya. Mint a szocialista magyar irodalom egyik első szervezője, több folyóirat szerkesztője, a párt tevékenységének, harcainak résztvevője és ismerője, egykori cikkeivel és visszaemlékező írásaival a leghivatottabbak közül való, hogy a marxista irodalomelmélet és kritika kezdeteinek, problémáinak és fejlődésének megismertetéséhez hozzájáruljon. Ezt a célt kívánja szolgálni most megjelent tanulmánykötete, mely a szerzőnek 1938 és 1965 közötti írásából történt válogatás.

A tanulmánygyűjtemény anyagának java részét Tamás Aladár munkásságának második szakasza, az emigrációs évek alatt született kritikák, cikkek képezik. Kétségtelen-

nül az „aggodalom jegyében” születtek írásai. Aggadalom szől sorából a magyar társadalom és irodalom helyzetéért, az írókért, eszme- és elvhűségük megvédéséért, Európa sorsáért, a fasizmus, a háború okozta szellemi és fizikai pusztulásáért. Párizsi figyelő cím alatt adják közre a kötetben naplószerű formában, dátumokkal jelezve az Új Hang 1938. és 1939. évfolyamában Párizsi levél, Párizsi naplójegyzetek, Párizsi feljegyzések stb. címmel megjelent cikkeket.

A népieseket fenyegető fasiszta veszélyre Tamás Aladár is felhívja a figyelmet, óvja az írókat a szélsőjobboldali lapokban való szerepléstől, szót emel a „harmadik utas” szemlélet ellen. A bonyolult és kilátástalan helyzet és a munkásmozgalom ez időbeli politikájából adódóan sokszor túlzott türelmetlenséggel bírál és figyelmeztet. Éppen ezért is hiányoljuk a kötetből Illyés Gyula *Rend a romokban* c. verseskönyvéről írt kritikáját. A költőről nagy elismeréssel szóló bírálat közlése hitelesebbé tette volna azt a kritikus magatartást, amely helyes alap-gondolattal, de sokszor erős éllel és kíméletlen szigorral elemzte nemcsak a népiesek magatartását, hanem a polgári humanisták kétség-telenül pozitív megnyilvánulásait is.

A József Attila munkásmozgalmi szerepével foglalkozó két tanulmány születése között eltelt idő (1956–1965) alatt tudományos bizonyítást nyert a költő párttagságának kérdése. Tamás Aladár újabb tanulmányában még a Szabolcsi által alkalmazott „le-hagyás” szót is kifogásolja, hiszen erre sem történt párthatározat, tehát még ez a szó-használat is többet sejtet, mint amennyi a költő és a KMP között valójában történt. A visszaemlékezések feltételes értékűek, ám felbecsülhetetlen jelentőségű adalékokat szolgáltatnak, kiegészítő filológiai kutatással, az emlékirók adatainak összeegyeztetésével helyes következtetésekre lehet jutni. Tamás Aladár munkásmozgalmi múltja, ismeretségi köre, pártmunkája készítette arra, hogy emlékeit rögzítse. Póztalan előadásmódja, a saját magától fokozottan megkövetelt elvhűség és elhivatottság olyan erényei, melyek a marxista kritika adott korszakában különös jelentőséggel bírtak. Az 1950-es években született írások veszítenek a korábbiak lendületéből és frissességéből. Kifogásoljuk az azóta hibásnak bizonyult értékelések felvételét a gyűjteménybe, a dogmatizmus jegyeit magukon viselő tanulmányok kötetbe foglalását, bár az író utószavában nem mentegetőzik, bátran vállalja tévedéseit is. Mégis szívesebben olvastuk volna a Szabad Magyarság c.

lapban napvilágot látott, eddig még össze nem gyűjtött írásokat, amelyeket értékes előszavában Szabolcsi Miklós is hiányol.

A szövegben előforduló, magyarázatra szoruló nevek, eseményekre vonatkozó jegyzetek mellett hasznos lett volna egy filológiai igényű jegyzetanyag is. Könnyebbé tette volna az eligazodást a források rendszerezettebb közlése, s annak megjelölése, melyik cikk milyen néven jelent meg (Temes Áldor, Holló István, Paál András).

Nagy Istvánné

A XX. századi magyar irodalom tanítása a középiskolákban. II. köt. Szerk.: Lengyel Dénes. A József Attila-tanulmány Pálmai Kálmán, a Radnóti Miklós-tanulmány Megyer Szabolcs munkája. Bp. 1965. Tankönyvkiadó V. 159 l.

A könyvben közölt két tanulmány oktatási célból, azzal a rendeltetéssel készült, hogy útmutatást adjon József Attila és Radnóti Miklós költői pályájának bemutatásához. A szerzők egymástól eltérő módszert választottak az életművek elemzésekor.

Érdekes kísérlet Pálmai Kálmáné, aki a modern irodalomtörténeti törekvések szellemében a verselemzések kapcsán rajzolta meg József Attila egész pályafutását. Természetes, hogy a középiskolai keretek határt vontak Pálmai munkája köré, de amit ebben nyújt, az kétségtelenül figyelemre méltó. Az egyes verselemzések kapcsán jó érzékkel hívja fel figyelmünket egy-egy vers egészének és részleteinek szépségére, stilisztikai értékére. Kár viszont, hogy emellett kissé elterelődik érdeklődésünk az elemzett költemény nem kevésbé művészi gondolatmenetéről és kristálytisza logikájáról olykor-olykor. Pálmai dolgozatában elégedettek lehetünk a válogatással – szinte minden jelentősebb verset megtalálhatunk benne – de mivel minden igényt kielégítő válogatás gyakorlatilag nem készülhet, hozzá kell tenni; szembeszökően hiányzik a *Szocialisták*, a *Lebukott*, a *Vigas* és a *Kései sirató*.

Megyer Szabolcs Radnóti-tanulmányában a hagyományosabb és ma már kevesebb újdonságot hozó módszert követte. Az irodalomtörténetírás által meghatározott korszakok szerint tárgyalta a költő életművét s ezeken belül vetette elemzés alá a jelentősebbeket, ítélt verseket.

Heverdle László

„A magyar irodalomtudomány története” c. kézikönyv tervezete

A tervezet az Intézetben elkészítendő nagy munka általános alapelveit foglalja össze, és kijelöli a megvalósítás módját. Az elméleti és a gyakorlati feladatok megfogalmazása a Klasszikus Osztály 1967. január 12-i értekezletén előterjesztett tervtanulmányok megvitatásával indult meg, majd a kézikönyv megírására kizemelt munkatársak szűkkörű megbeszélésein folytatódott. A tervezet a tárgyalások eddigi eredményeit úgy foglalja össze, hogy az egész vállalkozást megnyugtatóan be lehessen illeszteni az Intézet munkatervébe, és biztos támaszt adjon a további részletek kidolgozásához.

A kézikönyv tárgya mindazon kritikai, tudományos elmélkedések, fogalmak, eszmék, rendszerek fejlődéstörténete, melyek az íróval, a művel, a műben ábrázolt valósággal, valamint az irodalmi alkotások közönségével foglalkoznak, s a voltaképpeni irodalom (az irodalomtörténetírás szorosan vett anyaga) fölött egy második közeget, teoretikus szférát alkotnak. Röviden és jelzőszerűen: a kézikönyv annak történetét nyújtja, amit a franciák *critique*, az angolszászok *criticism* szóval jelölnek.

E fogalmak magyarra fordítása körülményes. A kritika nálunk recenziót jelent, s ha ismeretes is a szó tágabb értelme, még a szakirodalomban sem igen használatos: a „kriticismus” annyira idegenül hangzik, hogy használatára, legalábbis egyelőre, gondolni is alig lehet. Ha nem zárható is ki a kritika szó jelentésbővülése, pontosabban: kettős értelmének kifejlődése, tanácsosabbnak látszik, ha az *irodalomtudományt* alkalmazzuk helyette. Ez ma már nem egészen szokatlan szó (szerepel az Intézet szervezeti szabályzatának tervezetében), másnak jelölésére nincsen lefoglalva, és éppen a kézikönyv adhatja meg neki a kívánatos jelentést.

A tartalommal kellőképpen még ki nem töltött szó esetleg pusztán hangzásával azt a benyomást keltheti, hogy egy új absztrakt fogalommal terheljük meg az irodalomismeretet, s felkeltheti a gyanút, hogy nagy erőfeszítéssel kuriózumokat, antiquáriusi lomtarba illő ócskaságokat bányászna ki a helyett, hogy az eleven irodalmi élet vitás kérdéseinek megoldását segítenénk elő vagy az irodalom történeti értékeinek kifejtésével gazdagítanánk a közösségi tudatot. A feltehető ellenvetésekkel szemben le kell azonban szögezni, hogy az irodalomkritika tudományos fogalmainak történeti bemutatása ma még szinte felmérhetetlen segítséget nyújthat a jelenkori problémák tisztázásához, a régebbi művek elemzéséhez pedig a legfontosabb és leginkább nélkülözött segédeszközöket szolgáltatja azáltal, hogy az egyes korokban érvényes irodalmi szabályrendszereket feltárja.

A cím. Ha a megírandó kézikönyv tárgya irodalomtudományunk története, nyilvánvaló, hogy ezt a címben is fel kell tüntetni. Minthogy pedig az irodalomtudományt nemzetek fölött álló, egyetemes diszciplinának kell tekinteni, (amit egyebek között a világirodalom fogalma is tükröz), a logikus cím „Az irodalomtudomány története Magyarországon” lenne. Más megfontolások azonban (Magyarország területi változásai, a határokon kívüli magyar irodalom) arra intenek, hogy a helyesebb cím „A magyar irodalomtudomány története”. Megjegyezzük, hogy az utóbbi változattal semmiképpen nem kívánjuk az irodalomtudomány egyetemes jellegét elhomályosítani. Mindkét fogalmazás ideiglenes jellegű, s az sem teljesen kizárt, hogy a kézikönyv megjelenéséig a magyar kritika szó szűk értelme tágabbá válik.

A téma határai. Nem szorul bizonyításra, hogy az irodalomtudomány tartalma történetileg változik: más a feudalizmus korában, más a polgári átalakulás idején, ismét más ma; ugyanakkor az sem kétséges, hogy egyes alapfogalmak más és más interpretációban állandóan tényszerűen az irodalomtudománynak. A tartalmi változás példái lehetnek egyebek között a következő tények: a magyar nyelvű anyaggal foglalkozó tudományos tevékenység a megfelelő latin studiumokból fejlődött ki, s a kettő századokon át egymás mellett, egymásra hatva virágzott; az esztétika történeti kialakulása után a poétikák és retorikák teljesen új funkciót kapnak és emiatt új tárgyalási módot kívánnak meg; a pozitivizmus korában átalakul a filológiai módszertan stb. Az alapfogalmak magyarázatának módosulását világosan jelzi az

arisztotelészi mimeszisz (imitatio), a hármasság vagy a horatiusi „utile et dulce” értelmezésének tartalmilag nagyon eltérő, de a történelmi fejlődés törvényszerűségének alávett változása. Az irodalomtudomány történeti átalakulásának részleteiről csak akkor tudunk majd határozott képet formálni, ha az egyes korszakok szinopszissai elkészülnek, a fogalmak interpretációjának eltérését pedig voltaképpen csak akkor lehet megbízhatóan regisztrálni, ha a kutatások már jelentősen előrehaladtak. Éppen e munka megkönnyítésére, s abból a célból, hogy már a kezdet kezdetén ne támadjanak súlyos félreértések és az irodalomtudomány fogalmát a tárgyalás folyamán se túlságosan szűken, se indokolatlanul tágan ne értelmezzük, szükségesnek látszik bizonyos határok kijelölése, melyeket az egész kézikönyvben vagy legalábbis több korszakban egyformán tiszteletben kell tartani.

Az irodalomtudomány hazai történetének korai századaiban meglehetősen differenciálatlan: magában foglalja a grammatikát, a verstant, a bibliográfiát stb. Egyes részek utóbb önálló tudományokká, illetve tudománytörténeti diszciplínákká (nyelvészet, klasszika-filológia) fejlődtek, másokat ma „segédtudományok” (bibliográfia) néven tartunk számon. Az előbbieket fejlődésük addig az időpontig kell nyomon követni, míg a literatúrától teljesen el nem különülnek. Ekkor alapozódik meg saját tudománytörténetük (a természettudományé pl. Weszprémi Istvánnál), ami persze nem azt jelenti, hogy ezeknek a diszciplínáknak korábban nincsen történetük, hanem csak azt, hogy tudománytörténetük önálló művelése egy meghatározott időponttól kezdve számítható. Az írott magyar jog története pl. Szent István korától kezdve nyomon követhető, de magyar jogtörténet mint tudomány csak a XVIII. század előtt nincsen. Ami a segédtudományokat, nevezetesen a bibliográfiát illeti, ennek története a XVIII. század végéig az irodalomtudomány elhagyhatatlan, fontos része; később csupán annyiban kerül szóba, amennyiben a kor színvonalának megfelelő irodalomtudomány fejlődését elősegíti, a módszereket, a törekvéseket illusztrálja.

Ismét más a helyzet a klasszika-filológiával, amely hosszas divergens fejlődés után a XVIII. század végétől, a magyarnyelvűség program győzelmétől kezdve tekinthető nálunk önálló tudományszáknak. A latin–görög studiumok mellett, főként a XIX. század második felétől, fejlődtek ki a „modern filológia” különböző ágai (germanisztika, romanisztika, szlavisztika), melyek a „magyar” irodalomtudományhoz hasonlóan részben ugyancsak elsőrendűen irodalmi anyagot dolgoznak fel szakszerű módszerekkel. A klasszikus és a modern filológiával kapcsolatban az az eljárás látszik helyénvalónak, hogy egyiket sem rekesztjük ki egészen a kézikönyvből, mert módszereik jórészt azonosak vagy más esetben kölcsönhatásban lehetnek a magyar nyelvű anyagokon dolgozó tudományossággal, germanisták és romanisták a magyar irodalmi kutatásnak is munkásai (Heinrich, Thienemann, Eckhardt). Persze nem kerülhet sor az egész germanisztika stb. hazai történetének megírására, mert a tervezett kézikönyvből eleve ki kell maradnia pl. a nyelvtan-, a szótárirodalom történetének és a nyelvészeti eredmények értékelésének.

A XIX. századtól, amikor a tudományok rendszertana mélyreható változáson megy keresztül, az irodalomtudomány is új összefüggésekbe, korábban nem ismert diszciplínák közelébe kerül, és maga is differenciálódik. (Összehasonlítás, motívum-, szimbólumkutatás.) Az irodalomtudomány helyzetét leginkább befolyásoló tényező az esztétika, mint filozófiai stúdium kialakulása, amely az irodalom mellett más művészeti ágakban (képzőművészet, zene) létrehozott műalkotásokkal is foglalkozik. A tervezett kézikönyv, melynek az irodalomtudomány történetét kell nyújtania, természetesen nem kebelezheti be az esztétika történetét és meg kell maradnia az *irodalomelmélet* határai között; tisztázni kell azonban a kritikátörténet fogalmainak filozófiai hátterét, s ennek során nemcsak az esztétikával kerül majd kapcsolatba, hanem már a kezdet kezdetén az etikával is. (Katharsis-elmélet, az irodalom nevelő hatása stb.)

A képzőművészet és a zene története csak el nem hanyagolható illusztráló anyagként jöhet szóba, amennyiben ui. ezeken a területeken az irodalomtudomány fejlődésével párhuzamos vagy eltérő jelenségek mutatkoznak, ha egyes művészeti irányzatok időben, intenzitásban másként érvényesülnek mint az irodalom stb. (pl. Ferenczy István és a klasszicizmus, ének és vers stb.).

A színházi kultúrát nálunk a XVIII. század végén meginduló polgári irodalmi mozgalom hozta létre, a dráma- és színházkritika, illetve a színháztörténeti és elméleti szakirodalom kezdeti hosszú ideig elválaszthatatlanul egybefolytak. E tényt tudomásul kell vennünk a kézikönyvben is, s ez utóbbiakat csak akkor kapcsolhatjuk ki véglegesen a tárgyalásból, mikor – Paulay Ede működésével – nálunk is önálló stúdiumokká lépnek elő.

A színház- és drámatörténet elválasztásánál alkalmazott történeti eljárás példaként szolgálhat más, itt nem említett vitás kérdések eldöntésénél is, pl. hogy meddig és hogyan kell feldolgozni a tankönyveket (Kis-Beöthy), az antológiákat (Toldy Handbuchja, Móricz Magvetője), a textológiát (Janus Pannonius-kiadások a XVI. században, Szilády Áron, Némethy Geysa) stb.

A feldolgozandó anyag kiválasztását az irodalomtudomány fogalmából következő szem-

pontok mellett a készülő kézikönyv tudománytörténet voltát határozza meg. Ennek első folyamánya, hogy a könyvhöz legnagyobb részben értekező prózai műveket kell forrásként használni, vagyis általában ki kell maradniuk mindazoknak az elvi álláspontoknak, melyek egyes írói életművekből csak kritikai módszerrel elemezhetők ki, és nem dolgozandók fel rendszeresen a szépirodalmi művekbe (regény, epigramma) foglalt teoretikus megjegyzések sem. A tudománytörténeti szemlélet következetes alkalmazása miatt el kell tekinteni továbbá attól is, hogy az értekező prózában (poétikában) kifejtett normákat a szerző vagy kora más alkotójának irodalmi műveiben kimutassuk. Ha azonban az elméletirő, mint rendesen történni szokott, hivatkozik példákra, esetleg éppen egy-egy nagy alkotó műveiből levont elveket foglal rendszerbe, a példát és a mintát a tudománytörténeti felfogás világossá tétele érdekében regisztrálni kell. Az értekező szövegek vallomását csak abban az esetben szükséges kiegészíteni szépirodalmi művekből vett adatokkal, ha a praxis történetesen megelőzi a teória megjelenését (pl. a poétikai nézetek a hazai poétikák megjelenése előtt), vagy egy új irányzat fellépése és eszmérendszerének nehezen lenne teljesen megérthető pusztán a kritikai szövegek alapján.

A feldolgozás módját a tervezett kézikönyv tárgya és az anyag együttesen szabja meg. Minthogy az irodalomtudomány történetét akarjuk megírni, mindenekelőtt a tudományos gondolkodás fejlődését, az egymást felváltó elméleteket, irányzatokat, irodalomszemléleteket kell ábrázolni, s csak ezek keretében, mint nagyhatású teóriák, iskolák képviselői kaphatnak helyet egyes kiemelkedő kritikusok, tudósok portréi. A korszakok szinopszisaiknak elkészítésekor egyenesen törekedni kell rá, hogy a személyek nevét viselő fejezetek száma lehetőleg alacsony legyen.

A folyamatok rajza még megközelítőleg is csak akkor lehet teljes, ha a szerzők messze túlhaladnak közismerten szegényes kritikátörténeti szakirodalmunkon, és álláspontjukat egészen új anyag önálló feldolgozásával alapozzák meg. Márpedig ha a szerzők ilyen kevés előmunkálatra támaszkodhatnak, ha ekkora követelménnyel lépünk fel velük szemben, akkor a feldolgozandó anyag és a munkával járó felelősség egyformán megköveteli, hogy az új kézikönyv külső képe más legyen, mint az irodalomtörténetié volt. A hatkötetes vállalkozásban, legalább is részben, helyenként, össze lehetett foglalni egy-egy fejezetbe a korábbi szakirodalom eredményeit, — itt nagyon ritkán történhetik; ott elég lehetett általános tájékoztatásul a fejezetek végére tett bibliográfia, — itt sokszor egy-két használható cikket is nehéz lesz felkutatni. Egyes fontos folyóiratok (Tudományos Gyűjtemény, Budapesti Szemle), kiemelkedő kritikai életművek (Henszlmann Imre, Bodnár Zsigmond) tudománytörténeti feldolgozásának még csak a megindulásáról is alig beszélhetünk. Ilyen körülmények között a tudománytörténeti kézikönyv külső alakját a lábjegyzetes monográfiák felé vagyunk kénytelenek közelíteni. A kézikönyv-jelleget fenntartjuk azonban a gondos, minden lényeges adatot felölölő anyaggyűjtéssel, a szerkezet világosságával, a tárgyalt művek leíró ismertetésével, a stílus közérthetőségével s a feldolgozási mód mindazon más eszközeivel, amelyek a tervezett művet összefoglalás jellegűvé teszik; különösen ügyelünk, hogy a gondolatmenet, a módszer az egész munkában egységes legyen, és hogy a magyar kritikátörténet korpusza ne essék szét lazán összefüggő monográfiák láncolatává.

A kézikönyv korszakai, a terjedelmek és a munkatársak névsora az előzetes megbeszéléseken a következőképpen alakult ki:

I. A kezdetektől a XVIII. század végéig. 20–25 ív. (Tarnai Andor)

II. A XVIII. század végétől 1820-ig, az Auróra megjelenéséig. 15–20 ív. (Szauder József)

III. 1820-tól az 1870-es évekig. 45–50 ív. (Fenyő István, Martinkó András, Somogyi Sándor, Rigó László)

IV. Az 1870-es évektől 1902-ig, a Magyar Génusz megjelenéséig. 20–25 ív. (Németh G. Béla)

V. 1902-től 1965-ig. A modern magyar irodalomtudomány története. 70 ív. (Bodnár György és később kijelölendő szerzőtársai.)

A terjedelmet egyelőre hozzávetőlegesen adták meg a munkatársak: megbízhatóbb (a fentiekől valószínűleg némileg eltérő) adatok a korszak-szinopszisok elkészülése után állnak majd rendelkezésre. Az egész mű terjedelme a felső határokat számítva jelenleg 190 szerzői ív; nem valószínű, hogy e szám később a 200-at lényegesen túlhaladja.

A szerkezet. A korszakok a tárgyalt irányzatok számának megfelelően fejezetekre, alfejezetekre, stb. oszlanak. Minden nagy korszak bevezetéssel kezdődik, összefoglalással zárul. A bevezetés általánosságban jellemzi a kor gazdasági, társadalmi és politikai viszonyait, valamint azokat az adatokat, melyek az irodalomtudomány helyzetét és fejlődését elsőrendűen befolyásolják. Itt kap helyet egyebek között az iskolázás (egyetemek) története, a tudomány művelőinek társadalmi helyzete (papok, laicizálódó egyháziak, polgári értelmiség stb.) és az irodalmi élet jellemző szervezeti formáinak ismertetése (társaságok, akadémia, kiadók) stb. A korszak-bevezetések látszanak legalkalmasabb helynek az európai és a magyar irodalom-

tudomány kapcsolatának általános jellemzésére, a világirodalom és a magyar irodalom viszonyának érintésére, a keleteurópai tudománytörténeti összehasonlításra és a képzőművészeti, zenei párhuzamok kifejtésére. Vagy itt, vagy a korszakok végére tett összefoglalásokban kell nyomatékosan kiemelni a kritikai műfajok történeti fejlődésének jelentős állomásait (a humanista üdvözlő vers funkciója, a hírlapi kritika, a pozitívista monográfia stb.).

A *határidők*. A tudománytörténeti kézikönyv munkálatai során a megírással megbízott kollektívának számos problémát kell még megoldania, és az anyag feldolgozatlanlansága miatt eleve számítani lehet rá, hogy időközben előre nem látott újabb nehézségek merülnek fel. Az említett körülményeken kívül maga a több évre szóló feladat is kívánatossá teszi, hogy a megoldásra lépcsőzetes tervet dolgozzunk ki. Az előrehaladás egyes állomásai a következők:

1. A kézikönyv szerzői 1967 június 5-ig előterjesztik, hogy a befejezés tervezett határidejének megtartása érdekében milyen előtanulmányok megírására, részletkutatások elvégzésére van szükségük. (Egyes folyóiratok, kritikus életművek feldolgozása, összehasonlító feladatok stb.) A listák kétfelék lesznek: egyrészt előzetes megbeszélések alapján közlik, hogy kik milyen témák megírására vállalkoznak (milyen folyamatban levő kutatások illeszthetők be a kézikönyvbe), másrészt személyi javaslat nélkül felsorolják, milyen anyagcsoportok feltárását tartják kívánatosnak. Az Intézet vállalja, hogy legkésőbb 1967. június 20-ig a szóba hozott és számba vehető külső és belső munkatársakat értekezletre hívja össze, melyen a tudománytörténeti kézikönyv tervezetének és a témáknak ismertetése után megszervezi az előtanulmányokat végzők csoportját.

Elengedhetetlenül fontos, hogy az Intézet azoknak, akik kutatási feladatra vállalkoznak, anyagi ellenszolgáltatást, publikálási lehetőséget stb. biztosítson. Az előfeltételeket, a támogatás módját, a szóban forgó értekezletig tisztázni kell.

2. A kézikönyv szerzői gárdája 1967 júniusától egy vagy több értekezletet tart a műben alkalmazandó legfontosabb fogalmak tartalmi tisztázására, a feldolgozási módszer és a technikai megoldások egységesítésére.

3. 1967 végéig elkészülnek az egyes korszakok szinopszisei. Ezek tartalmazzák a megírandó munka szerkezeti vázlatát, megadják pontos terjedelmét, megindokolják a koncepciót. A kézikönyv egységének biztosítása érdekében a szerzői kollektíva minden szinopszist megvitat.

4. A kézikönyv elkészült részeinek, próbafejezeteinek megvitatása 1968 elejétől indul meg. A tárgyi bírálat mellett az lesz a fő cél, hogy az egyes fejezet-típusok (bevezetés, portré, egy irányzat bemutatása stb.) az egész műben nagyjából azonos szerkezetűek legyenek, hogy a kézikönyv egységessége minden tekintetben biztosított legyen.

5. A próba-fejezetek megbeszélésével párhuzamosan a kézikönyv szerzőinek és az esetenként meghívott szakembereknek jelenlétében meg kell vitatni a folyamatosan elkészülő előtanulmányokat.

6. A teljes mű három fázisban 1969–72 között készül el, s ugyanilyen ütemben lehetne 1970–73-ban megjelentetni.

a) 1969–70-ben szerkesztésre és lektorálásra készen kerül az asztalra az I. és II. főkorszak kézírata. E kettő együttesen alkotná a *kézikönyv I. kötetét*.

b) 1971 végén befejezik munkájukat a III. főkorszakot író munkatársak. Elkészül a *kritikátörténet II. köteté*.

c) 1972-ben lezárul a IV. és V. főkorszak megírása. Ezt a részt terjedelme miatt (95 ív) két kötetben (*a kézikönyv III–IV. köteté*) kell megjelentetni.

A munka folyamatosságának és a határidők megtartásának biztosítása érdekében az Intézet megteszi a szükséges intézkedéseket.

Tarnai Andor

Az „Annales historiques de la Révolution française” magyar különszámáról

Albert Soboul, akit ez év júniusában választottak meg a Sorbonne professzorává, a francia forradalom történetének tanszékére (korábban a Clermont-Ferrand-i egyetemen tanított), egy magyar különszám tervét iktatta be az „Annales historiques de la Révolution française” programjába.

Az „Annales” a Société des Études robespierristes kiadásában jelenik meg, s a legtekintélyesebb francia tudományos folyóiratok egyike. Albert Mathiez alapította 1908-ban („Annales révolutionnaires” címmel). Ez volt az organuma annak az új történetírói iskolának, mely szakított Alphonse Aulard dantonista felfogásával, kutatásai középpontjába Robespierre alakját állította, és heves viták árán igazságot szolgáltatott a számtalanszor megrágalmazott jakobinus forradalmár politikájának. Az „Annales” munkatársainak nevéhez fűződik az az irányzat, mely a forradalom mélyrétegeinek, az antifeudális parasztmozgalmaknak és a városi

sans-culottes-törekvéseknek föltárásában ért el kimagasló eredményeket. Újabb időben az „Annales” különös gondot fordít Babeuf és Buonarroti szerepének, a forradalmi kommunizmus kezdeteinek tanulmányozására. Érdeklődési körébe tartozik a francia forradalom nemzetközi visszhangjának vizsgálata is (l. pl. az „Annales” lengyel különszámát, 1964-ben).

Az „Annales” magyar különszámának témája: a francia felvilágosodás és a forradalom hatása hazánkban és a korabeli Magyarország problémái; kidolgozására történészek és irodalomkutatók közösen vállalkoztak. A tervek szerint a következő tanulmányok készülnek el: *Szauder József*: „A francia felvilágosodás politikai irodalmának hatása Magyarországon”; *Vörös Károly*: „Magyarország demográfiai helyzete a XVIII. sz. végén (vallási, nemzetiiségi, társadalmi megoszlás)”; *Benda Kálmán*: „A jözeфинизmus problémái”; *Tarnai Andor*: „A magyar jakobinusokra vonatkozó kutatások újabb eredményei”; *Kosáry Domokos*: „Napoleon és a magyarországi közvélemény”; *Lukácsy Sándor*: „A francia forradalom történetíróinak hatása Magyarországon a XIX. sz. első felében (Kölcsey, Széchenyi, Kossuth, Eötvös, Szalay, Irinyi, Vasvári és különösen Petőfi)”; *Niederhauser Emil*: „A feudalizmus megdöntésének problémái Franciaországban és Magyarországon (párhuzam 1789 és 1848 között)”. A hét tanulmányt *Kókay György* válogatott bibliográfiája egészíti ki a tárgyalt korszak és problémák szakirodalmából.

Az „Annales” magyar különszáma előreláthatólag 1968 végén jelenik meg.

L. S.

Intézeti hírek

(1967. április 1–június 30.)

1967. április 1-én meglátogatta Intézetünket *Oszip Reznik* szovjet irodalomtörténész és a Kritika szerkesztőségével folytatott megbeszéléseket.

*

Viktor Suchy, az Osztrák Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ vezetője 1967. április 5-én látogatta meg Intézetünket. Dél előtt Heimito von Dodererről tartott előadást, délután a Bibliográfiai Csoport tagjaival folytatott megbeszélést.

*

Az Intézetünkben készülő „A magyar irodalomtudomány története” című szintézis munkatársai 1967. április 8-án vitaülést rendeztek, melynek tárgya *Tarnai Andor* kézikönyvtervezete volt. (A tervezet szövegét folyóiratunk e számában közöljük.)

*

Vargha Kálmán intézeti munkatárs „Móricz Zsigmond és az irodalom” című kandidátusi értekezésének vitáját 1967. április 10-én rendezte meg a Tudományos Minősítő Bizottság. A bíráló bizottság elnöke *Kardos László* akadémikus, opponensek *Nagy Péter*, az irodalomtudományok doktora és *Kovács Kálmán*, az irodalomtudományok kandidátusa voltak. A bíráló bizottság egyhangúlag javasolta a TMB-nek, hogy *Vargha Kálmán* részére a kandidátusi fokozatot ítélje meg.

*

Sötér István akadémikus, Intézetünk igazgatója, 1967. április 17-én, az MTA Felolvasó

termében tartotta meg székfoglaló előadását „Az irányzat, a módszer és a stílus” címmel.

*

Szabolcsi Miklós levelező tag, Intézetünk ügyv. igazgatója 1967. április 24-én az MTA Felolvasó termében tartotta meg székfoglaló előadását, „A verselemzés kérdéseihez (József Attila: Eszmélet)” címmel.

*

Carl Bode, a marylandi egyetem tanára 1967. május 4-én előadást tartott Intézetünkben „The Hidden America and the Modern Novel” címmel.

*

Zuzana Adamová, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Idegen Nyelvek és Irodalmak Intézetének munkatársa 1967. május 2-től 16-ig Intézetünk vendége volt és a cseh nyelvű magyar irodalomtörténeti kézikönyvhöz gyűjtött anyagot.

*

A Román Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti és Folklor Intézetének két munkatársa: *Mme Cornelia Stefanescu* és *Ovidiu Papadima* 1967. május 15-ől 29-ig, Intézetünk vendégeként, hazánkban tartózkodott. *Ovidiu Papadima* a régi román költészet problémáiról tartott előadást az Összehasonlító Osztályon.

*

A Tudományos Minősítő Bizottság 1967. június 13-án rendezte meg *Juhász Ferencné* intézeti munkatárs „Bródy Sándor hőskora” című kandidátusi értekezésének vitáját. A bíráló bizottság elnöke *Nagy Péter*, az irodalomtudományok doktora, opponensek *Bessenyei György* és *Mezei József*, az irodalomtudományok kandidátusai voltak. A bíráló bizottság

egyhangúlag javasolta a TMB-nek, hogy *Juhász Ferencné* részére a kandidátusi fokozatot ítélje meg.

*

Varga József intézeti munkatárs „*Ady Endre*” című kandidátusi értekezésének vitáját 1967. június 15-én délelőtt rendezte meg a Tudományos Minősítő Bizottság. A bíráló bizottság elnöke *Kardos László* akadémikus, az értekezés opponensei *Czine Mihály* és *Tamás Attila*, az irodalomtudományok kandidátusai voltak. A bíráló bizottság egyhangúlag javasolta a TMB-nek, hogy *Varga József* részére a kandidátusi fokozatot ítélje meg.

*

A Tudományos Minősítő Bizottság 1967. június 15-én délután rendezte meg *Kovács József* intézeti munkatárs „A társadalmi és nemzeti haladás gondolata az amerikai magyar irodalomban” című kandidátusi értekezésének vitáját. A bíráló bizottság elnöke *Országh László*, az irodalomtudományok doktora, az értekezés opponensei *Király István*, az irodalomtudományok doktora és *József Farkas*, az irodalomtudományok kandidátusa voltak. A bíráló bizottság egyhangúlag javasolta a TMB-nek, hogy *Kovács József* részére a kandidátusi fokozatot ítélje meg.

*

Illés László intézeti munkatárs „A két világháború közötti szocialista magyar irodalom történeti és elvi kérdései” című kandidátusi értekezésének vitáját 1967. június 16-án rendezte meg a Tudományos Minősítő Bizottság. A bíráló bizottság elnöke *Tolnai Gábor* akadémikus, az értekezés opponensei *József Farkas*, az irodalomtudományok kandidátusa és *Erényi Tibor*, a történettudományok kandidátusa voltak. A bíráló bizottság egyhangúlag javasolta a TMB-nek, hogy *Illés László* részére a kandidátusi fokozatot ítélje oda.

*

Az MTA Irodalomtörténeti Intézetének Elméleti Osztálya 1967. június 19-én az Eötvös Könyvtár olvasótermében vitaülést rendezett „Az irányzat, a módszer és a stílus” címmel. A vita referátuma *Sóter István* akadémikusnak, Intézetünk igazgatójának azonos című tanulmánya volt. A felkért korreferensek: *Köpeczi Béla* levelező tag és *Illés László*, az irodalomtudományok kandidátusa, intézeti munkatársak voltak. A vitában felszólaltak: *Szigeti József* levelező tag, az MTA Filozófiai Intézetének igazgatója, *Földényi László*; Intézetünk részéről: *Miklós Pál*, *Fenyő István*, *Bonyhai Gábor* munkatársak.

*

Jacques Leenhardt, a párizsi École Pratique des Hautes Études tanársegédje 1967. június 21-én előadást tartott Intézetünkben „Séman-tique et sociologie dans la critique littéraire française contemporaine” címmel.

*

Lukácsy Sándor, Intézetünk mb. osztályvezetője 1967. május 29-től június 28-ig Franciaországban volt tanulmányúton. A készülő Petőfi-életrajzhoz folytatott kutatásokat a Bibliothèque nationale-ban és a Bibliothèque de la Ville de Paris-ban. Párizsban *Albert Soboullal*, *Claude Marauric*-kal, Clermont-Ferrand-ban *Paul Viallaneix*-val, Orryla-Ville-ben *Maurice Dommanget*-val konzultált.

*

1967. június 28-án látogatást tett Intézetünkben *Viktor Sklovszkij* szovjet író és előadást tartott „Az orosz formalista iskola” címmel.

*

Stoll Béla, Intézetünk munkatársa 1966. november 5-ől 1967. június 30-ig Olaszországban volt tanulmányúton. Róma és Firenze könyvtáraiban XVI. századi olasz népkönyveket tanulmányozott.

*

„A magyar irodalomtudomány története” című kézikönyv szerzői 1967. június 30-án munkaértekezletet tartottak, amelyen *Szaunder József*, intézetünk főmunkatársa néhány terminológiai problémáról tartott előadást.

*

1967. június 30-án látogatást tett Intézetünkben *Várady-Sternberg János*, az uzsgorodiyegyetem tanára. *Lukácsy Sándor* mb. osztályvezetővel folytatott konzultációt gr. Teleki Sándor és Herzen kapcsolatairól.

*

Intézeti kiadványaink közül megjelent: *Csöka J. Lajos*: „A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században.” Bp. 1967. Akadémiai K. 683 l. (Irodalomtörténeti Könyvtár. 20.) „Mikes Kelemen Összes Művei. Epistolák.” II. kötet. Sajtó alá rendezte: *Hopp Lajos*. Bp. 1967. Akadémiai K. 983 l.; „Vörösmarty Mihály Összes Művei.” (Szerk. *Horváth Károly* és *Tóth Dezső*.) 5. kötet. „Nagyobb epikai művek.” II. kötet. Sajtó alá rendezte: *Horváth Károly* és *Martinkó András*. Bp. 1967. Akadémiai K. 719 l.; „Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.” II. kötet. „Apácai és kortársai.” *Herepei János* cikkei. Szerk. *Keserű Bálint*. Budapest–Szeged. 1966. 676 l.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat a nyomdába érkezett: 1967. V. 29.

Példányszám: 1150 — Terjedelem: 11,9 (A/5) ív. + 3,15 (A/5) ív behuzva

67. 63928 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

<i>В. Виндиш, Е.:</i> Классицизм и сентиментализм в начале XIX века	381
<i>Надь, М.:</i> Йокаи под очарованием французской романтики	409
<i>Кирай, И.:</i> Смерть-мотив поэзии Эндре Ади первого периода его поэтической деятельности	422

Краткие сообщения

Документация

<i>Алсеги, Ж.:</i> Данные к истории протестантских школьных драм XVIII века	455
<i>Б. Югелт, К. Х.:</i> Забытые венгерские стихи в зарубежных диссертациях XVII—XVIII вв.	464
<i>И. Боннай, Ш.:</i> Неизвестное сообщение Ференца Кёльчеи и Палу Алмаши Балог о болезни Кальмана Кёльчеи	468
<i>Надь, Г.:</i> Произведения Вёрёшмарты с 1848 г.	470
<i>Кёхедь, М.:</i> Письма Ференца Часара к Михаю Томпа	473
<i>Риго, Л.:</i> Речь жигмонда Кемень на ассамблее Комитата Колож 26-го июля 1842-года.	475
<i>Буштя, Е.:</i> Некоторые данные о лекции Костоланы произведенная в г. Маровашархель	478

Обзор

Антология из древней венгерской литературы (<i>Бан, И.</i>)	482
История гейделбергского катехизиса Венгрии (<i>Пирнат, А.</i>)	486
<i>Х. Балаж Ева:</i> Гергей Берзевици политик-реформатор (<i>Толнай, Е.</i>)	492
<i>Д. Мервин Джонес:</i> Five Hungarian Writers (<i>Хорват, К.</i>)	497
<i>Варга Йозеф:</i> Эндре Ади (<i>Ковалоски, М.</i>)	498
<i>Иллеш Ласло:</i> Трезвость и страсть (<i>Йозеф, Ф.</i>)	501

Хроника

TABLE DES MATIÈRES

<i>V. Windisch, E.:</i> Classicisme et sentimentalisme au début du XIX ^e siècle	381
<i>Nagy, M.:</i> Jókai sous le prestige du romantisme français	409
<i>Király, I.:</i> Le thème de la mort dans la poésie d'Endre Ady dans les commencements de sa carrière	422

Notices

Documentation

<i>Alszeghy, Zs.:</i> Données sur l'histoire du XVIII ^e siècle du théâtre scolaire protestant	455
<i>B. Jügel, K. H.:</i> Poésies hongroises oubliées des dissertations étrangères des XVII ^e —XVIII ^e siècles	464
<i>I. Bonnyai, S.:</i> Message inconnu de François Kőlcsey à Paul Almási Balog sur la maladie de Coloman Kőlcsey	468
<i>Nagy, G.:</i> Des écrits de Vörösmarty de 1848	470
<i>Kőhegyi, M.:</i> Lettres de François Császár à Michel Tompa	473
<i>Rigó, L.:</i> Discours de Zsigmond Kemény à l'assemblée du comitat Kolozs le 26 juillet 1842.	475
<i>Bustya, E.:</i> Données sur le voyage de Kosztolányi pour une lecture à donner à Marosvásárhely	478

Revue

Recueil de textes de l'ancienne littérature hongroise (<i>Bán, I.</i>)	482
L'Histoire du Cathéchisme de Heidelberg en Hongrie (<i>Pirnat, A.</i>)	486
<i>H. Balázs Éva:</i> Grégoire Berzeviczy, le politicien réformiste (<i>Tolnai, G.</i>)	492
<i>D. Mervyn Jones:</i> Five Hungarian Writers (<i>Horváth, K.</i>)	497
<i>Varga József:</i> Ady Endre (<i>Kovalovszky, M.</i>)	498
<i>Illés László:</i> Sobriété et passion (<i>József, F.</i>)	501

Chronique

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21.

Telefon: 111—010, MNB egyszámúszám: 46, csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111—46

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁ-ban, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk számlaszám: egyéni 61.257 közületi: 61.066. MNB egyszámúszám: 2.

Előfizetési díj egy évre 42,— Ft

(Példányonként megvásárolható a posta nagyobb árusítói helyein is.)

Ára: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 42,— Ft

INDEX : 25.401

A KRITIKA

legújabb számainak tartalmából:

Tóth Dezső: Mai líránk néhány kérdéséhez

Csetri Lajos: Kritikai szempontok az irodalmi stílustörténet elméletéhez

Szabolcsi Miklós: Strukturizmus, napi kritika és közönség Franciaországban

Nagy Péter: William Faulkner

Kenyeres Zoltán: Tudós Bóka László

Czine Mihály: Emberség és hűség (Fábry Zoltánról)

Szili József: A „New Criticism” irodalomesztétikája

Németh G. Béla: Egy kritikátörténetről — egy kritikátörténet előkészületei
alkalmával